वासवदत्ता ।

महाकवि-सुबन्धुविरचिता ।

पण्डितकुलपतिना, बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचितया

तथा

तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्री-आशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतया च व्याख्यया समलङ्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीय संस्करणम्

कलिकातामहानगर्य्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।

ई १८९३ ।

वासवदत्ता ।

महाकवि-सुबन्धुविरचिता ।

पण्डितकुलपतिना, बि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्द-विद्यासागर-भट्टाचार्य्येण

विरचितया

तथा

तदात्मजाभ्यां

पण्डित-श्री-आशुबोध-विद्याभूषण-

पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतया च व्याख्यया समलङ्कृता प्रकाशिता च ।

द्वितीय संस्करणम्

कलिकातामहानगर्य्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।

इं १८२२ ।

मूल्यं राजतमुद्रामात्रम् ।

प्रकाशक—{ पण्डित-श्रीआशुबोधविद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोधविद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान—{ २न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट, आम्हार्ष्ट-ष्ट्रीट् पोष्ट-अफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट्, कलिकाता ।

वासवदत्ता ।

करबदरसदृशमखिलं भुवनतलं यत्प्रसादतः कवयः ।
पश्यन्ति सूक्ष्ममतयः सा जयति सरस्वती देवी ॥
खिन्नोऽसि मुञ्च शैलं बिभृमो वयमिति वदत्सु शिथिलभुजः ।
भरभुग्नविततबाहुषु गोपेषु हसन् हरिर्जयति ॥

प्रारिप्सितस्य निरन्तरायपरिसमाप्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थं निबध्नाति । करबदरेति । यत्प्रसादतः सूक्ष्ममतयः कवयोऽखिलं समस्तं भुवनतलं भुवनस्वरूपं करे बदरं बदरीफलम् । फले लुगिति लुक् । तत्सदृशं पश्यन्ति । सा सरस्वती देवी वागधिदेवता जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते । स्वरूपानुर्द्धयोस्तलमिति रुद्रः । अधःस्वरूपयोरस्त्री
[तल]मित्यमरः । आर्यावृत्तम् । लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।
[ष]ष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्धे नियतमार्यायाः । षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च
[सय]तिपदनियमः । चरमेऽर्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः इति लक्षणात् ।
[खि]न्नोऽसीति । हे कृष्ण खिन्नोऽसि । गोवर्द्धनधारणादिति भावः । शैलं गोवर्द्धनं मुञ्च वयं बिभृम इति गोपेषु वदत्सु शिथिलभुजः श्लथबाहुः । भरेण गिरिभरेण भुग्नाः कुटिला बाहवो येषां तादृशेषु सत्सु हसन् हरिः कृष्णो जयति । भुजो कौटिल्ये । कौटिल्येति निष्ठान्तत्वम् । यस्य च भावेन भावलक्षणमिति गोपेष्विति सप्तमी । एकेन त्वयेदं धृतं किमस्माभिर्न धार्यत इति सगर्वतया वयमिति बहुवचनाभिधानमुद्दीपनविभावः । तथा च भरतः । विपरीतालङ्कारैर्विकृताचाराभिधानवेशैश्च । इति । भुग्नकौटिल्यमनुभावः । तथा च भरतः । विकृताकारैर्वाक्यैरङ्गविकारैश्च विकृतवेशैश्च ।
[इ]ति । स्मितफुल्लाननलोचनम् । किञ्चिल्लक्षितदन्ताग्रं हसितं तद्विदो

कठिनतरदामवेष्टनलेखासन्देहदायिनो यस्य।
राजन्ति वलिविभङ्गाः स पातु दामोदरो भवतः॥
स जयति हिमकरलेखा चकास्ति यस्योमयोत्सुकानिहिता।
नयनप्रदीपकज्जलजिघृक्षया रजतशुक्तिरिव॥
भवति सुभगत्वमधिकं विस्तारितपरगुणस्य सुजनस्य।
वहति विकासितकुमुदो द्विगुणरुचिं हिमकरोद्योतः॥
विषधरतोऽप्यतिविषमः खल इति न मृषा वदन्ति विद्वांसः।

विदुः॥ इति भरतः। कृष्णविषयकरतिरूपभावस्य शृङ्गाररसोऽङ्गमिति रसवदलङ्कारोऽयम्। कठिनेति। कठिनतरं यद्दामवेष्टनं तेन लेखा रेखास्तासां सन्देहदायिनो यस्य वलि-विभङ्गास्त्रिवलिपङ्क्तयो राजन्ति। स दामोदरो भूतपूर्वगत्या दामोदरता। भवतो युष्मान् पातु। वलिस्त्रिवलिदैत्ययोरिति विश्वः। दामोदरविषयकरतिरूपभावस्य पराङ्गत्वात् प्रेयोऽलङ्कारोऽयम्। स इति। उमयोत्सुकादौत्कण्ठ्यात्। नयनं भालनेत्रं तदेव प्रदीपो दीपस्तस्य कज्जलजिघृक्षया तदीयकज्जलग्रहणेच्छया रजतशुक्तिरिव रौप्यशुक्तिरिव। काजरवटा इति भाषायाम्। निहिता स्थापिता। यस्य हिमकरलेखा चन्द्ररेखा चकास्ति स शिवो जयति। विशेषणद्वारा विशेष्यप्रतिपत्तिरिति हरो लभ्यते। अत्र सुधर्मिता गुणः। यत्र विशेषणद्वारा विशेष्यलाभः सा सुधर्मितेत्यलङ्कारेश्वरः। उत्सुकशब्दोऽत्र भावप्रधानः। यद्वा। अततीति अतधातोऽच्। उत्सुकस्यानुत्सुकान् उत्कण्ठितवल्लभकर्त्री। अनुत्कण्ठाप्रापिकेति यावत्। षात षदि बन्धने। क्विप्। हिमकरलेखाविशेषणम्। ग्रह उपादाने। सन्। अः प्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः। अ साम्प्रतिक इति तु लगडरस्य प्रमाद एव। औत्सुक्यमत्र शृङ्गाररसस्य व्यभिचारिभावः। उमयात्तनिहितेति क्वचित् पाठः। पौरवस्तत्रौ मन्दा यवनीयमिति ख्यातम् प्रत्याह। भवतीति। विस्तारिता अने-केषां स्तुतिपथं नीताः परेषां स्वातिरिक्तानां गुणाः सरस्वतीलक्ष्मीक्षमादिगुणिता येन तस्य सुजनस्य सुभगत्वं सौभाग्यमधिकं भवति। अनुपकारस्यापि वशे इत्यर्थः। विकासि-तानि कुमुदानि येन तादृशः। शरत्कालीन इत्यर्थः। हिमकरोद्योतश्चन्द्रातपो द्विगुण-रुचं वर्षाकालिकापेक्षयाधिकां कान्तिं वहति। अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः। उक्तिरर्था-न्तरन्यासः स्यात् सामान्यविशेषयोः। प्रकाशो द्योत आतप इत्यमरः। विषधरत इति। विषधरतोऽपि सर्पादपि खलो दुर्जनोऽतिविषमोऽतिक्रूर इति विद्वांसः पण्डिता मृषा

यदयं न कुलद्वेषी सकुलद्वेषी पुनः पिशुनः ॥
अतिमलिने कर्त्तव्ये भवति खलानामतीव निपुणा धीः ।
तिमिरे हि कौशिकानां रूपं प्रतिपद्यते चक्षुः ॥
विध्वस्तपरगुणानां भवति खलानामतीव मलिनत्वम् ।
अन्तरितशशिरुचामपि सलिलमुचां मलिनिमाभ्यधिकः ॥
हस्त इव भूतिमलिनो यथा यथा लङ्घयति खलः सुजनम् ।
दर्पणमिव तं कुरुते तथा तथा निर्मलच्छायम् ॥

मिथ्या न वदन्ति अपि तु तथ्यमेव । यतोऽयं सर्पः न कुलं द्वेष्टि शीलमस्य तादृक् । यथापराधी तमेव दशति न तु तत्कुलं द्वेष्टीत्यर्थः । पिशुनो दुर्जनः पुनः सकुलद्वेषी । योऽस्य द्वेषविषयस्तस्य सकलस्यापि द्वेष्टीत्यर्थः । पक्षे नकुलो द्वेषो द्वेष्टा शत्रुर्यस्य । स सर्पः । पिशुनः कुलद्वेषी सकुलद्वेष्टा । पिशुनो दुर्जनः खलः । आशीविषो विषधर इति इत्यमरः । सभङ्गश्लेषार्थान्तरन्यासयोः सङ्करः । सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते । यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः । अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वे तु सङ्करः ॥ अतिमलिन इति । खलानां पिशुनानां धीर्बुद्धिरतिमलिने सतामसूयादेषी कर्त्तव्ये कार्येऽतीवात्यन्तं निपुणा स्वविषयग्रहणपटुर्भवति । हि यतस्तिमिरेऽन्धकारे कौशिकानामुलूकानां चक्षुः रूपं स्वविषयं प्रतिपद्यते गृह्णाति । यद्वा । रूपं विषयग्राहकत्वरूपं स्वभावं प्रतिपद्यते प्राप्नोति । रूपं स्वभावे सौन्दर्ये शुक्लादिपशुभेदयोः । इति विश्वः । अतीवेत्यव्ययमुदारार्थोऽतिशये । महेन्द्रगुग्गुलूलूकव्यालग्राहिषु कौशिक इत्यमरः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम् । विध्वस्तेति । विध्वस्तपरगुणानां खलानामतीव मलिनत्वं भवति । अव्ययानामनेकार्थत्वादपि हेतौ । अपि यतोऽन्तरितशशिरुचां छादितचन्द्रकान्तीनां सलिलमुचाम् । हेतुगर्भम् । वर्षाकालिकमेघानां मलिनिमा । इमनिजन्तः । मालिन्यमधिकं भवति । परिकरालङ्कारः । अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे । दुर्जनोऽस्मान् स्वोत्कर्षार्थं निन्दति तस्याभिनिवेशो व्यर्थ एवेति पदार्थसङ्ग्रहः । हस्त इवेति । खलो भूतिमलिनो हस्त इव यथा यथा सुजनं लङ्घयत्यपह्नवति । पक्षे । घर्षयति । तं सुजनं दर्पणमिव तथा तथा निर्मलच्छायमुज्ज्वलकान्तिं कुरुते । भूतिर्भस्मनि सम्पदि । दर्पणे मुकुरादर्शौ । छाया सूर्यप्रिया कान्तिरिति विश्वमरः । पूर्णोपमा । साधर्म्यमुपमाभेदे । वर्तमानकालिकान् नृपतीन्

सा रसवत्ता विहता नवका विलसन्ति चरति नो कं कः ।
सरसीव कीर्त्तिशेषं गतवति भुवि विक्रमादित्ये ॥
अविदितगुणाऽपि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।
अनधिगतपरिमलाऽपि हि हरति दृशं मालतीमाला ॥
गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः परत एव सम्भवति ।
स्वमहिमदर्शनमक्ष्णोर्मुकुरतले जायते यस्मात् ॥

स्वस्तवनायोग्यान् ध्वनयन् विक्रमादित्यं स्तौति । सा रसेति । विक्रमादित्ये राजनि सरसीव सरोवर इव कीर्त्तिशेषं गतवति विरामं प्राप्ते सति भुवि पृथिव्यां सा पुरुषान्तरेऽनुपलभ्यमाना रसवत्ता वीर्य्यवत्ता विहता नष्टा । नवकाः कुत्सित इति कन् । कुत्सितनवराजा विलसन्ति विलासं कुर्वन्ति । अतः कः खलः कं निर्बलं नो चरति न भक्षति । अत्यर्थं पीडयतीति यावत् । अराजकत्वादिति भावः । यद्वा । नवका अज्ञात इति कन् । अज्ञातनामगोत्रगुणा राजानो विलसन्ति । अतः को जनः कं व्यवहारं नो चरति न करोति । हेतुस्तूक्त एव । यद्वा । सा रसवत्ता शृङ्गारादिरसवत्ता गुणवत्ता वा ध्वनौ साभिलाषता वा विहता । अतो नवका अनुकम्पायां कन् । अनुकम्पितनवीनकवयो विलसन्ति । गुणपक्षीभावेनाक्षरादीनां प्रचारराहित्येनेति भावः । अतः कस्मात् पण्डितम्मन्यः कं मूर्द्धानं नो चरति न गच्छति नारोहति । अपि त्वारोहत्येव । पक्षे । सा रसवत्ता जलवत्ता विहता । अत एव बकाः कङ्का भाषायां बकुला इति ख्याता न विलसन्ति । कङ्को लोहपृष्ठः कङ्कड इति ख्यातो नो चरति । यद्वा । सारसः पक्षिविशेषस्तद्वत्ता । कमलवत्ता वा । शृङ्गारादौ विषे वीर्य्ये गुणे रागे द्रवे रसः । अथ बकः कङ्कः पुष्कराह्वस्तु सारसः । लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात् । कासारः सरसी सरः । कं शिरोऽम्बुनोः । सारसं सरसीरुहम् । इति षट्स्वमरः । चर गतिभक्षणयोः । सभङ्गाभङ्गश्लेषयोः संसृष्टिः । तेषां संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः । अविदितेति । अविज्ञाता गुणा ओजःप्रसादमाधुर्य्यरूपा यस्यास्तादृश्यपि सत्कविभणितिः कर्णेषु मधुधारां क्षौद्रधारां वमत्युद्गिरति । यथा क्षौद्रधाराऽऽस्वादनात् सुखमेवं सत्कविभणितिश्रवणात् कर्णयोः सुखमित्यर्थः । हि यतोऽनधिगतपरिमलाऽपि मालतीमाला दृशमनुवातस्थितस्य हार्दं हरति । गुणिनामिति । गुणिनामपि निजरूपप्रतिपत्तिः स्वरूपज्ञानं परत एव परस्मादेव सम्भवति । तेन निर्गुणानां स्वरूपज्ञानं परस्मादत्र किमाश्चर्य्यम् । यस्मा-

सरस्वतीदत्तवरप्रसादश्चक्रे सुबन्धुः सुजनैकबन्धुः ।
प्रत्यक्षरश्लेषमयप्रबन्धविन्यासवैदग्ध्यनिधिर्निबन्धम् ॥

अभूदभूतपूर्वः सर्वोर्वीपतिचक्रचारुचूडामणिश्रेणीशाण-कोणकषणनिर्मलीकृतचरणनखमणिर्नृसिंह इव दर्शितहिरण्य-

---

यतोऽस्याः स्वमहिमदर्शनं स्वविकारदर्शनं मुकुरतले जायते । सर्वदर्शनसमर्थनेत्रयोः स्वमहत्त्वदर्शनं दर्पणाधीनमेवेत्यर्थः । सरस्वतीदत्तेति । प्रगतः सादोऽस्मादिति प्रसादः । सरस्वतीदत्तेन वरेणाभीष्टेन प्रसादो विगतकाठिन्यः स्वीयाद्भुतोक्तिविभावनानन्दानन्दित-त्वादित्यर्थः । यद्वा । सरस्वतीदत्तवरेण प्रसादः प्रसन्नता यस्य सः । सर्वानन्दकारी तत्-कृतिरिति प्रसन्नताविशिष्टत्वम् । अनुमेयापि मनस्वाय गुणमाध्यमापि । कवीनामगल-द्दर्पो नूनं वासवदत्तया । शक्त्येव पाण्डुपुत्राणां गतया कर्णगोचरम् ॥ इति । प्रसादस्तु प्रसन्नतेत्यमरः । वरोऽभीष्टो देवतादेर्वरो जामातृषिड्गयोः ॥ [illegible] भारती । प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु । इति [illegible] कोशः । सुजनैकबन्धुः सज्जनानामद्वितीयो भ्राता । प्रत्यक्षरश्लेषमयो यः प्रबन्धस्तस्य विन्यासे रचनायां वैदग्ध्यं नैपुण्यं तस्य निधिः सुबन्धुनामकः कविर्निबन्धं चक्रे । आदावन्तरायविहननसो समाप्त्य निर्माणे प्रवृत्तिं तत्त्वज्ञानःप्रणिधानपूर्वकमेवेति सुकरता प्रतीयते शिष्टः प्रयोगः । उपजातिवृत्तम् । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः । इति लक्षणात् । अनुप्रासेनाह । अभूदित्यादि । चिन्तामणिनाम राजाऽभूदित्यन्वयः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः सुप्सुपेति समासः । भूतपूर्वे चरडिति निर्देशाद्भूतशब्दस्य पूर्वनिपातः । पश्चान्नञ्समासः । अभूतपूर्वः । तादृक् पूर्वं कोऽपि नाभूदित्यर्थः । सर्वेषामुर्वीपतीनां चक्रं समूहस्तस्य चारुचूडामणिश्रेणी पङ्क्तिः सैव शाणो निकषस्तस्य कोणोऽग्रं तस्मिन् कषणेन निर्मलीकृतश्चरणनखो मणिरिवेत्युपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति समासो व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् । स यस्य सः । चक्रं राष्ट्रे समूहे च दम्भे सैन्यरथाङ्गयोः । शस्त्रभेदे च सेनायां चक्रं चापि विहङ्गके । इति रन्तिदेवः । चूडामणिः शिरोरत्नम् । वीथ्यालिरावलिः पङ्क्तिः श्रेणी । निकषः कष इति विश्वमरः । श्रेणिरिति ह्रस्वपाठे तु अवभागे च पङ्क्तौ च श्रेणिरुक्ता मनीषिभिः । इति विश्वः । छेकानुप्रासः । स्यात् पादपदवर्णानामावृत्तिः संयुतायुता । अतत्पदः स्याच्छेकानाम । इति । ओजो गुणः । ओजः समासभूयस्त्वमिति । वैदर्भी रीतिः । एका भूयःसमासा स्यादिति विशु

कशिपुचेलदानविस्मयः कृष्ण इव कृतवसुदेवतर्पणो नारायण इव सौकर्यसमासादितधरणिमण्डलः कंसारातिरिव जनितयशोदानन्दसमृद्धिरानकदुन्दुभिरिव कृतकाव्यादरः सागरशायीवानन्त-

---

वाग्भटालङ्कारः। काव्यप्रकाशरीत्या वृत्त्यनुप्रासः। एकस्याप्यसकृत् परः इति। काव्यादर्शरीत्या वक्ष्यमाणाः समासोपमाः। सदृशशब्दवाच्यत्वात् तत्समासोपमा मता। बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी। इति। अलङ्कारशेखररीत्या श्लेषोपमेयम्। पदश्लेषनिबन्धनं साम्यं श्लेषोपमा। उक्तमेवोदाहरणं मतान्तरे। श्लेषोपमालङ्कार-माह। नृसिंह इव दर्शितो हिरण्यकशिपोर्दैत्यस्य चेलदानेन शरीरखण्डनेन विस्मयो येन सः। दोऽवखण्डने। पक्षे हिरण्यं सुवर्णं कशिपुर्भोजनाच्छादने चेलं वैदारकेषां दानेन वितरणेन शेषं प्राप्नवत्। एवमग्रेऽपि। कशिपुस्त्वन्नमाच्छादनं द्वयमित्यमरः। चमत्कृदविषादद इति भावः। चेलं शरीरे केदारे सिद्धान्नकवचयोः। इति विश्वप्रकाशः। वाच्यभेदेन भिन्ना यद्युगपद्भाषणस्पृशः। श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसाव-क्षरादिभिरष्टधा॥ कृष्ण इव कृतं वसुदेवस्य तर्पणं तृप्ती रक्षणं वा येन बर्हणात् वा कंसाद् वा धातूनामनेकार्थत्वात् रक्षणार्थस्तृपिः। तर्पणं प्रीणनावनमित्यमरः। पक्षे कृतं वसुभिर्द्रव्यैर्देवानां तर्पणं प्रीणनं येन। यद्वा कृतं वसूनां ध्रुवादीनां देवानां च तर्पणं येन। ध्रुवो धरश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वस्वष्टौ वसवः स्मृताः। नारायण इव सौकर्येण सूकरभावेन समासादितमुद्धृतं धरणिमण्डलं येन। ब्राह्मणादित्वाद्भावे ष्यञ्। तालव्या अपि दन्त्याः स्युः शम्ब-शूकरपांसवः। इति शकारभेदः। पक्षे सौकर्येणानायासेन समासादितमा-क्रान्तम्। सौकर्यं स्यादनायासे क्रियायां सूकरस्य चेति विश्वप्रकाशः। कंसारातिरिव जनिता यशोदानन्दयोः समृद्धिरुत्कर्षाधिक्यं येन। यशोदाया आनन्दसमृद्धिर्वा येन। पक्षे आनन्दकारिणी समृद्धिः श्लाघ्यपार्थिवादिः। जनिता यशोदा कीर्तिप्रदानन्दसमृद्धि-र्येन। यशोदातिरिक्ते निर्वाणे इति ध्वनिः। आनकदुन्दुभिरिव कृतः काव्यायाः पूतनायाः दरस्त्रासो येन। यद्वा। कृतकायौ तत्पुत्रौ तयोरादरो यस्येति गुरुचरणाः। वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः। इति विष्णुप्रकरणेऽमरः। दरस्त्रासो भीतिर्भीरिति च। काव्यं पद्ये पुमान् शुक्रे काव्याख्या पूतना मता इति विश्वः। पक्षे कृतः काव्ये लोकोत्तरवर्णनरूपे कर्मण्यादरो येन। यद्वा कृत-काव्यानां कवीनामादरो यस्मात्। यथाऽसौ मर्माभिज्ञतया कवीन् मानयति तथा नान्य

भोगिचूडामणिमरीचिरञ्जितपादपद्मो वरुण इवाशान्तरक्षणो-ऽगस्त्य इव दक्षिणाशाप्रसाधको जलनिधिरिव वाहिनीशतनायकः समकरप्रचारश्च हर इव महासेनानुगतो निवर्तितमारश्च मेरु-रिव विबुधालयो विश्वकर्माश्रयश्च रविरिव क्षणदानप्रियश्छाया-सन्तापहरश्च कुसुमकेतुरिव जनितानिरुद्धसम्पद्रतिसुखप्रदश्च

इति भावः। सागरशायीव। नारायण इव। अनन्तभोगी शेषस्तस्य चूडामणिमरी-चिभी रञ्जितपादपद्मः। शेषोऽनन्तः इत्यमरः। पक्षेऽनन्ता अनेके भोगिनो विलासिनः। न केवलं स्वभृत्यैः सेव्योऽपि तु मण्डलेश्वरैः पौरैरपीति भावः। वरुण इव। आशा पश्चिम-दिक् तदन्ते रक्षणं यस्य। दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्चेत्यमरः। पक्षेऽशान्तमविरतं रक्षणं प्रजापालनं यस्य। अगस्त्य इव दक्षिणाशा दक्षिणादिक् तस्याः प्रसाधकोऽलङ्कर्ता। पक्षे दक्षिणायाः आशा तृष्णा। आशा तृष्णादिशोः प्रोक्तेति विश्वप्रकाशः। यद्वा दक्षि-णानां कुशलानां परच्छन्दानुवर्तिनां आशाप्रसाधकः। दक्षिणः सरलेऽवामे परच्छन्दानु-वर्तिनि। वाच्यवद्दक्षिणा वाचो यज्ञदानप्रतिष्ठयोः। इति विश्वप्रकाशः। जलनिधि-रिव। वाहिनीशतस्य नदीशतस्य नायकः। मकराणां जलजन्तुविशेषाणां प्रचारेण सहितश्चाहक्। अथ यादांसि जलजन्तवः। तद्भेदाः शिशुमारोद्र-शङ्कवो मकरादयः। इत्यमरः। पक्षे वाहिनीशतस्य सेनाशतस्य नायकः प्रभुः। समो हिताहितसाधारणः करस्य राजग्राह्यभागस्य प्रचारो यस्य। यद्वा समः सलक्ष्मीकः करस्य हस्तस्य प्रचारो यस्य। तरङ्गिण्यां च सेनायां वाहिनी परिकीर्तिता। इति विश्वः। बलिहस्तांशवः कराः इत्यमरः। हर इव महासेनेन कार्त्तिकेयेनानुगतः। निवर्तितो मारः कामो येन। कार्त्तिकेयो महासेनः। मदनो मन्मथो मार इत्युभयत्राप्यमरः। पक्षे महत्या सेनयाऽनु-गतः। निवर्तितो मारयतीति मारो विघ्नो येन। मृङ् प्राणत्यागे णिजन्तादच्। मेरुरिव विबुधानां देवानामालयः। विश्वकर्मा सूर्यो देवशिल्पी वा तदाश्रयः। विश्वकर्मा देव-शिल्पी विश्वकर्मा दिवाकरः। इति विश्वः। पक्षे विबुधानां पण्डितानामालयः। विश्वेषां जनानां कर्म शिल्पादि तदाश्रयः। रविरिव क्षणदा रात्रिर्न प्रियेष्टा यस्य। छायाया निजाङ्गनायाः सन्तापहरश्च। न प्रियेत्यत्र नेकधेत्यादिवन्निषेधार्थको नशब्दः। पक्षे क्षणेषूत्स-वेषु दानं प्रियं यस्य। छायया स्वकान्त्या सन्तापहरः। एतच्चावश्यमाह्लादजनकत्वादिति भावः। अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः। छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमना-

विद्याधरोऽपि सुमना धृतराष्ट्रोऽपि गुणप्रियः क्षमानुगतोऽपि सुधर्माश्रितो बृहन्नलानुभावोऽप्यन्तःसरलो महिषीसम्भवोऽपि वृषोत्पादतरलोऽपि महानायको राजा चिन्तामणिर्नाम। यत्र

तपः। इति द्वयोरमरः। कुसुमकेतुरिव काम इव जनितानिरुद्धस्त्रीषापतेः सम्पर्येण। रतेः प्रियायाः सुखप्रदश्च। कन्दर्पः पुष्पकेतनः। अस्येव प्रकरणे रतिः प्रिया सुतोऽनिरुद्ध ऋष्यह उषेश इति विषु हैमः। पक्षे जनितानिरुद्धानिवारिता सम्पत्तिर्येन। यतो सुरतेऽनेककामसन्त्वकलाभिज्ञतया सुखपदः। विरोधाभासेनाह। विद्याधरोऽपि देवयोनिविशेषोऽपि सुमना देव इति विरोधः। विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः। पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः॥ सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः। इति द्वयोरमरः। विद्याधरोऽष्टादशविद्यानिधिः। सुमनास्त्रिविधमानसपापरहित इति परिहारः। तानि चोक्तानि मनुना। परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम्। वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं मानसं स्मृतम्॥ इति। आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते। काव्यप्रकाशे त्वयमेव विरोध इति व्यवहृतः। विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः। इति। एवमग्रेऽपि। अपिरापाततो विरोधस्य द्योतकः। यथान्तरेऽनेकार्थत्वात समुच्चयस्य। धृतराष्ट्रोऽपि पाण्डोरग्रजोऽपि गुणप्रियः। भीमप्रिय इति विरोधः। गुणोऽप्रधाने शुक्लादौ गुणः सूदे वृकोदरे। इति विश्वः। धृतराष्ट्रो धृतराज्यः। गुणप्रियः सन्धिविग्रहादिषड्गुणप्रिय इत्यविरोधः। सन्धिनां विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः। षड्गुणा इत्यमरः। क्षमानुगतोऽपि पृथिव्यनुगतोऽपि सुधर्माश्रितो देवसभाश्रित इति विरोधः। क्षमा शान्तिः क्षमा धरेति विश्वः। स्यात् सुधर्मा देवसभेत्यमरः। क्षमानुगतः शान्तियुक्तः सुधर्माश्रितः शोभनधर्माश्रित इत्यविरोधः। बृहन्महान् यो नलस्तम्बभेदस्तस्येवानुभावो यस्य। यथा यथानपेक्षः सोऽभिवर्धते तथाग्रमपोत्यर्थः। तादृशोऽप्यन्तर्मध्ये सरलो ग्रन्थिरहित इति विरोधः। बृहन्नलानुभावोऽर्जुनानुभावोऽन्तःसरल इति परिहारः। बृहन्नलो गुडाकेशे नले कौशिकनन्दने। इति विश्वः। महिष्याः सम्भवो यस्य तादृशो महिषो वृषोत्पादी वृषभजनक इति महोत्पात इति विरोधः। महिष्याः कृताभिषेकायाः सम्भवो यस्य वृषोत्पादी धर्मजनक इति परिहारः। कृताभिषेका महिषी भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः। पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृष इत्युभयत्रामरः। तरलोऽपि हारमध्यमणिभिन्नोऽपि महानायको हारमध्यमणिरिति विरोधः। तरलो

च शासति धरणिमण्डलं छलनिग्रहप्रयोगो वादेषु नास्तिकता चार्वाकेषु कण्टकयोगो नियोगेषु परीवादो वीणासु खलसंयोगः शालिषु द्विजिह्वसङ्गतिराहितुण्डिकेषु करच्छेदः क्रूरकरग्रहणेषु नेत्रोत्पाटनं मुनीनां द्विजराजविरुद्धता पङ्कजानां सार्वभौमयोगो दिग्गजस्याग्नितुलाशुद्धिः सुवर्णानां सूचीभेदो मणीनां शूलभङ्गो

हारमध्यग इत्यमरः। नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणावपि। इति विश्वः। अतरन्तो धीरो महान् नायको नेता महानायक इति परिहारः। परिसङ्ख्यामाह। काव्यादर्शे नियमश्लेषोऽयम्। यत्र चिन्तामणौ। छलं वाक्छलं निग्रहः प्रतिज्ञाहान्यादि- स्तेषां प्रयोगो वादेषु। पक्षे छलं कपटः। निग्रहो बन्धनम्। सादृगन्यव्यपोहाय परिसङ्ख्या तु सा स्मृता। नास्तिकता परलोकाभावज्ञानवत्त्वं चार्वाकेषु बौद्धविशेषेषु। भावे तल्। अस्ति नास्ति दिष्टं मतिरिति ठक्। तावानेव हि लोकोऽयं यावानिन्द्रिय- गोचरः। इति सिद्धान्तः। मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकतेत्यमरः। पक्षे नास्तिकता दरिद्रता। कण्टकः अनेनेदं भुक्तमिति तत्स्वामिनि कथकस्तस्य योगो नियोगेषु। मोहासिवा इति भाषायाम्। पक्षे। कण्टकः क्षुद्रशत्रुः। कण्टकः क्षुद्रशत्रौ च कर्मस्थानिकदूषणे। इति विश्वः। परीवादो वीणावादनवस्तु। पक्षे परीवादोऽपवादः। परीवादोऽपवादे स्याद्वीणावादनवस्तुनि। इति मेदिनी। खलं धान्यमर्दनभूमिः। खलं भूस्थानकल्केषु क्रूरे नीचेऽधमे खलः। इति विश्वप्रकाशः। पक्षे खलः पिशुनः। पिशुनो दुर्जनः खल इत्यमरः। आहितुण्डिकेषु व्यालग्राहिषु द्विजिह्वसङ्गतिः सर्पसङ्गः। व्याल- ग्राह्याहितुण्डिक इत्यमरः। पक्षे द्विजिह्वः खलः। द्विजिह्वः पन्नगे पुंसि खले स्यादन्यलिङ्गकः। इति रन्तिः। अहितुण्डेन दीव्यति। तेन दीव्यतीति ठक्। क्रूरकर- ग्रहणेषु राजग्राह्यभागेषु करच्छेदस्तस्यैव न्यूनीकरणम्। पूर्वनिश्चितादपि प्रार्थनादिना न्यूनग्रहणमित्यर्थः। पक्षे करच्छेदो हस्तच्छेदः। बलिहस्तांशवः कराः इत्यमरः। विरोधाभासपरिसङ्ख्यासङ्करोऽयम्। मुनीनां यतीनां नेत्रमपि। पक्षे मुनीनां वृक्ष- विशेषाणां नेत्रोत्पाटनं मूलोत्पाटनम्। तरुमूलादिवस्त्रेषु नेत्रमर्थगुणे रथे। मुनि- र्यतावगस्ते च प्रियालागस्त्यकिंशुके॥ इति विश्वः। पङ्कजानां कमलानां द्विजराज- चन्द्रस्य विरुद्धता। द्विजराजः शशधर इत्यमरः। पक्षे द्विजा ब्राह्मणाः पक्षिणो वा ते च राजानश्च। दन्तविप्राण्डजा द्विजा इत्यमरः। सार्वभौमो रूढः सार्वभौमशब्दस्य योगो दिग्गजस्य। सर्वभूमिपृथिवीभ्यामिति व्युत्पन्नस्य त्वेतद्राजभिन्ने नास्ति प्रयोग इत्यर्थः।

युवतिप्रसवे दुःशासनदर्शनं भारते करपत्रदारणं जलजानाम्। महावराहो गोत्रोद्धरणप्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्दलनमकरोत्। राघवः परिहरन्नपि जनकभुवं जनकभुवा सह वनं विवेश। भरतो रामे दर्शितभक्तिरपि राज्ये विराममकरोत्। नलस्य दमयन्त्या मिलितस्यापि पुनर्भूपरिग्रहो जातः। पृथुरपि गोत्रसमुत्सारण-

---

सूक्तं च। न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते। अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥ इति बहुवचनान्तपाठे तु पक्षेऽर्थपरत्वं राजपक्षे पूर्ववच्छब्दपरत्वम्। सार्वभौमस्तु दिङ्नागे सर्वपृथ्वीपतावपि। इति विश्वमेदिन्यौ। पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः। इत्यमरः। घर्षिणा तुलया च प्रतिवर्णोन्मानयोर्ज्ञानम्। सुवर्णानाम्। व्यक्त्यभिप्रायेण बहुवचनम्। तादृशशुद्धियोग्यानामन्येषामभावादिति भावः। सूची लोहं सीवनसाधनं तेन भेदो मणीनाम्। न तु सूचौ कराद्यभिनयस्तस्य भेदः। सर्वेषां नर्तकनर्तकीनां परिनिष्ठितत्वादिति भावः। यद्वा सूची नारीणां करचालनं गीताङ्गहारसंवेशक्रिया। तस्या भेद इति भावः। एतेनास्य राज्ये सपत्नीज्येष्ठाकनिष्ठाव्यवहाराभावो ध्वनितः। करणं साधने क्षेत्रे कायस्थाद्यकर्मसु। गीताङ्गहार-संवेश-क्रियामदेन्द्रियेषु च। इति विश्वप्रकाशः। सूची कराद्यभिनये नारीणां करणान्तरे। सूची सीवनद्रव्य इति च। शूलेनोदरपीडया भङ्ग आमर्दः। भङ्गो आमर्दने। न तु शूलेन दुष्टापराधिवधोपायेन भङ्गः। तादृशापराधिनोऽभावादिति भावः। यद्वा शूलः केतनं तस्य भङ्गः। शूलो प्रहरणे शूलः केतने योगरोगयोः। इति विश्वप्रकाशः। दुःशासनस्य धार्तराष्ट्रस्य दर्शनं ज्ञानम्। न तु दुष्टशासनस्य निरीक्षणम्। करैः सूर्यकिरणैः पत्रदारणं दलानां विकासनं पङ्कजानाम्। न तु करपत्रेण क्रकचेन दारणम्। क्रकचोऽस्त्री करपत्रमित्यमरः। करवत इति भाषायाम्। विरोधाभासेनाह। महावराहो गोत्रोद्धरणाय पृथिव्युद्धरणाय प्रवृत्तोऽपि गोत्रोद्दलनमकरोत्। यदुद्धरणाय प्रवृत्तस्तस्यैवोद्दलनमनुचितम्। गोत्रः पर्वत इत्यर्थान्तरेण परिहारः। एवमग्रेऽपि। जनकभूः पितृभूमिः। पक्षे जनकभुवा सीतया। विरामो रामाभावो वैराग्यं च। दमयन्त्या मिलितस्यापि नलस्य पुनर्भूपरिग्रहः पुनरूढापरिग्रहः। पुनरक्षतयोनित्वादुह्यते या यथाविधि। सा पुनर्भूः। पक्षे पुनर्द्वितीयवारं भूपरिग्रहः पृथ्वीपरिग्रहः। गोत्राणां स्वगोत्रजानां स्ववंशजविरोधिता विरोधः। गोत्राणां पर्वतानामिति परिहारः। इत्थं

विस्तारितभूमण्डलः। इत्थं नास्ति वागवसरः पूर्वेतरराजेषु। स पुनरन्य एव देवो न्यक्कृतसर्वोर्वीपतिचरितः। तथाहि स पर्वतः कटकसञ्चारिणो गन्धर्वान् दर्शितशृङ्गोन्नतिः सृजन न विरराम। स हि मालयो नावश्यायोच्छ्रितो नो मायाजन्मने हितश्च। स हि मानी गिरि स्थितो वृषध्वजः। असौ सदा-गतिरवधूताखिलकान्तारः पावकोऽग्रे नरो नभोगो मूकः सुमनो-हरश्च। स रत्नाकरोऽनहिमयः कथमगाधः समर्यादो नाद्रो को-

---

वर्णितविशेषाभावात् पूर्वेषु महाराजादिषु वागवसरः स्तुतियोग्यत्वं नास्ति [illegible]-मधिदेवो राजा। यदेव वक्तव्यं तत् दशकुमारस्तवे दृष्टम्। वाक्यं तस्योऽन्यगुण-विशिष्ट एव। अत एव न्यक्कृतसर्वोर्वीपतिचरितः। न्यक्कृतानि सर्वोर्वीपतीनां चरितानि येन सः। अति-क्रान्तिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्ववर्णनम्। इति लक्षणात्। पुनः [illegible] पर्वतः सृजन्। कटकं सैन्यम्। गन्धर्वा अश्वाः। शृङ्गं प्राधान्यम्। पक्षे कटकं नितम्बः। गन्धर्वा हाहाहूहूप्रभृतयः। शृङ्गं शिखरम्। तदुक्तं [illegible] मेदिन्याम्। वाजिवाहार्वगन्धर्व इति। कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेरिति। शृङ्गं प्राधान्यसान्वोरिति विश्वः। मुख्यन्तरेकं तमाह। स हि मालयो लक्ष्मीगृहम्। अवश्यायो गर्वः। माया कपटम्। जन्मने हितः। हितयोगे चेति चतुर्थी। पक्षे स हिमालयः। अवश्यायो हिमः। उमायाः पार्वत्याः। अवश्याये हिमे गर्वे इति धरणिः। गङ्-श्चैवमाह। स हिमानी हिमसंहतिरूपो गिरिः पर्वतस्तत्र स्थितो वृषध्वजः। पक्षे। स हि मानी चित्तोन्नत्यवान्। गिरि वचने। वृषध्वजः धर्मध्वजः। पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृष इत्यमरः। सतां साधूनामसौ साकल्येन गतिर्निर्वाहो यस्मात्। येषां कापि गति-र्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः। इतिवत्। अवधूताः कम्पिताः दूरीकृता वा कान्तारा दुर्गममार्गा दुर्भिक्षा वा येन। पावकानां पवित्रकर्मणामग्रेसरः। तथा च मनुः। अग्निवत् कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः। दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात् पश्येत नित्यशः॥ इति। पावकोऽग्नौ सदाचारे इति विश्वप्रकाशः। नभोगेषु देवेष्वमूकः। यद्वा। न भोगेषु स्त्र्यादिसुखेष्वनसुकः। उक्तं च। मृगयाक्षाः स्त्रियः पानं गर्हितानि महीभुजाम्। दृष्टास्तेभ्यस्तु विपदः पाण्डुनैषधवृष्णिषु॥ इति। सुमनसः पण्डितान् हरति गुणप्रकर्षविशेषाख्यानां स्ववशीकरोति। पक्षे सदागतिर्वातः। अवधूताखिल-

ऽप्यस्य विस्मयः सदा हिमकराश्रयोऽमृतमयः सपोतस्तस्याचलो नक्रोघो महानदीनः समुद्रः। स चन्द्र इव क्षणदानन्दकरः कुमुदवनबन्धुः सकलकलाकुलगृहं नतारातिबलः। मित्रो

कान्तारः कम्पिताखिलकाननः। पावकाग्रेसरी वह्निसहायः। नभोगेषु मेघेषूत्सुक उत्कण्ठितः। तथा च कालिदासः। मरुत्सखस्येव बलाहकस्येति। सुमनसः पुष्पाणि हरति तादृशः। तथा च कालिदासः। हन्तग्रथं हरति पुष्पमनोकहानामिति। सुमनाः पुष्पमालत्योस्त्रिदशे कोविदेऽपि च। इति विश्वप्रकाशः। स्त्रियः सुमनसः पुष्पमित्यमरः। कान्तारः कानने चेचो दुर्भिक्षे दुर्गवर्त्मनि इति विश्वः। रत्नानामुत्तमवस्तूनामाकरः। रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपीत्यमरः। अहिरिवाहिः खलस्तन्मयो न भवतीत्यनहिमयः। कथम्। अगाधः गभीराशयः। यद्वा। लिप्सारहितः। गर्धा लिप्सेत्यमरः। समर्यादः उचितानतिक्रमणशीलः। उद्गत उत्थितः रोको दीप्तिर्यस्य सः। रुच दीप्तौ। घञ्। इत्यप्यस्य न विस्मयः। अलुब्धत्वादस्य दीप्तेर्न नाश इति भावः। तथा चोक्तम्। देहीति वचनद्वारा देहस्थाः पञ्च देवताः। तत्क्षणादेव नश्यन्ति धीश्रीह्रीकान्तिकीर्तयः। इति। किञ्च। स पार्थः पार्थिवान् सर्वान् भूमिष्ठोऽपि रथस्थितान्। एको निवारयामास लोभः सर्वगुणानिव॥ इति। यद्वा। अक्षोद्र इति न कोऽपि विस्मयः। जलाखेटशीलस्याक्षोदसङ्ग्राहकत्वादिति भावः। सदा हिमकरश्चन्द्रस्तस्य आश्रयो गृहं यस्य। अमृतमयः। आह्लादकरूपवत्त्वात्। सपोतः सबालकः। पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः। इत्यमरः। तस्य क्रोधोऽचलो न प्रणिपाताद्यनपनेयो न भवतीति भावः। महान् श्रेष्ठः। अदीनः। समुद्रः। मुद्रा राजाज्ञा तत्सहितः। अचोऽगाधजलस्पर्शरहितः। मर्यादा सीमा अक्षोद्र इति न कोऽपि विस्मयः। उद्रो जलमार्जारः। सदा हि निश्चयेन मकराणां जलजन्तूनामाश्रयः। यद्वा हिमकरश्चन्द्रः। अमृतं सुधा जलं वा। पयः कीलालममृतम्। पीयूषममृतं सुधा। इत्युभयत्रामरः। पोतो यानपात्रम्। यानपात्रं तु पोतोऽब्धि-भवे त्रिषु समुद्रियम्। इत्यमरः। तस्याचलोऽचलो मैनाकः। नक्रः कुम्भीरः। नक्रस्तु कुम्भीर इत्यमरः। स चन्द्रः। चदि आह्लादे। स्फायितञ्चिवञ्चीति रक्। क्षणदानां सुखप्रदानामानन्दकर्ता। स्वहिते रतान् सन्तोषयतीत्यर्थः। यद्वा। क्षणद उत्सवप्रदस्यानामानन्दकरश्च। कुदावनं मुदवनं कोः पृथिव्या मुदवनं तेन बन्धुरिव बन्धुः। यथा च कालिदासः। तेनार्थवांल्लोभपराङ्मुखेन तेन घ्नता विघ्नभयं क्रियावान्। तेनास लोकः

[illegible]तुः काञ्चनशोभां बिभ्रदचलाधिकलक्ष्मीः सुमेरुरिव। यस्य [illegible] रिपुवर्गः सदा पार्थोऽपि न महाभारतरणयोग्यः, भीष्मोऽप्य-[illegible]नवेहितः, सानुचरोऽपि न गोत्रभूपतिः। अपि च त्रिशङ्कुरिव नक्षत्रपथस्खलितः, शङ्करोऽपि न विषादी, पावकोऽपि न [illegible]कृष्णवर्त्मा, आश्रयाशोऽपि न दहनः, नान्तक इवाकस्मादपहृत-

[illegible] नहमान् जित्वा तेनैव शोकापनोदेन पुनः। गाम आगत इतिवत् कोऽन्यच्छलुपचारः। [illegible]लायतुःषष्टिकलाः। नतमरातिबलं यस्मात्। पक्षे—अवदा रात्रिः। कुमुदकैरवम्। कलाः षोडश कलाः। न तारा नक्षत्राण्यतिबला यस्मात्। सितं सुहृत्। कि[illegible] अकारो वाऽर्थे, का वा शोभा न बिभृयात्? अचला स्थिरा, अधिका लक्ष्मीरस्य। पक्षे—मित्रः सूर्यः। काञ्चनं सुवर्णम्। अचलेभ्यः पर्वतेभ्योऽधिका लक्ष्मीर्यस्य। ("अथ मित्[illegible] सखा सुहृत्"। "द्युमणिस्तरणिर्मित्रः" इत्युभयत्राप्यमरः) पुनर्विरोधाभासेनाह —[illegible] पार्थोऽर्जुनस्तस्य महाभारत रण-योग्यतानिषेधो विरोधः। एवमग्रेऽपि। पक्षे—यस्य रि[illegible]पुवर्गो महतो भारस्य तरणे योग्योऽपि न, अत एव सदा सर्वकालेऽपार्थः अपगतोऽर्थः [illegible]योजनं यस्य तादृशः। भीष्मोऽपि शान्तनुपुत्रोऽपि, अशान्तनवे पितामहाय हितः, [illegible]पिवे न हित इति विरोधः। भीष्मो राजगुणैर्भयानकः; तथाच कालिदासः,— "भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्। अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः॥" इति। ("दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम्" इत्यमरः) अशान्तमन-[illegible]मितं नवं स्तुत्यमीहितं चेष्टितं यस्य; [णु स्तवने इत्यस्मात् कर्तरि अप्] यद्वा—नवं नवीनमन्येभ्यो विलक्षणम्। शान्तनुवाचकः शब्दो दीर्घादिः शान्तनुरित्यपि; तथाच त्रिविक्रमभट्टः शान्तनुतनयः इति, तत्र शान्तनोस्तनयः शान्तनुतनय इत्येकोऽर्थः। पक्षे—शान्ता नता नवा यस्येति। सानुषु शिखरेषु चरति तादृशोऽपि न गोत्रभुवि पर्वतभूमावुषितः स्थित इति विरोधः। अनुचरैः सेवकैः सहितः; न गोत्रैर्गोत्रजैर्भूषित इति परिहारः, स्वयमेव तेषां भूषक इत्यर्थः। [नञर्थकनशब्देन सुप्सुपेति समासः] त्रिशङ्कुरिव नक्षत्रपथस्खलितः। नक्षत्रपथं आकाशं। पक्षे—अव-पथात् अवधमात्। शङ्करः शिवो विषादी विषभक्ष[illegible]नेति विरोधः। शङ्करः सुखकरः, न विषादी न दुःखीति परिहारः। पावकोऽग्निर्वर्त्म[illegible] [illegible]त्मा नाग्निरिति विरोधः। पावकोऽन्येषां पवित्रकर्त्ता न कृष्णवर्त्मा न दुराचार[illegible] [illegible]रः। ("वह्निः शुष्मा कृष्णवर्त्मा कृशानुः पावकोऽनलः" इत्यमरः। "कृष्णवर्त्मा हुताशे स्याद्दुराचारे विधुन्तुदे" इति विश्वप्रकाशः) आश्रयाशोऽपि वह्निरपि न दहनो न वह्निरिति

जीवनः, न राहुरिव मित्रमण्डलग्रहणाविवर्द्धितरुचिः, न न[ल इव] कलिविघटितः, न चक्रीव शृगालवधस्तुतिसमुल्लसितः, नन्द[गोप] इव यशोदयाऽऽश्रितः, जरासन्ध इव घटितसन्धिविग्रहः, भार्गव इव सदा नभोगः, दशरथ इव सुमित्रोपेतः सुमन्त्राधिष्ठितश्च, दिलीप इव सुदक्षिणानुरक्तो रक्षितगुश्च, राम इव जनि[त]कुशलवयोरूपोत्कर्षः।

तस्य च पारिजात इवाश्रितनन्दनः, हिमालय इव जनित-

विरोधः। आशयाशामाशा तृष्णा यस्मिन्नाशयाशः; न दहनो नेत्राणां सन्तापक इति परिहारः। ("आश्रयाशो बृहद्भानुः दहनो हव्यवाहनः" इत्यमरः) नालक इव [...] इवालकात् सहसा अपहृतं जीवनं जीवितं येन। पक्षे—जीवनं जीविका [जीव+ल्युट्] न राहुरिव मित्रमण्डलग्रहणेन सूर्यमण्डलग्रहणेन विवर्द्धिता रुचिर्दीप्ति[र्येन] सः। पक्षे—सुहृद्राज्यग्रहणे विवर्द्धिता रुचिरिच्छा येन सः। न नल इव कलि[ना] युगविशेषेण विघटितो व्याप्तः। पक्षे—कलिः कलहः। न चक्रीव कृष्ण इव शृगालस्य राजविशेषस्य वधेन मारणेन स्तुत्या समुल्लसितः। पक्षे—शृगालः कातरः। ("शृगालो जम्बुके भीरु पुरे वै पार्थिवान्तरे" इति विश्वः। कोशे दानवान्तर इति पाठस्तथाह एतन्मूलक एव भ्रमः) नन्दगोप इव यशोदया तन्नामकनिजस्त्रियाऽन्वितः। पक्षे—यशसा दयया च। जरासन्ध इव घटितसन्धिविग्रहः शरीरं यस्य। पक्षे—घटितौ सन्धिविग्रहौ येन सः। भार्गव इव शुक्र इव, सदा सर्वदा नभोग आकाशगामी। पक्षे—दानभोगाभ्यां सहितः। दशरथ इव सुमित्रया लक्ष्मणजनन्योपेतो युक्तः, सुमन्त्रनाम्ना सारथिना अधिष्ठित आश्रितश्च। पक्षे—सुमित्रैरुत्तमसुहृद्भिः, सुमन्त्रेण शोभनगुप्तवादेन। दिलीप इव सुदक्षिणायां तन्नाम्न्यां पत्न्यामनुरक्त आसक्तः, रक्षिता पालिता गौर्नन्दिनी येन तादृशश्च। पक्षे—सुदक्षिणायां पात्रे दानव्यये, रक्षिता गौः पृथ्वी वाणी वा येन सः। ("स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले। लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः" इत्यमरः) राम इव जनितः कुशलवयोः रूपस्य सौन्दर्यस्योत्कर्षः यस्मिन्। पक्षे—रामे यथा उत्कर्षस्तथा जनितकुशलवयोः। विभक्त्यन्तश्लेषोऽयं नीलोत्पलस्पर्द्धिनी नेत्रे तनयां [...]रितवत्। तथा च कालिदासः,—"रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम्। न कारणात् स्वाद्बिभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात्॥" इति।

शिवः, मन्दर इव भोगिभोगाङ्कितः, कैलास इव महेश्वरोपभुक्तकोटिः, मधुरिव नानारामानन्दकरः, क्षीरोदमथनोद्यतमन्दर इव मुखरितभुवनः, रागरज्जुरिवोल्लासितरतिः, ईशानभूतिसञ्चय इव सन्ध्योच्छलितः, शरन्मेघ इवावदातहृदयः विष्णुपदावलम्बी

तस्य पुत्रः कन्दर्पकेतुर्नामेति सम्बन्धः। पारिजातो देवद्रुमः, ("पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः" इत्यमरः) आश्रितं नन्दनमिन्द्रवनं येन सः, ("नन्दनं वनम्" इतीन्द्रप्रकरणेऽमरः) पक्षे—आश्रितान् नन्दयतीति तादृशः। हिमालयो हिमवान्। जनितोत्पादिता शिवा गौरी येन, ("शिवा भवानी रुद्राणी" इत्यमरः) पक्षे—शिवं सुखं, ("श्वः श्रेयसं शिवं भद्रम्" इत्यमरः) मन्दर इन्द्रकीलः। भोगी सर्पः। भोगः शरीरम्। पक्षे—भोगी सुखी। भोगः स्त्र्यादिसम्भोगः। ("उरगः पन्नगो भोगी"। "भोगः सुखे स्त्र्यादिभृतावहेश्च फणकाययोः"। इति उभयत्राप्यमरः) कैलासः पर्वतः। महेश्वरः शिवः। कोटिरग्रम्। ("कोटिरग्रे प्रकर्षे च" इति धरणिः। "रजताद्रिस्तु कैलासोऽष्टापदः स्फटिकाचलः" इति हैमः। "शिवः शूली महेश्वरः" इत्यमरः) पक्षे—महेश्वरैर्महाराजैरुपभुक्ताः कोटयस्तत्सङ्ख्याकानि धनानि यस्य सः। ("कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रे स्यात् सङ्ख्याभेदप्रकर्षयोः" इति विश्वः) मधुर्वसन्तः। नाना आरामा अनेकोपवनानि तेषामानन्दकर्त्ता। ("आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्" इत्यमरः। "अथ पुष्परसे मधु। दैत्ये चैत्रे वसन्ते च मधुः" इति विश्वः) पक्षे रामाः स्त्रियः। ("सुन्दरी रमणी रामा" इत्यमरः) क्षीरोदः क्षीरसमुद्रः। ["उदकस्योदः संज्ञायाम्" इत्युदकस्योदादेशः] ("रत्नाकरो जलनिधिर्यादसां पतिरप्पतिः। तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथाऽपरे॥" इत्यमरः) मन्दरो मन्थाचलः। मुखरितं शब्दायमानं भुवनं जलं येन। ("पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम्" इत्यमरः। "इन्द्रकीलस्तु मन्दरः" इति हेमचन्द्रः) पक्षे—भुवनं जगत्। ("विष्टपं भुवनं जगत्" इत्यमरः) अस्मिन् पक्षे जयशब्दघोषणयेति शेषः। रागरज्जुः कामः। ("कन्दर्पो दर्पकः कामः शिखिमन्तुर्जयावहः। सर्वधर्ममनोहारी रागरज्जुः प्रकीर्त्तितः॥" इत्युत्पलिनी) रतिः कामस्त्री। पक्षे—रतिरनुरागः। ईशानः शिवः। ("शर्व ईशानः शङ्करः" इत्यमरः) भूतिर्भस्म। ("भूतिर्भस्मनि सम्पदि" इत्यमरः) सन्ध्यासूच्छलितः। पक्षे—सन्ध्यां ध्यायतीति सन्ध्यः। ["आतश्चोपसर्गे" इति कः] सन्ध्यः सन्ध्याव्यवहारकर्त्ता, अत एवोच्छलितः केनापि

च, पार्थ इव समरसाहसोचितः, कंस इव कुवलयापीड़भूषितः, तार्क्ष्य इव विनताऽऽनन्दकरः सुमुखनन्दनश्च, विष्णुरिव क्रोडी-कृततनुः, शान्तनव इव स्ववशस्थापितकालधर्मः, कौरव-व्यूह इव सुशर्माधिष्ठितः, सुबाहुरपि रामानन्दः, समदृष्टि-

---

ह्वलितुमशक्यः। ["तदस्य सञ्जातम्" इति कृशब्दादितच्] शरत्कालिकमेघ इवावदातहृदयः जलसम्बन्धप्रतिभासमानैस्वरहितान्तःप्रदेशः। विष्णुपदावलम्बी आकाशावलम्बी। ("वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी" इत्यमरः) पक्षे— अवदातहृदयः शुद्धान्तःकरणः। ("हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः" इत्यमरः) [दैप् शोधने इत्यस्मात् क्तः, "आदेचः" इत्यात्वम्] विष्णुपदं हरिचरणम्। पार्थोऽर्जुनः। समरे सङ्ग्रामे साहसं तत्रोचितो योग्यः। पक्षद्वयेऽपि समोऽर्थः। यद्वा—रमो-ऽनुरागः, साहसः स्मितम्, [आङ्गीषदर्थे] समाभ्यां सर्वजनतुल्याभ्यां रसाहसाभ्या-मुचितो योग्यः, धर्मराज इव समवर्त्यर्थः। ("षमो दमः। हासो हास्यं च" इत्यमरः) कंसस्तन्नामा दैत्यः। कुवलयापीडस्तद्धस्ती। पक्षे—कोः पृथिव्याः वलय इवापीड इव कुवलयापीडः पृथ्वीमण्डनायमान इति यावत्, तादृशेन भूषितः। "यस्याश्चोरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः। हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः केषां नैषा कथय कविता-कामिनी कौतुकाय॥" इतिवत्। ("कटको वलयोऽस्त्रियाम्।" "शिखास्वापीड़-शेखरौ" इत्युभयत्राप्यमरः) तार्क्ष्यो गरुड़ः। विनता तन्माता तदानन्दकरः। ("गरुत्मान् गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः" इत्यमरः) पक्षे—विनतानां नम्राणामानन्दकरः। सुमुखाः पण्डितास्तेषां हर्षकर्त्ता। पक्षे—सुमुखो गरुडपुत्रः स नन्दनः पुत्रो यस्य सः। विष्णुरिव क्रोडीकृता शूकरीकृता शोभना तनुः शरीरं येन सः। (अन्तः क्रोडशब्दः। "क्रोडः शूकरभागयोः" इति विश्वप्रकाशः। "स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः" इत्यमरः) पक्षे—क्रोडीकृतोऽङ्कीकृता सुतनुर्येन सः। [आशीभवत तारव्यात् ताच्छब्द्याम] ("उत्सङ्गशूकरौ क्रोडः" इति पादशेषाधिकारेऽनेकार्थध्वनिमञ्जरी) यद्वा—क्रोडीकृता आलिङ्गिता सुतनुर्येन सः। ("आलिङ्गनं परिष्वङ्गः संश्लेष उप-गूहनम्। अङ्कपालिः परीरम्भः क्रोडीकृतिः" इति हेमः) शान्तनवो भीष्मस्तद्वत् स्ववशे स्थापितः कालधर्मो मृत्युर्येन सः। ("स्यात् पञ्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः" इत्यमरः) पक्षे—कालस्य धर्मः; तथाच व्यासः,—"कालो वा कारणं राज्ञो

रपि महेश्वरः, मुक्तामयोऽप्यतरलमध्यः, जलद इव विमल-तरवारिधारावासितराजहंसः, वंशप्रदीपोऽप्यचलदशस्तनयः कन्दर्पकेतुर्नाम ।

येन च चन्द्रेणेव सकलकलाकुलगृहेण, शर्वरीतिहारिणा,

राजा वा कालकारणम्। इति ते संशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ राजा धर्मस्य कारणम्" इति स्मृतिः। कौरवव्यूहे सुशर्मा नाम राजा। पक्षे—सुशर्मणा अतिसुखिनाधिष्ठितः। ("शर्मशातसुखानि च" इत्यमरः) पुनर्विरोधाभासेनाह—सुबाहुर्नामको राक्षसः। रामो दाशरथिः। सुबाहुराक्षसस्य रामानन्दकत्वं विरोधः। अवाप्तेनाऽऽपाततो विरोधः, पक्षान्तरेण परिहारः। सुबाहुः शोभनभुजः। रामाः स्त्रियः आनन्दयतीति तच्छील इति परिहारः। ("भुजबाहू प्रवेष्टो दोः"। "सुन्दरी रमणी रामा" इत्युभयत्राप्यमरः) समदृष्टिः अविषमदृष्टिः। महेश्वरः शिवः। ("शिवः शूली महेश्वरः" इत्यमरः) शिवः समदृष्टिरिति विरोधः। पक्षे—समदृष्टिः सर्वजनेषु समानदर्शनः, महेश्वरो महाराजः। ("स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता" इत्यमरः) मुक्तामयो मौक्तिकप्रचुरः। ["तत्प्रकृतवचने" इति मयट्] अतरलमध्यः तरलो हारमध्यमणिस्तद्रहितो मध्यो यस्य सः; हारस्यातरलमध्यता विरोधः। ("तरलो हारमध्यगः" इत्यमरः) अत्र मध्यशब्दप्रयोगस्तु "विन्ध्यो निवापाञ्जलयः पितॄणाम्" इत्यादिवद्बोध्यः। वस्तुतस्तु मध्यशब्दरहितः पाठः। पक्षे—मुक्तामयो नीरोगः। अतरलो धीर इति परिहारः; पराङ्गनासु पराङ्मुख इत्यर्थः। ("रोगव्याधिगदामयाः"। "चञ्चलं तरलं चैव" इत्युभयत्राप्यमरः) जलदो मेघः। विमलतरया अतिस्वच्छया वारिधारया वासिता राजहंसा येन सः। ("राजहंसास्तु ते चञ्चु-चरणैर्लोहितैः सिताः" इत्यमरः। उपलक्षणे तृतीया) पक्षे—विमलस्तरवारिः खड्गस्तदीयधारया वासिता राजान एव हंसा येन सः। ("करवाल-निस्त्रिंशकृपाणखड्गास्तरवारिकौक्षेयकमण्डलाग्राः" इति हेमः। "खड्गादीनां च निशित-मुखे धारा प्रकीर्त्तिता" इति विश्वः) वंशप्रदीपः वंशे वेणौ प्रदीपः आकाश-दीपः। अचला अदग्धा दशा वर्त्तिर्यस्य तादृशः, दीपस्यादग्धवर्त्तिता विरोधः। पक्षे—वंशप्रदीपः कुलदीपः। अचला अनष्टा दशा अवस्था यस्य तादृशः। ("दशा वर्त्तिदशा वशः" इति हारावली। "द्वौ वंशौ कुलमस्करौ"। "दशाऽवस्थाऽनेकविधा" इत्युभयत्राप्यमरः।

दलितकैरवेण, कुमुदवनबन्धुना, प्रसाधिताशेन विलोकिताः, जलधय इवोल्लसितगोत्राः, सुदूरविवर्द्धितजीवनाः, प्रसन्नसत्त्वाः सन्तः परां वृद्धिमवापुः।

यस्य च जनितानिरुद्धलीलस्य, रतिप्रियस्य, कुसुमशरासनस्य मकरकेतोरिव दर्शनेन वनिताजनस्य हृदयमुल्ललास।

यस्मै चानुगतदाक्षिण्यसदागतये, श्रुतिसुखदकोमलकोकिल-

श्लेषेणाह—येन कन्दर्पकेतुना चन्द्रेणेव सकलकलाकुलगृहेण। पुनरुक्तोऽयं श्लेषः। शर्वरीतिदारिणा शर्वर्यां रात्रेरीतिरिवेतिर्दुःखदत्वात् तमसस्तारिणा तमोनाशकेन। दलितकैरवेण विकासितकुमुदेन। प्रसाधिता अलङ्कृता आशा दिशो येन तादृशेन। विलोकिता दृष्टाः। जलधय इव समुद्रा इवोल्लसितगोत्रा उल्लसितपर्वताः, सुदूरविवर्द्धितजीवना दूरप्रवृद्धजलाः, प्रसन्नसत्त्वाः प्रसन्नजन्तवः सन्तः परामुत्कृष्टां वृद्धिमवापुः। ("सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु क्लीबे व्यवसाये पराक्रमे" इति वैजयन्ती। "अथ शर्वरी निशा निशीथिनी रात्रिः"। "प्रसाधितोऽलङ्कृतश्च"। "आशाश्च हरितश्च ताः"। "सिते कुमुदकैरवे"। "अद्रिगोत्रगिरिग्रावा"। "जीवनं भुवनं वनम्"। "कबन्धमुदकं पाथः" इति षट्स्वप्यमरः) पक्षान्तरे—शर्वस्य शिवस्य रीतिः सम्प्रदायस्तेन हारी मनोहरः तेन। दलितानि नाशितानि कैरवाणि शत्रवो येन। प्रकर्षेण साधिता आशा अर्थिनामभिलाषो येन। [साध संसिद्धौ] उल्लसितगोत्राः प्रसिद्धवंशाः, सुदूरमायतं विशेषेण वर्द्धितं जीवन्त्यनेनेति जीवनं जीविका येषां तादृशाः, प्रसन्नसत्त्वाः प्रसन्नस्वभावाः, सन्तः कोविदाः। ("कैरवो चन्द्रिका प्रोक्ता कैरवं कुमुदे रिपौ"। "सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः॥" इत्युभयत्रापि विश्वः। "सन् सुधीः कोविदो बुधः" इत्यमरः)।

यस्य कन्दर्पकेतोर्जनितोत्पादिता अनिरुद्धस्योषापतेर्लीला विलासो येन तस्य, दर्शनेन वनिताजनस्य हृदयमुल्लासोल्लासं प्राप्तम्। ("अनिरुद्ध उषापतिः"। "लीला विलासक्रिययोः" इत्युभयत्राप्यमरः) पक्षे—जनितानिरुद्धलीलस्योत्पादितानिवारितविलासस्य। रतिप्रियस्य अनुरागवल्लभस्य। कुसुमशर काममस्यति क्षिपति अतिसुन्दरत्वात् तादृशस्य। [असु क्षेपणे] ("स्त्रीणां विलासविब्बोक-विभ्रमा ललितं तथा। हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः॥" इत्यमरः)।

श्लेषोपमासङ्करेणाह—वसन्तायेव यस्मै तरुण्यः स्पृहयाञ्चक्रुरिति सम्बन्धः।

रुताय, विकासितपल्लवाय, कृतकान्तारतरङ्गाय, सुरभिसुमनो-ऽभिरामाय, सर्वजनसुलभपद्माय, विस्तारितकनकसम्पदे, अति-क्रान्तदमनकाय वसन्तायेव, वनलता इवोत्कलिकासहस्र-सङ्कुलाः, भ्रमरसङ्गताः, प्रवालहारिण्यः, विलसद्वयसस्तरुण्यः स्पृहयाञ्चक्रुः।

["स्पृहेरीप्सितः" इति सम्प्रदानसंज्ञा] अनुगतो दक्षिणसदागतिर्दक्षिणमारुतो यं तस्मै। श्रुतिसुखः कोमलं कोकिलवत् पिकशब्दो यत्र तस्मै। कृतः कान्तारस्य काननस्य तरङ्गः कम्पनं येन तादृशाय। विकासिताः पल्लवाः किसलयानि येन तादृशाय। सर्वजनानां सुलभं पद्मं यत्र तादृशाय। विस्तारिता कनकस्य धुस्तूरस्य चम्पकस्य वा सम्पत् येन तादृशाय, अत एव सुरभयः सुगन्धयः सुमनसः पुष्पाणि ताभिरभिरामाय सुन्दराय। अतिक्रान्तो दमनकः पुष्पविशेषो येन तथाभूताय; शिशिरजत्वात् तस्यातिक्रम इति भावः। वनलता इवोत्कलिकासहस्रेणोद्गतकोरक-सहस्रेण सङ्कुला व्याप्ताः। भ्रमरैर्मधुपैः सङ्गताः। प्रवालेन नवपल्लवेन हारिण्यो मनोहराः। विलसद्वयसो विलसद्यौवनाः। ("वायुर्मातरिश्वा सदागतिः"। "श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः"। "कोकिलः पिक इत्यपि"। "स्त्रियां वाशितं रुतम्"। "पल्लवोऽस्त्री किसलयम्"। "वा पुंसि पद्मं नलिनम्"। "धुस्तूरः कनकाह्वयः"। "सुरभिर्घ्राणतर्पणः"। "इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्"। "स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्"। "कलिका कोरकः पुमान्"। "षट्पदभ्रमरालयः"। "प्रवालमङ्कुरोऽप्यस्त्री"। "[illegible]" इति अमर-स्त्वमरः। "कान्तारः कानने चैव"। "कनकं चम्पके हेम्नि धुस्तूरेऽपि निगद्यते"। इत्युभयत्रापि विश्वः। "दमनो वीरपुष्पयोः" इति धरणिः।) पक्षे—अनुगतानां दक्षिणाना-मुदाराणां सदा सर्वदा गतिरागमनं तस्मै। (तादर्थ्ये चतुर्थी) यद्वा—अनुगताः सेवका दक्षिणा व्यवहारकुशलाः सन्तश्च तेषामागतिः साकल्येन गतिर्निर्वाहो यस्मात्, विपक्षस्यापि जनस्य पालनकर्तेत्यर्थः। श्रुतिसुखदं कोमलं कोकिलवत् रुतं शब्दो यस्य तस्मै। [रु शब्दे क्त.] कृतः कान्तानां स्त्रीणां रतरङ्गः सुरतरङ्गो येन तस्मै, अत एव विकासितः पल्लवः शृङ्गारो येन तादृशाय, अत एव सुरभिसुमनोभिः सुगन्धिपुष्पैरभि-रामाय। यद्वा—सुरभयः ख्याताः सुमनसः पण्डितास्तैः। सर्वजनानां सुलभा पद्मा लक्ष्मीर्यस्य तादृशाय। विस्तारिता कनकस्य सुवर्णस्य सम्पत् येन तादृशाय। अतिक्रान्ता दमनकाः चौरा येन तस्मै। यद्वा—दमयतीति दमनः शत्रुः। उत्कलिका उत्कण्ठास्तासां

यस्य च समरभुवि भुजदण्डेन कोदण्डं, कोदण्डेन शराः, शरैररिशिरः, तेनापि भूमण्डलं, तेन चाननुभूतपूर्वो नायकः, नायकेन कीर्त्तिः, कीर्त्त्या च सप्त सागराः, सागरैः कृतयुगादि-राजचरितस्मरणम्, अनेन च स्थैर्य्यम्, अमुना च प्रतिक्षण-माश्चर्य्यमासादितम्।

यस्य च प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां करतलताड़न-भीतैरिव मुक्ताहारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः।

यस्य च निशितनाराचजर्ज्जरितमत्तमातङ्गकुम्भस्थल-

षट्पदैश्च सङ्कुलाः। भ्रमरैः कामुकैर्ललाटालकैर्वा सङ्कुलाः। प्रवालो विद्रुमः, हारो मुक्तावली, तौ स्तो यासां ताः। यद्वा—प्रकृष्टा बालाः केशास्तैर्विशिष्टा मनोहराः। विलसद्वयो यौवनं यासां ताः। ("दक्षिणे सरलोदारौ"। "मैथुनं निधुवनं रतम्"। "लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा"। "स्वर्णं सुवर्णं कनकम्"। "उत्कण्ठोत्कलिके समे"। "अथ विद्रुमः पुंसि प्रवालः पुंनपुंसकम्"। "चिकुरः कुन्तलो बालः"। "हारो मुक्तावली" इत्युभयत्राप्यमरः। "पल्लवः स्यात् किसलये विटपे विस्तारयोरपि"। "सुरभिः सौरभे ख्याते वसन्ते पण्डितेऽपि च"। "भ्रमरः कामुके भृङ्ग-ललाटालकयोरपि" इति त्रिष्वपि विश्वः। "वयो बाल्यादि पक्षी च यौवनं च क्वचिद्वयः" इति शाश्वतः)।

मालादीपकेनाह—यस्य कन्दर्पकेतोः समरभुवि रणाङ्गणे भुजदण्डेन कोदण्डं धनुः समासादितम्। अत्र यथायथं लिङ्गव्यत्ययो वचनव्यत्ययश्च। ("शरासनकोदण्डकार्मुकम्" इत्यमरः) पूर्वं नानुभूतोऽननुभूतपूर्वस्तादृशो नायकः कन्दर्पकेतुः। कृतयुगादि-राजानां प्रियव्रतसगरादीनां चरितं स्वेनैव तेजसा लोकप्रकाशनादि तत्स्मरणम्, अनेन कारणेन स्थैर्य्यम्, अमुना स्थैर्य्येणाश्चर्य्यं, कारणस्याशुविनाशित्वात्। "मालादीपकमाद्यं चेत् यथोत्तरगुणावहम्"।

यस्य कन्दर्पकेतोः प्रतापानलदग्धानां रिपुसुन्दरीणां करतलेन ताडनं पत्युर्मरणो-त्तरमुरस्ताडनं तेन भीतैरिव मुक्ताहारैः पयोधरपरिसरो मुक्तः। उत्प्रेक्षालङ्कारः। "सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षा" इति लक्षणात्। ("पर्यन्तभूः परिसरः" इत्यमरः)।

यस्य कन्दर्पकेतोः समर एव सागरस्तस्मिन् खड्गो रराजेत्यन्वयः। निशित-नाराचैस्तीक्ष्णबाणैर्जर्जरितानि शिथिलावयवानि यानि मत्तमातङ्गकुम्भस्थलानि

विगलित-मुक्ताफलनिकरदन्तुरितपरिसरे, पतत्पत्ररथे, रक्तवारि-सञ्चरदनेकच्छायोत्पलपुण्डरीकवाहिनीशतसमाकुले, नृत्यत्कबन्धे, सुरसुन्दरीसमागमोत्सुकचारुभटाहङ्कारसम्भारभीषणे समरसागरे भिन्नपदातिकरितुरगरुधिरार्द्रजयलक्ष्मीपादालक्तकारागरञ्जित इव खड्गो रराज।

अथ कदाचिदवसन्नायां यामवत्यां दधिधवले कालचपणक-ग्रासपिण्ड इव, निशायमुनाफेनपुञ्ज इव, मेनकानखमार्जन-

---

तेभ्यो विगलितैः स्रस्तैर्मुक्ताफलनिकरैर्दन्तुरितो दन्तुरवदाचरितः परिसरो यस्य तस्मिन्। [दन्त उन्नत उरच्। उन्नता दन्ता अस्य दन्तुरः, तस्मादाचारे क्विप्, क्तः इट्] यद्वा—दन्तुरं विषमान्तरं तद्वदाचरितम्। ("दन्तुरं वाच्यवदुच्चदन्तुरे विषमान्तरे" इति विश्वप्रकाशः) पतत्पत्ररथे पतत्पक्षिणि। रक्तमेव वारि जलं तत्र सञ्चरदनेकच्छायमनेककान्ति उत्कृत्तं पलं मांसं यस्मात् उत्पलं मांसशून्यं तत्र पुण्डरीकं सितच्छत्रं च यत्र तादृशं यद्वाहिनीशतं सेनाशतं तेन समाकुले। नृत्यत्कबन्धे नृत्यच्छिन्नमस्तकशरीरे। सुरसुन्दरीणामप्सरसां समागमोत्सुकानां चारुभटानां योधानामहङ्कारोऽहमहमिकायाः सम्भारस्तेन भीषणे। वषट्कार इति निर्देशात् समुदायादपि कारः। यद्वा—अहङ्कारस्य गर्वस्य सम्भारेण भीषणे। ("भटा योधाश्च योद्धारः" "कबन्धोऽस्त्री क्रियायुक्तमपमूर्धकलेवरम्" इति द्वयोरप्यमरः। "तरङ्गिण्यां च सेनायां वाहिनी परिकीर्तिता" इति विश्वः। "उत्पलं कुमुदे। इन्दीवरे मांसशून्ये" इति हैमः। "पुण्डरीकं सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे" इति विश्वप्रकाशः। "पत्ररथो बाणपक्षे" इति धरणिः) पक्षे—पत्ररथः पक्षी। उत्पलमिन्दीवरम्। पुण्डरीकं सिताम्भोजम्। कबन्धं जलम्। वाहिनी नदी। ("कबन्धमुदकं पाथः" इत्यमरः) सुरसुन्दरी मत्स्यभेदश्चारुभटोऽपि। श्लेषानुप्राणिताध्यवसायमूलकोत्प्रेक्षालङ्काराणां यथायथं सङ्करसंसृष्टी। ओजो गुणः। वैदर्भी रीतिः।

अथानन्तरं, स इति शेषः। कन्दर्पकेतुः कदाचिदवसन्नायां समाप्तायां यामवत्यां रजन्या-मष्टादशवर्षदेशीयाम् ["ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः" इति देशीयः] ईषद्-समाप्ताष्टादशवर्षां कन्यां स्वप्नेऽपश्यदित्यन्वयः। अवसन्नायामित्यनेन स्वप्नस्य शीघ्र-फलदत्वं ध्वनितम्; तदुक्तं गुरुणा—"अरुणोदयवेलायां दशाहेन फलं भवेत्" इति।

शिलाशकले इव, मधुच्छत्रच्छायमण्डलोदरे, पश्चिमाचलोपधान-सुखनिलीनशिरसो राजतताटङ्के इव, शेषमधुभाजि चषके इव विभावरीवध्वाः, अपरजलधिपयसि शङ्खकान्तिकामुके मज्जति कुमुदिनीनायके, शिशिरकर्दमितकुमुदधूलिमध्यबद्धचरणेषु षट्-चरणेषु, कलप्रलापबोधितचकिताभिसारिकासु सारिकासु, प्रबुद्धाध्ययनकर्मठेषु मठेषु, विभासरागमुखरकार्पटिकजनोप-गीयमानकाव्यकथासु रथ्यासु, सकलनिपीतनिशातिमिरमति-

---

एतादृशे कुमुदिनीनायके चन्द्रेऽपरजलधिपयसि पश्चिमसमुद्रजले मज्जति सतीत्य-न्वयः। काल एव चारणस्तस्य दधिधवले वामपिण्डे इव; चारणस्य भक्षणार्थं दधिधवलः पिण्डो दीयते इति प्रसिद्धम्। निशा रात्रिः सैव यमुना तस्याः फेनपुञ्ज इव। मीनकाननखघालनार्थं शिलाशकले "झांवां" इति भाषायाम्। मधुच्छत्रस्य छाया मधुच्छत्रच्छायं ("विभाषासेना—" इति क्लीबत्वम्) तद्वन्मण्डलोदरं मण्डलमध्यो यस्य तस्मिन्। पश्चिमाचलोऽस्ताद्रिः, स एवोपधानं शिरोऽवलम्बनं, तत्र सुखेन निलीनं स्थितं शिरो यस्यास्तस्या विभावरीवध्वा रात्रिस्त्रिया राजतताटङ्के इव रौप्य-कर्णभूषणविशेषे इव "ढेंड़ो" इति भाषायाम्। तस्या एव शेषमधुभाजि पीतशेषमद्य-सहिते चषके पानपात्रे इव। शङ्खकान्तेः कामुकेऽभिलाषुके तुल्ये इव। ("चषकोऽस्त्री पानपात्रम्"। [illegible]। "कामुके कमितानुकः" इत्यमरश्चापि) उत्प्रेक्षालङ्कारः। शिशिरेण तुषारेण कर्दमितः कर्दमवदाचरितः कुमुद-धूलिमध्ये बद्धाश्चरणा येषां तादृशेषु षट्चरणेषु भ्रमरेषु। ("शिशिरः स्यादृतोर्भेदे तुषारे शीतलेऽपि च" इति विश्वप्रकाशः। "षट्पदभ्रमरालयः" इत्यमरः) कलप्रलापोऽस्फुटमधुरध्वनिस्तेन बोधिता अत एव चकिता अभिसारिका याभिस्तासु सारिकासु। ("कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारिका" इत्यमरः) सारिकाशब्दस्तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च, तदुक्तमूष्मभेदे—"स्त्रीलिङ्गोऽयं शारिः शकुनि-विशेषे तु दन्त्यतालव्यः" इति। प्रबुद्धा अध्ययनकर्मठा अध्ययनशीला येषु तादृशेषु मठेषु छात्रादिनिलयेषु। ["कर्मणि घटोऽठच्" इत्यठच्प्रत्ययः] ("कर्मशूरस्तु कर्मठः"। "मठश्छात्रादिनिलयः" इति द्वयोरमरः) विभासरागेण रागविशेषेण मुखर-कार्पटिकजनैर्वंशशाखाभिक्षुभिः, "कपड़िया" इति भाषाप्रसिद्धैरुपगीयमाना

तनीयस्तया वोढुमसमर्थेष्विव, कज्जलव्याजादुद्वमत्स्विव, कामिमिथुननिधुवनलीलादर्शनार्थमिवोद्ग्रीविकाशतदानखिन्नेषु, विविधवन्धरतक्रीडासाक्षिषु, शरणागतमिवाधोलीनं तिमिरमवत्सु, दुर्जनेष्विव दग्धस्नेहतया मन्दिमानमुपगतेषु, अतिवृद्धेष्विव दशाऽन्तमुपगतेषु, वितरणमहेश्वरेष्विव पात्रमात्रावशेषेषु, दानवेष्विव निशाऽन्तमध्यचारिषु, अस्ताचलशिखरेष्विव पत-

---

काव्यकथा यासु तादृशीषु रथ्यासु प्रतोलीषु। शालेऽनल्पपाठं ध्वनयितुं मुखरशब्दप्रयोगः। ("रथ्या प्रतोली विशिखा" इत्यमरः) यमकालङ्कारः। प्रदीपेष्वित्येषु सर्वत्रान्वयः। अतितनीयस्तया अतिकृशत्वेन सकलं निखिलं निशातिमिरं तद्वोढुम्, असमर्थेष्विव। निधुवनलीला सुरतक्रीडा। ("मैथुनं निधुवनं रतम्" इत्यमरः) उद्ग्रीविका ग्रीवोन्नमनक्रिया, तस्याः शतं, तद्दानं विधानम्। विविधवन्धो मयूरादिबन्धो यत्र तादृशरतक्रीडानां साक्षिषु साक्षाद्द्रष्टृषु। शरणागतमिवाधोलीनम् अधःस्थितं तिमिरमन्धकारमेव वत्सम् रक्षत्सु। तथा च वराहः,—"नार्तो न भीतो न व्याननाय विमुक्तशस्त्रा विकलायमाना। स्त्रीबालवृद्धा बालजनतावलोक्या स्त्रीते न वध्या न च पीडनीयाः॥ कुलेऽकृततनुः शरणागतो वा कृताञ्जलिर्यश्च वदेत् तवास्मि॥" इति। उत्तरत्र वध्या इत्यादौ वचनविपरिणामः। ("शरणं गृहरक्षित्रोः"। "तमिस्रं तिमिरं तमः" इतिद्वयोरप्यमरः) उत्प्रेक्षालङ्कारः। दुर्जनेष्विव दग्धस्नेहतया नष्टप्रेमत्वेन, मन्दिमानं सुहृत्कर्मणि शिथिलताम्। ("स्नेहोऽनुरागेऽप्युक्तश्च तैलेऽपि च निगद्यते" इति धरणिः) पक्षे—स्नेहस्तैलम्। मन्दिमानमल्पतेजस्त्वम्। अतिवृद्धेष्विव दशाऽन्तं वयसोऽन्तमुपगतेषु। पक्षे—दशाऽन्तं वर्त्तिकाऽन्तम्। ("दशा वर्त्तिदशा वयः" इति हारावली) वितरणमहेश्वरेष्विव सर्वस्वदानादिना प्राप्तदारिद्र्येष्विव; एतच्च सत्पदेन ध्वनितम्; पात्रमात्रावशेषेषु देहमात्रावशेषेषु। तथा च कालिदासः,—"शरीरमात्रेण नरेन्द्र! तिष्ठन्नाभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः। आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः॥" इति। ("पात्रं तु भाजने योग्ये देहे तीरद्वयान्तरे" इति मेदिनी) यद्वा—पात्रममात्यः। ("पात्रं स्रुवादौ पर्णे च राजमन्त्रिणि चेष्यते" इति विश्वप्रकाशः) पक्षे—पात्रं भाजनम्। दानवेष्विव निशा रात्रिस्तस्या अन्तमध्यचरणशीलेषु। पक्षे—निशाऽन्तं गृहं तन्मध्यचारिषु। ("निशा-

त्पतङ्गेषु प्रदीपेषु, अनवरतमकरन्दबिन्दुसन्दोहलुब्धमधुकरनिकुरम्बझङ्कारमुखरितेषु, म्लानिमानमुपगच्छत्सु वासागारकुसुमोपहारेषु, विगलत्कुन्दैरलकैः प्रियविरहशोकाद्बाष्पबिन्दूनिवोत्सृजतीषु, प्रियतमगमननिषेधमिव कुर्वतीषु वाचालतुलाकोटिभिश्चरणपल्लवैः, रजनिशेषसुरतभरपरिश्रमविगलितकेशपाशदरदलितमालतीमालापरिमललुब्धमधुकरनिकरपक्षानिलनिपीतनिदाघजलशीकरासु, उद्वेल्लद्भुजवल्लिकङ्कणझणत्कारमुखरासु, नवनखपदसंसक्तकेशनिर्मोकवेदनाकृतशीत्कारविनि-

---

ऽल्पवस्त्यमदनम्" इत्यमरः) अस्तगिरिरस्ताचलशिखरेष्विव। पतङ्गः सूर्यः। पक्षे — पतङ्गाः शलभाः। ("पतङ्गः शलभादित्यौ" इति विश्वः। "अस्तस्तु चरमः क्ष्माभृत्" इत्यमरः) एतादृशेषु वासागारकुसुमोपहारेष्वित्यन्वयः। अनवरतं मकरन्दबिन्दुसन्दोहः पुष्परससमूहस्तत्र लुब्धमधुकराणामभिलाषुकभ्रमराणां निकुरम्बं यूथं तस्य झङ्कारैः रवविशेषैः मुखरितेषु शब्दायमानेषु। ("सन्दोहविसरव्रजाः"। "लुब्धोऽभिलाषुकस्तृष्णक्"। "निकुरम्बं कदम्बकम्" इति त्रिष्वप्यमरः) एतादृशेषु प्रियतमास्वित्यन्वयः। विगलत्कुन्दैः पतत्कुन्दकुसुमैरलकैः। [करणे तृतीया] प्रियविरहेण भाविप्रियविरहेण शोकस्तस्माद्बाष्पबिन्दूनिवोत्सृजतीषु, अनेन वृष्टिर्ध्वनिता; अत एव प्रियगमननिषेधमिव कुर्वतीषु। तदाह नारदः,—"अकालजेषु वृष्टिविद्युद्गर्जितवृष्टिषु। उत्पातेषु विविधेषु सप्तरात्रं तु न व्रजेत्॥" इति। प्रवत्स्यत्पतिका नायिका। ("प्रवत्स्यति प्रियतमे प्रवत्स्यत्पतिकेष्यते" इति रसरत्नहारः) अनयोरुभयोः सङ्करः। वाचालास्तुलाकोटयो येषु तादृशैश्चरणपल्लवैरुपलक्षितासु। [उपलक्षणे तृतीया] स्वनितमनेन ध्वनितम्। ("स्याज्जल्पाकस्तु वाचालः"। "पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्" इति द्वयोरप्यमरः) रजनिशेषः प्रभातकालस्तत्र सुरतभरस्तेन परिश्रमस्तेन विगलितः केशपाशः केशकलापस्तत्र दरदलितानामीषद्विकसितानां मालतीनां मालास्तासां परिमलो जनमनोहरो गन्धस्तत्र लुब्धमधुकरनिकरपक्षानिलेन निपीताः शोषिता निदाघजलशीकरा घर्मकणा यासां तासु; पद्मिन्यः स्त्रियः इमाः। यत्—"प्रभाते मैथुनं निद्रा मध्यः प्राग्प्रहराणि षट्" इति, रतिविलासादिविषयम्। ("पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे"। "ईषदर्थे दरोऽव्ययम्"। "विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे"। "स्तोमौघनिकरव्राताः"

र्गतदुग्धमुग्धदशनकिरणच्छटाधवलितभोगावासासु, पुनर्दर्शन-मूर्च्छाविधुरसखीजनानुक्षणवीक्ष्यमाणप्रियतमासु, क्षणदागत-वैयात्यवचनशतस्मारकगृहशुकचाटुव्याहृतिक्षणजनितमन्दाक्षासु, शरद्दासरलक्ष्मीष्विव न-खालङ्कृतपयोधरासु, आसन्नमरणास्विव जीवितेशपराभिमुखीषु, वसन्तवनराजिष्विवोत्कलिकाबहुलासु, प्रियैरालिङ्ग्यमानासु कामिनीषु; आन्दोलितकुसुमकेसरे, केशरेणु-मुषि रणितमधुरमणीनां रमणीनां, विकचकुमुदाकरे मुदाकरे सङ्गभाजि, प्रियविरहितासु रहितासु सुखेन सुमेरामिव वर्षति,

इति चतुर्थ्यमरः) चकेशाङ्कनखक्षिवक्षस्य अवस्कारः चिह्नितं तेन सुन्दरासु, अनेनापि कृतिनं ध्वनितम्। नवनखपदं रात्रिजातं नखक्षतं तत्र संलग्न के॥स्थि-र्गीतो निर्मीवनं तेन वेदना तया कृतः शीत्कारस्तस्मादिनिर्गताभिर्दुग्धमुग्धदशनकिरण-च्छटाभिर्धवलितो धवलीकृतो भोगावासो वासगृहं याभिस्तासु, दशनानांकिरणच्छटा-भिस्तद्विहिनिता। ("मुग्धो बर्बरसुन्दरो" इति विश्वः। "भोगावासो वासगृहम्" इति हारावली) प्रियतमाः प्रेयांसः। क्षणं कामोत्सवं ददातीति क्षणदा रात्रिस्तद्गतं वैयात्यवचनशतं धृष्टतावचनानि तत्स्मारकगृहशुकस्य चाटुव्याहृतिभिः चाटुवचनानां जनितं मन्दाक्षं लज्जा यासां तादृशीषु। तथा च माघ,—"क्षणदा भूषणं पुंसः क्षमा लज्जेव योषितः। पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव॥" इति। ("चट् चाट् प्रिये वाक्ये"। "वैयात्यं धृष्टता मता" इति हारावली। "कलाविशेषोत्सवयोः क्षणः"। "मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा"। "व्याहार उक्ति-र्लपितम्" इति विश्वामरः) शरच्छरद्दतुः। न खिनाश्चिनालङ्कृताः पयोधरा मेघा यासु; "मण्डनं मण्डनानाम्" इतिवदाभाशभूषणानामाभासस्येव भूषणत्ववर्णनम्। यद्वा—न खेऽलङ्कृता भूषिताः सजलाः, अतिनीला इति यावत्, तादृशाः पयोधरा मेघा यासु; शरत्काले निर्जलत्वादनलङ्कृतत्वमित्यर्थः। पक्षे—नखेन नखक्षतं लक्ष्यते, तेनालङ्कृताः पयोधराः स्तना यासां तादृशीषु। ("स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ" इत्यमरः) जीवितेशो यमस्तस्य पुरं संयमनी। पक्षे—जीवितेशः पतिः, तत्परं शरीरम्। ("वल्लभे प्रमंराजे च जीवितेशो यमागमे"। "पुरं पुरि शरीरे च गुग्गुलौ कथितः पुरः" इत्यमरयथापि विश्वः) वनराजिर्वनपरम्परा। उत्कलिकोद्गतकोरकः। ("कलिका कोरकः पुमान्" इत्यमरः) पक्षे—उत्कलिकोत्कण्ठा। ("उत्कण्ठोत्कलिके ऊर्मि"

समन्तादर्पके दर्पकेषुदहनस्य, दूरप्रसारितकोकप्रियतमारुते, मारुते वहति; जघनमदनपुरतोरणेन, मदननगरमहानिधि-कनकप्राकारेण, रोमावलीलतालवालेन, जघनचन्द्रमण्डल-परिवेषेण, त्रिभुवनविजयप्रशस्तिरोमावलीकनकपत्रेण, सकल-हृदयवन्दिनिवासपरिखावलयेन, जगल्लोचनविहङ्गममाला-लासकशलाकागुणेनेव मेखलादाम्ना परिहृतजघनस्थलीम्;

इत्यमरः) यमकेनाह—एतादृशे मारुते वहतीत्यन्वयः। आन्दोलितकुसुमकेसरे कम्पितपुष्पकिञ्जल्के। रणितेन मधुरा मधुनी याभ्यां तादृशीनां रमणीनां केशरेणुमुखि किमपदेन तन्मुखानि पुष्पाणि भ्रमयन्ते नटकीकारके। विकचानि विकसितानि च तानि कुमुदानि च कैरवाणि तेषामाकरे, एतादृशे सरसि सङ्गमानि, अत एव मुदाकरे हर्षकारके। [मुदेत्यत्र भागुरिमते टाप्] एतेन विशेषणद्वयेन शीतमन्द-सुगन्धित्वं ध्वनितम्। विरहविरहितासु, अत एव सुखेन रहितासु, समन्तात् परितो दर्पकेषुदहनस्य कामबाणाग्नेर्दर्पके समर्पके, अत एव मुर्मुरमिव तुषाग्निमिव वर्षति। ("मुर्मुरस्तु तुषानले" इति वैजयन्ती) कोकप्रियतमा चक्रवाकी। केसरे केशरे इत्यत्र श्लेषयमकं, भोजराजेनोदाहृतं च—"शालं वहन्ती सुरतापनीयं शालं तदिहासुरतापनीयम्। रत्नौघभास्वन्मरसन्निकूटा अद्रावलङ्काकलिकाद्रिकूटे॥" इत्यत्र शालं शालमिति श्लेषयमकमिति वर्णितम्। इदं स्थानमत्यपेतयमकम्। केशर इति तालव्यमध्यपाठे त्विदमेव यमकप्रमाणम्—"अर्थे सत्यर्थभिन्नानां पदानां सा पुनः श्रुतिः। यमकम्।" ("केसरो बकुले सिंह-सटायां पुष्पमञ्जरी" इति विश्वः। "किञ्जल्कः केसरोऽस्त्रियाम्"। "रेणुर्द्वयोः स्त्रियां धूलिः"। "मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः"। "व्याकोशविकचस्फुटाः"। "फुल्लश्चैते विकसिते"। "सिते कुमुदकैरवे"। "कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः"। "पत्रो रोप इषुर्द्वयोः"। "कोकश्चक्रश्चक्रवाकः" इत्युभयत्राप्यमरः) मेखलादाम्ना काञ्चीदाम्ना परिहृतजघनस्थलीमित्यन्वयः। [जानपदेति ङीप्] तोरणेन बहिर्द्वारेण। प्राकारेण वरणेन। आलवालेनाऽऽवालेन। "थाला" इति भाषायाम्। परिवेषेण परिधिना। प्रशस्तिः प्रशस्तिवर्णः, सैव रोमावली, तस्याः कनकपत्रेण कनकनिर्मितेन पत्रेण, [शाकपार्थिवादिः] यथा—ताम्रपत्रवत् कनक-पत्रम्। सकलानां हृदयान्येव वन्द्यः प्रग्रहास्तेषां निवासः कारा तस्याः परिखावलयेन, "खाई" इति भाषायाम्; सर्वेषां हृदयानि तत्रैव निवसन्तीति भावः। जगल्लोचनवि

उन्नतपयोधरभारान्तरितमुखचन्द्रदर्शनाप्राप्तिजनितखेदेनेव, गुरु-नितम्बबिम्बपयोधरकुम्भपीडाजनितायासेनेव, गृहीतहृत्-कलत्रानुशयेनेव, विधातुरतिपीड़यतो हस्ताग्रजनिता-यासेनेव, मम मूर्द्धजयोरियत्प्रमाणयोः स्तनकलशयोः कथं मय्येव निपातो भविष्यतीति चिन्तयेव क्षीणतरतामुपगतेन मध्यभागे-नालङ्कृताम्; अनुरागरत्नमयकनककञ्चुकाभ्यां, चूचुकमुद्रा-सनाथाभ्याम्, अतिगुरुपरिणाहतया पतनभयात् कीलिताभ्यामिव चूचुकच्छलेन गिरिसारेण, सकलावयवनिषिक्तशेषलावण्यपुञ्जा-

---

सुवर्णजननेऽपि तान्येव विहङ्गमाः पक्षिणस्तेषां माला पङ्क्तिस्तया लासवश्यलाका-गुणः "कांपा" इति भाषायाम्; सुवर्णं शोभनाकर्षकत्वेन भावः। ("तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्"। "प्राकारो वरणः शालः"। "स्यादालवालमावालम्"। "परिवेषस्तु परिधिः"। "प्रघाणप्रघणौ वन्द्यां द्वारा स्याद्गृहवलयने"। "खेयं तु परिखा"। "खगे विहङ्गविहग-विहङ्गमविहायसः"। "स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची" इत्यष्टस्वमरः) ("गमेः सुपि वाच्यः" इति खच्, "विहायसो विह इति वाच्यं खच् च डिद्वा वाच्यः" इति विहायसो विहादेशः "खित्यनव्ययस्य" इति मुमागमः। खन अवदारणे, "अन्येष्वपि दृश्यते" इति डः। परितः खाता परिखा]। उत्प्रेक्षयाऽऽह—मध्यभागेनालङ्कृतामित्यन्वयः। उन्नतपयोधरभाराभ्यामन्तरितो व्यवहितो यो मुखचन्द्रस्तद्दर्शना-प्राप्त्या जनितखेदेनेव। गुरुर्महान् नितम्बबिम्बो नितम्बमण्डलं पयोधरकुम्भः स्तनकलश-स्ताभ्यां पीडया जनितायासेनेव। गृहीतो हृत्कलत्रस्य पृथुश्रोणिमण्डलस्यानुशयो दीर्घद्वेषो येन। विधातुर्ब्रह्मणः। मूर्द्धशब्देनोर्द्ध्वता लक्ष्यते, तथोत्पन्नयोः स्तनकलशयोः मय्येव निपातो भविष्यतीति चिन्ता क्षीणताहेतुः। ("मध्यमं चावलग्नं च मध्यो-ऽस्त्री"। "कलत्रं श्रोणिभार्य्ययोः"। "अनुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः" इति विश्वश्चामरः) हृत्कलत्रपदेन युवतीपतेः पीनत्वे वयसि वर्त्तमानस्य हृत्सङ्गोऽपि प्रतीयते। गुरु-कलत्रानुशयेनेति पाठस्त्वयुक्तत्वादुपेक्षितः। पयोधराभ्यामुद्भासमानामित्यन्वयः। अनुराग एव रत्नं तन्मयौ कनककञ्चुकौ गुलिकामयौ रत्नमयौ गुलिके, यतोऽतश्चूचुके एव मुद्रे अनुमये नामाक्षराङ्किते मुद्रे, ताभ्यां सनाथाभ्यां सहिताभ्याम्। ("कञ्चुको मञ्जरद्वये बोधामरवदनयोः" इति विश्वप्रकाशः। "कञ्चुकी गुलिकामणिः") अतिगुरु-परिणाहतया विस्तारतया पतनभयाद्धेतोश्चूचुकच्छलेन निपेच गिरिसारेण

पक्ष्मलचटुलालसेन, हृदयवासगृहावस्थितहृच्छयविलासिनो गवाक्षशङ्कामुपजनयता, सरागेणापि निर्वाणं कुर्वता, गतिप्रसररोधकश्रवणकृतकोपेनेवोपान्तलोहितेन, धवलयतेव जगदशेषम्, उत्फुल्लकमलकाननसनाथमिव गगनं कुर्वता, दुग्धाम्भोधिसहस्राणीवोद्वमता, कुन्दनीलोत्पलमालालक्ष्मीमिवोपहसता, नयनयुगलेन भूषिताम्; दशनरत्नतुलादण्डेन, नयनसमुद्रसेतुबन्धेन, यौवनमन्मथमत्तवारणयोर्वरण्डकेनेव नासावंशेन परि-

वर्णनं कविसम्प्रदायः; तथा च माघः,—"छादितः कथमपि त्रपयाऽन्तर्यः प्रियं प्रति चिराय रमण्या। बाह्यतोमदविशङ्कमथाविष्कृतोऽभवदसाविव रागः॥" इति। रागसागरोऽनुरागसमुद्रस्तत्सम्बन्धिविद्रुमस्य प्रवालतरोर्नवपल्लवेनेव। अत्र प्रौढोक्तिरपि,—"प्रौढोक्तिरुत्कर्षहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम्"। ("विद्रुमः पुंसि प्रवालः पुंनपुंसकम्" इत्यमरः) नयनयुगलेन भूषितामित्यन्वयः। तरुणतरकेतकदलदाघीयसा तद्वद्दीर्घेण। [ईयसुनि "प्रियस्थिर—" इत्यादिना दीर्घशब्दस्य द्राघादेशः। "दलं पर्णे छदः पुमान्" इत्यमरः] पक्ष्मलं पक्ष्मयुक्तं चटुलं चञ्चलमलसं मन्दं तादृशेन। हृदयमेव वासगृहं तत्रावस्थितस्य हृच्छयविलासिनः कामविलासिनो गवाक्षशङ्कां वातायनशङ्कामुपजनयता। ("वातायनं गवाक्षः" इत्यमरः) सरागेण सानुरागेण, निर्वाणं मोक्षं कुर्वतेति विरोधः। ("मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणम्" इत्यमरः) परिहारस्तु—निर्वाणं निवृत्तिः, एतद्दर्शनाज्जनानां पदार्थान्तरेभ्यश्चेतसो निवृत्तिरिति भावः। [निर्वाणोऽवात इति निपातः] गतिप्रसररोधकश्रवणकृतकोपेनेव अन्तस्य समीपमुपान्तं प्रान्तदेशस्तत्र लोहितेन रक्तेन। [उपान्तमिति "विभक्ति" इत्यादिना सामीप्येऽव्ययीभावः। "रोहितो लोहितो रक्तः" इत्यमरः] दृष्टिमाधुर्यजन्यं विशेषं वर्णयन्नाह—धवलयता धवले कुर्वता जगदशेषम्। उत्फुल्लानि व्याकोशानि कमलानि तेषां काननं तेन सनाथं गगनमन्तरिक्षं कुर्वता। ("प्रफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्ल-व्याकोश-विकचस्फुटाः"। "नभोऽन्तरिक्षं गगनम्" इत्युभयत्राप्यमरः) दुग्धाम्भोधिसहस्राणीवोद्वमतोद्गिरता। [टु वम उद्गिरणे] कुन्दनीलोत्पलमालालक्ष्मीमिवोपहसता, तदधिकशोभनत्वादिति भावः। नासावंशेन परिष्कृतां भूषितामित्यन्वयः। ("भूषितश्च परिष्कृतः" इत्यमरः) दशनरत्नानि दन्तरत्नानि तेषां तुलादण्डेन। नयनसमुद्रस्य सेतुबन्धेन। ("सेतुरालौ स्त्रियां पुमान्" इत्यमरः) यौवनमन्मथावेव मत्तवारणौ

स्पृताम्; विलोचनेन्दीवरभ्रमरपङ्क्तिभ्यां, मुखमदनमन्दिर-तोरणाभ्यां, रागसागरवेलाभ्यां, यौवननर्त्तकलासिकाभ्यां, भ्रूलताभ्यां विराजमानाम्; घनसमयाकाशलक्ष्मीमिवोन्नत-चारुपयोधराम्; जयशब्दघोषणापन्नजनमूर्त्तिमिवोन्नततुला-कोटिप्रतिष्ठिताम्; सुयोधनधृतिमिव कर्णविश्रान्तलोचनाम्; वामनलीलामिव दर्शितबलिविभङ्गाम्; वृश्चिकराशिरविस्थिति-मिवातिक्रान्तकन्यातुलाम्, उषामिवानिरुद्धदर्शनसुखां, शचीमिव

मतङ्गजौ तयोः रण्डकेन, "भित्तेरुभयपार्श्वे द्वौ स्थापयित्वा मतङ्गजौ। योधयन्तीति प्रसिद्धं भित्तिः सा तु वरण्डकम्॥" "वरण्ड" इति भाषायां प्रसिद्धम्। ("कुञ्जरो वारणः करी" इत्यमरः) उपमानान्तरमाह—भ्रूलताभ्यां विराजमानां शोभमानामित्यन्वयः। विलोचनेन्दीवरस्य नेत्रनीलोत्पलस्य भ्रमरपङ्क्तिभ्याम्। ("इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन्" इति कुमुदपर्यायवर्गेऽमरः) मुखमदनमन्दिरस्य तोरणाभ्यां बहिर्द्वाराभ्याम्। ("तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्" इत्यमरः) रागसागरोऽनुरागसमुद्र-स्तस्य वेलाभ्याम्। ("अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि" इत्यमरः) यौवननर्त्तक-लासिकाभ्याम्। ("नर्त्तकीलासिके समे" इत्यमरः) श्लेषेणाह—घनसमयो वर्षा-कालस्तत्र यदाकाशं तस्य लक्ष्मीः शोभा तामिवोन्नतचारुपयोधराम्। ("स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ" इत्यमरः) जयशब्दस्य घोषणामापन्ना प्राप्ता या जनमूर्त्तिस्तामिवोन्नततुला-कोटौ प्रस्फुरमाणतुलाग्रे प्रतिष्ठितां स्थिताम्; परीक्षासमये शुद्धो भवन् सर्वैर्जय-जयेत्युच्यते। ("उच्चघुष्टं तु घोषणा" इत्यमरः) पक्षे—उन्नतनूपुराकोटिना शोभमान-चरणाङ्गेन प्रतिष्ठितां प्राप्तप्रतिष्ठाम्। ["तदस्य सञ्जातम्" इति तारकादित्वादितच्। "पादाङ्गदं तुलाकोटिः" इत्यमरः) सुयोधनो दुर्योधनस्तस्य धृतिर्धैर्यमिव कर्णविश्रान्त-लोचना तां, यावत् कर्णं पश्यति तावत् तस्य धृतिरिति भावः। पक्षे—कर्णयोः श्रोत्रयोर्विश्रान्ते लोचने यस्यास्ताम्। ("कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रम्" इत्यमरः) वामनलीला-मिव वामनावतारविष्णुलीलामिव दर्शितो बलेस्तन्नाम्नो दैत्यस्य विभङ्गो यया ताम्। पक्षे—दर्शितो बलीनां त्रिवलीनां विभङ्गो यस्याः ताम्। ("बलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम्" इत्यमरः) वृश्चिकराशौ रविस्थितिमिवातिक्रान्ते कन्यातुले तन्नामकराशी यया तां, तयोस्तत्पूर्वत्वादित्यर्थः। पक्षे—अतिक्रान्ता कन्यानां तुला तुलना यया ताम्। उषा बाणासुरस्य कन्या तामिवानिरुद्धस्य दर्शनेन सुखं यस्याः ताम्।

नन्दनेक्षणरुचिं, पशुपतिताण्डवलीलामिवोल्लसच्चक्षुःश्रवसम्, अटवीमिवोत्तुङ्गश्यामलकुचां, वानरसेनामिव सुग्रीवाङ्गदोपशोभिताम्; भास्वताऽलङ्कारेण, चन्द्रेण वदनमण्डलेन, लोहितेनाधरपल्लवेन, सौम्येन दर्शनेन, गुरुणा नितम्बबिम्बेन, विकचेन नेत्रकमलेन, शनैश्चरेण पादेन, तमसा केशपाशेन ग्रहमयी-

---

पक्षे—अनिरुद्धमानवारतं दर्शनसुखं यस्यास्ताम्। शचीमिवेन्द्राणीमिव नन्दनस्येन्द्रवनस्येक्षणे दर्शने रुचिर्यस्यास्ताम्। ("पुलोमजा शचीन्द्राणी"। "नन्दनं वनम्" इतीन्द्रप्रकरणे द्वयोरप्यमरः) पक्षे—नन्दयतीति नन्दना, [नन्द्यादित्वात् कर्त्तरि ल्युः। अजादित्वाट्टाप्] तादृशमीक्षणे नेत्रे कान्तिर्यस्यास्ताम्। ("ईक्षणं चक्षुरक्षिणी" इत्यमरः) पशुपतेः शिवस्य ताण्डवलीलामिवोल्लसच्चक्षुःश्रवसमुल्लसत्सर्पाम्। ("ईशः पशुपतिः शिवः"। "ताण्डवं नटनं नाट्यम्"। "चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी" इति त्रिष्वप्यमरः) पक्षे—उल्लसच्चक्षुःश्रवसं शोभमाननेत्रकर्णाम्। अटवीमिवारण्यमिवोत्तुङ्ग उच्चः श्यामो लकुचो यस्यां ताम्। ("अटव्यरण्यं विपिनम्"। "लकुचो लिकुचो डहुः" इति द्वयोरप्यमरः) "बडहर" इति भाषायाम्। पक्षे—उत्तुङ्गौ श्यामलौ कुचौ स्तनौ यस्यास्ताम्। दग्धः पट इतिवदवयवधर्मस्य समुदाये समारोपात् कुचयोः श्यामलतावर्णनम्। ("कालश्यामलमेचकाः" इत्यमरः) वानरसेनामिव सुग्रीवेणाङ्गदेनोपशोभिताम्। पक्षे—शोभना ग्रीवा यस्याः सा चासावङ्गदेन केयूरेणोपशोभिता च ताम्। ("केयूरमङ्गदं तुल्ये" इत्यमरः) रत्नावलीशुभ्राभ्यामाह—ग्रहमयीमित्यन्वयः। भास्वता शोभमानेनालङ्कारेण भूषणेन। पक्षे—भास्वान् सूर्यः। ("भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्व—" इत्यमरः)। चन्द्रेणाह्लादकेन। [चदि आह्लादे। "स्फायितञ्चि—" इति रक्] वदनमण्डलेन। पक्षे—चन्द्रेण चन्द्रमसा। ("हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः" इत्यमरः) लोहितेन रक्तेनाधरपल्लवेन। ("रोहितो लोहितो रक्तः" इत्यमरः) पक्षे—लोहितेन भौमेन। ("कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीसुतः" इत्यमरः) सौम्येन मनोहरेण दर्शनेन विलोकनेन। पक्षे—सौम्येन बुधेन। ("रौहिणेयो बुधः सौम्यः" इत्यमरः) गुरुणा महता नितम्बबिम्बेन। पक्षे—गुरुणा बृहस्पतिना। ("बृहस्पतिः सुराचार्यो गीष्पतिर्धिषणो गुरुः" इत्यमरः) विकचेन विकसितेन विलोचनोत्पलेन नेत्रोत्पलेन। पक्षे—विगतः कचो बृहस्पतिपुत्रो यस्माद्विकचः शुक्रः। ("शुक्रे केतौ च विकच उत्फुल्ले च निगद्यते" इति विश्वः) शनैर्मन्दं चरति गच्छति तादृशेन पादेन, तमसा

मिव ; संसारभित्तिचित्रलेखामिव, त्रैलोक्यसौन्दर्य्यसङ्केतभूमि-मिव, रसायनसिद्धिमिव यौवनमहायोगिनः, सङ्कल्पभित्तिमिव शृङ्गारस्य, निधानमिव कौतुकस्य, त्रिभुवनविजयपताकामिव मकरध्वजस्य, आविर्भूतिमिव मनसः, अभिभूतिमिव मदनस्य, स्तम्भनचूर्णमिवेन्द्रियाणां, मोहनशक्तिमिव मन्मथस्य, विहार-स्थलीमिव सौन्दर्य्यस्य, एकायतनशालामिव सौभाग्यस्य, उत्पत्तिस्थानमिव लावण्यस्य, आकर्षणसिद्धिमिव मनसः,

---

गगनाभितयेति भावः। पक्षे—शनैश्चरः सौरिः। ("शनौ सौरिशनैश्चरौ" इत्यमरः) तम इव तमस्काण्डेन केशपाशेन मार्दवदैर्घ्यश्यामतादिगुणेन, अन्यपदार्थे चक्षुर्गतिप्रति-रोधकत्वादिति भावः। ("कचः केशः शिरोरुहः"। "पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे" इत्यमरः) पक्षे—तमसा राहुणा। ("तमस्तु राहुः स्वर्भानुः" इत्यमरः। सर्वत्रोपलक्षणे तृतीया) राहुकेत्वोरैक्यात् "शुक्रे केतौ च विकचः" इति विश्वकोषात् विकचशब्देन वा केतोरपि संग्रहः। "कनिष्ठं मध्यतारायानां न्यासं रत्नावलीं विदुः"। संसारभित्तिचित्रलेखामिव, चित्रलेखेवेयं शोभिकेति भावः। यौवनमहायोगिनः रसायनसिद्धिमिव जराव्याधिनाशनं सद्यश्चमत्कृतिजनकं स्वर्णरौप्यजनकौषधि-विशेषो रसायनम्। शृङ्गारस्य सङ्कल्पभित्तिमिव। ("सङ्कल्पः कर्म्म मानसम्" इत्यमरः) कौतुकस्य कौतूहलस्य निधीयतेऽस्मिन् निधानमाश्रयः। ("कौतूहलं कौतुकं च" इत्यमरः) मकरध्वजस्य कामस्य त्रिभुवनविजयपताकामिव, हनुमत्पताकादि-वदिति भावः। ("पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वजः" इत्यमरः) मनस आविर्भूतिमिव। मदनस्याभिभूतिमिव अभिभवकारणमिवेत्यर्थः। इन्द्रियाणां श्रोत्रेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणां स्तम्भनचूर्णमिव, एतद्दर्शनादेव स्तम्भनरूपसात्त्विकभावाविर्भाव इति भावः। मन्मथस्य मोहनशक्तिमिव, मदनो यथा जगन्मोहयति सैवेयं मूर्त्तिमतीति भावः। सौन्दर्य्यस्य विहारस्थलीमिव विहारः क्रीडा तदर्थं स्थली पुरुषैरसंस्कृता भूमिस्तामिव ; एतेनेयमलङ्कारादिपुरुषसंस्कारहीनाऽपि रम्यैवेति स्वाभाविकसौन्दर्य्यातिशयो ध्वनितः। तथा च कालिदासः—"सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति। इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥" इति। सौभाग्यस्य सुभगतायाः एका प्रधाना आयतनशाला चैत्यशाला-मिव। ("एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा"। "चैत्यमायतनं तुल्ये",

चक्षुर्बन्धमिव मन्मथेन्द्रजालिनः, त्रिभुवनविलोभनसृष्टिमिव प्रजापतेः, कन्यकामष्टादशवर्षदेशीयामपश्यत् स्वप्ने।

अथ तां प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा पिबन्निव जनितेर्ष्ययेव निद्रया चिरसेवितया मुमुचे। विबुद्धस्तु विषमरसेव दुर्जनवचसेव निमग्नमात्मानं धारयितुं न शशाक।

तथा हि, क्षणमाकाशतलमालिङ्गन् प्रसारितबाहुयुगलः "एह्येहि प्रियतमे! क्व गच्छसि?" इति दिक्षु लिखितामिवोत्कीर्णामिव चक्षुषि निखातामिव हृदये प्रियतमामाजुहाव। ततस्तत्रैव शय्यातले निमीलितनयनो निषिद्धाशेषपरिजनो दत्तकपाटः परिहृतताम्बूलाहारादिसकलोपभोगस्तद्दिनमनयत्। तथैव निशामपि स्वप्नसमागमेच्छाभिरनैषीत्।

इत्यमरः) लावण्यस्रोतस्विन्याः स्नानमिव। ("मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा। प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते॥" इति मेदिनी।) मनस आकर्षणडिण्डिमिव स्वर्णाकर्षणकैरवादिनिडिण्डिमिवेत्यर्थः। मन्मथेन्द्रजालिन इन्द्रजालविद्यानिपुणस्य चक्षुर्बन्धमिव। प्रजापतेर्ब्रह्मणस्त्रिभुवनविलोभनसृष्टिमिव।

अथ स्वप्नदर्शनानन्तरं प्रीतिविस्फारितेन विकसितेन चक्षुषा तां पिबन्निव, अत एव चिरसेवितया निद्रया जनितेर्ष्ययेव; मयि विद्यमानायां मत्सकाशात् पापायामन्यामभिरतस्येति सेर्ष्यत्वम्; "सतां माने म्लाने मरणमथवा दूरगमनम्" इति। मुमुचे मुक्तः; स इति शेषः। विबुद्धस्तु जागरितस्तु विषमरसेनेव दुर्जनवचसेव निमग्नमात्मानं धारयितुं सावधानतया व्यवहारे प्रवर्तयितुं न शशाक।

चक्षुःप्रीतिरित्यादिदशावस्थासु उन्मादावस्थां वर्णयति—क्षणं तावत्कालमाकाशतलमालिङ्गन्, आकाशतलालिङ्गनेन मोहवशात् पतितो दृश्यमानायाः प्रियतमाया आलिङ्गनं मन्यते अत एवाह "क्व गच्छसि? प्रियतमे!" इत्यादिकम्। प्रसारितबाहुः एह्येहीति सम्भ्रमे द्वित्वम्; प्रियतमे! क्व गच्छसि? इति दिक्षु लिखितामिव। चक्षुष्युत्कीर्णामिव विक्षिप्तामिव। [कॄ विक्षेपे] हृदये निखातामिव प्रियतमामाजुहाव। ततस्तत्रैव शय्यातले निमीलितनयनो निषिद्धाशेषपरिजनो निवारितसकलसेवकवर्गो दत्तकपाटः परिहृतताम्बूलादिसकलोपभोगः, व्यत्यगादिति भावः। तथा च भारविः,—"आतपे धृतिमता सह वध्वा यामिनीविरहिणा विहगेन।

अथ तस्य प्रियसखो मकरन्दो नाम कथमपि लब्धप्रवेशः कन्दर्पसायकप्रहारपरवशं कन्दर्पकेतुमुवाच,—"सखे! किमिदमसाम्प्रतमसाधुजनोचितमध्वानमाश्रितोऽसि? तवैतच्चरितमालोक्य वितर्कदोलासु निवसन्ति सन्तः, खलाः पुनस्तदनिष्टमनुचितमेवावधारयन्ति, अनिष्टोद्भावनरसोत्तरं हि खलहृदयं, को नामास्य तत्त्वनिरूपणे समर्थः? तथा हि, भीमोऽपि न बकद्वेषी, आशयाशोऽपि मातरिश्वा, अतिकटुरपि महारसः, सर्षपस्नेह इव करयुगललालितोऽपि शिरसा धृतोऽपि न कटुत्वं जहाति, तालफलरस इवापातमधुरः परिणामविरसस्तिक्तश्च,

---

सेहिरे न किरणा हिमरश्मेर्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम्॥" इति। तद्विवशमनयत्। ("कपाटमररं तुल्ये" इत्यमरः) तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव तस्याः स्वप्न समागमलसेच्छाभिर्निशामप्यनयत्।

अथ तादृगवस्थोत्तरं तस्य कन्दर्पकेतोः प्रियसखो मकरन्दो नाम कथमपि कपाटविघटनादिमहाक्लेशाल्लब्धप्रवेशः कन्दर्पसायकपरवशान्तःकरणं कन्दर्पकेतुमुवाच। [प्रियसख इत्यत्र "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति समासान्तष्टच्] सखे! किमिदमसाम्प्रतमनुचितमसाधुजनोचितमध्वानं व्यवहारमाश्रितोऽसि? सन्तस्त्व प्रशास्त्वयोरतिभूमेरेतच्चरितमालोक्य वितर्कदोलासु संशयदोलासु निवसन्ति, संशयिता भवन्तीति भावः। काव्यलिङ्गेनाह—खलाः पुनस्तदनिर्वाच्यमनिष्टमेवावधारयन्ति निश्चिन्वन्ति। अनिष्टोद्भावनेऽनभिमतप्रकाशने यो रसोऽनुरागस्तदुत्तरं प्रधानं यस्य तादृक्। अस्य खलस्य। भीमोऽपि युधिष्ठिरानुजोऽपि बकद्वेषी बकद्वेष्टा नेति विरोधः। भीमो भयानकोऽपि न बकान् खलान् द्वेष्टि तादृक्, अपिशब्दार्थे इत्यविरोधः। [अशू व्याप्तौ] आशयाशो वह्निरपि मातरिश्वा वायुरिति विरोधः। ("श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः" इत्यमरः) आशयमश्नाति तादृशः सर्वाशयवति तस्यैव भक्षक इत्यर्थः। ("आशयाशो हुतवहे भवेदाशयनाशके" इति विश्वप्रकाशः) मातरि जनन्यां, तत्सदृशे पोषके, श्वा कुक्कुरः, अनुचिताचरणत्वात् तत्सदृश इति भावः इत्यविरोधः। अतिकटुर्महारसः, अतिकटोर्महारसत्वं विरोधः। अतिकटुरतिकटुप्रकृतिर्महांश्चासावारसश्चेति महारसः। सर्षपस्नेह इव करयुगललालितोऽपि शिरसा धृतोऽपि पादप्रणामादिना। पक्षे—अभिमर्दनस्य करणत्वेन

पादपराग इवावधूतो मूर्द्धानं कषाययति, विषतरुप्रसव इव यथा यथाऽनुभूयते तथा तथा मोहमेव दृढयति, न वारिविरहोऽस्य जायते नीचदेशस्येव, निदाघदिवस इव बहुमत्सरो वहति तापं सुमनसाम्, अन्धकार इव दोषानुबन्धचतुरो विश्वकर्मावलोपनोद्यतश्च, विरूपाक्षोऽपि चक्रधरः, शक्राश्व इवोच्चैःश्रवा

वर्णनम्; शिरसि धृतोऽपि कटुत्वं न जहाति। कटकमिति पाठस्तु सम्प्रदायकथा-दुपेक्ष्यः। तालफलरस इवापातमधुरो भोजनप्रारम्भ एव मधुरः परिणामविरस-स्तिक्तश्च। पक्षे—पातो दोषस्तमभिव्याप्यापातं मधुरः हिताभासाचरणेन मधुरः, परिणामे दोषप्राप्तीनन्तरं विरसः उदासीनः, तिक्तः प्रतिजनं मर्मप्रकाशकः। पाद-पराग इव चरणरेणुरिवावधूतः धिक्कृतस्तिरस्कृतश्च, मूर्द्धानं शिरः कषाययति धूसरयति पीडयति च। ("परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि"। "पादः पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम्"। "मूर्द्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्" इति विश्वामरः) विषतरु-प्रसव इव यथा यथा अनुभूयते सेव्यते, तथा तथा मोहमेव मूर्च्छां वैचित्त्यं वा दृढयति स्थिरीकरोति। नीचदेशस्येव निम्नभूभागस्येव वारिविरहो जलविरहो न जायते। पक्षे—अस्य राजा अनेकार्थत्वाद्वा-शब्द एवार्थे; न वा नैवास्य वैरिणां शत्रूणाम् अरि-विरहः शत्रुविरहो जायते, सर्वेषामुद्यतत्वादिति भावः। ("रिपौ वैरिसपत्नारि-द्विषद्द्वेषणदुर्हृदः" इत्यमरः) निदाघदिवस इव ग्रीष्मर्तुदिवस इव बहुमत्सरो बहुमक्षिकः सुमनसां पुष्पाणां तापं वहति। ("मक्षिका मत्सरा ज्ञेया भ्रमरश्चो च सा मता" इत्युत्तरतन्त्रम्। "मत्सरः कृपणे क्रोधे मक्षिकासु च मत्सरः" इति वररुचिः। "स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्"। "निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः" इति द्वयोरप्यमरः) पक्षे—बहुमत्सरो बहुमात्सर्यवान् क्रोधी वा, सुमनसां पण्डितानां करोति तापम्। ("मत्सरोऽन्यशुभद्वेषः" इत्यमरः। "क्वचित् क्रोधोऽपि मत्सरः" इति रत्नकोषः) अन्धकार इव दोषा रात्रिस्तस्या अनुबन्धे चतुरः, विश्वकर्मा आदित्यस्तस्याव-लोपनमाच्छादनं तत्रोद्यतः। ("विश्वकर्मा देवशिल्पी विश्वकर्मा दिवाकरः" इत्युत्तर-तन्त्रम्) पक्षे—दोषस्यानुबन्धे आरोपे चतुरः, विश्वेषां कर्म क्रिया तस्य अवलोपनं छेदनं तत्रोद्यतः। विरूपाक्षः शिवः चक्रधरो विष्णुरिति विरोधः। विरूपाक्षो विषमव्यवहारः, चक्रधरो दम्भभेदधरः इति परिहारः। ("चक्रो ग्रामार्थकपट व्यवहारे च ग्रामके" इति मेदिनीकरः। "जलावर्ते समूहे च दम्भभेदरथाङ्गयोः। अस्त्रभेदे

नरदेवगजप्रशंसी च, सरस्येव विभिन्नस्यापि सतः खेदं दर्शयतोऽपि तक्राट इव हृदयं विलोडयति, यज्ञबलिरिवात्मघोषमुखरो मण्डलभ्रमणकथकश्च, मत्तमातङ्ग इव स्ववशाऽऽलोलमुखोऽधरीकृतदानश्च, वृषभ इव सुरभियानविकलः, कामीव गोत्रस्खलनविधुरो वामाध्वानुरक्तश्च, अजीर्णविकार इव कलेवरे वचसि मन्दिमानमावहति, वञ्चक इव कटपले रक्तो विभावरीरक्तश्च,

---

च सेनायां चमूं चापि विदुर्बुधाः" । इति रन्तिदेवः) मघवा च देवेन्द्रश्च उच्चैःश्रवा उच्चैःश्रवःसंज्ञकः । ("हय उच्चैःश्रवाः" इत्यत्रोऽमरः) नरदेवात् समुद्राज्जात-गजश्चासौ प्रशंसाशीलश्चाभूतः । पक्षे—उच्चैःश्रवा बधिरः परकीयकार्यश्रवणे, देवगजात् प्रशंसितुं शीलमस्य तादृशो न भवति तथाविधः । सरस्येव दध्युपभागस्येव विभिन्नस्यापि सकलस्यापि सतः साधोर्विद्यमानस्य च खेदमनुरागं वैकल्यं च दर्शयतोऽपि तक्राट इव मन्थान इव हृदयं विलोडयति । ("सरो दध्युपभागः स्यात्" इति रत्नकोषः । "भिन्नो दारितसङ्गतौ" इत्यमरः । "खेदोऽनुरागवैकल्यं तेनोऽपि च निगद्यते" इति धरणिः । "वैशाखो दधिचारः स्यात् तक्राटवरघर्षणौ" इति हारावली) यज्ञबलिरिवात्मघोषेण काकेन मुखरः काकशब्देन सशब्दः, मण्डल-भ्रमणं कुक्कुरभ्रमणं तत्कथकस्सूचकः । ("ध्वाङ्क्षात्मघोषपरभृद्बलिभुग्वायसा अपि" इत्यमरः । "कौलेयकः सारमेयो मण्डलः श्वा गतत्रपः" इति व्याडिः) पक्षे—चात्मघोषेणात्मस्तुत्या मुखरः, मण्डले देशादौ भ्रमणं तत्कथकः । मत्तमातङ्ग इव स्ववशायां निजकरिण्याम् आलोलं मुखं यस्य सः, अधरीकृतदानः मदजलस्याति-वर्षणादधरीकरणम् । पक्षे—सुष्ठु वशमवाच्यवाचित्वादालोलं मुखं यस्य सः, अधरीकृतं दानं वितरणं येन तादृशः । वृषभ इव सुरभेर्गोर्यानेन गमनेन विकलो विह्वलः तदनुधावनेन वा विह्वलः । पक्षे—सुरभिया देवभयेन न विकलः । ("भीतिर्भीः साध्वसं भयम्" इत्यमरः) कामीव गोत्रस्खलनं नामस्खलनं तेन विधुरः, वामानां स्त्रीणामध्वा मार्गस्तत्रानुरक्तः । ("गोत्रं तु नाम्नि च" "प्रतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा" इत्युभयत्राप्यमरः) पक्षे—गोत्रस्खलनं वंशस्खलनं, वामाध्वा विपरीताचरणम् । ("वामौ वल्गुप्रतीपौ च" इत्यमरः) अजीर्णविकार इव कलेवरे शरीरे वचसि वचने मन्दिमानमावहति । ("अथ कलेवरम् । गात्रं वपुः संहननम्" इत्यमरः) पक्षे—कलेऽव्यक्तमधुरे वरे श्रेष्ठे वचसि वचने मन्दि-

परेत इव बन्धुतापदर्शनः, परशुरिव भद्रश्रियमपि खण्डयति, कुद्दाल इव दलितगोत्रः क्षमाभाजः प्राणिनो निकृन्तति, रतकील इव जघन्यकर्मलग्नो क्लेशयति साधून्, दुष्टग्रुपस्नुतिरिव काननरुचिरनुगतमपि यवसं ततं नानुमोदते।

मानसावहति, बाधाट इति भावः। वञ्चक इव शृगाल इव श्वेव वा कटदने मृतमांसे रक्तः, विभावर्यां रात्रौ रक्तश्च। ("शृगालवञ्चकक्रोष्टु—"। "विभावरीतमस्विन्यौ रजनी" इत्युभयत्राप्यमरः। "प्रतारकश्चौरेषु वञ्चकः परिकीर्तितः" इति शाश्वतः। "कटः समयबन्धेऽपि तथेऽपि मृतकेऽपि च" इति विश्वः। "पलः प्रतारणे काले मांसमांसे पलं मतम्" इति धरणिः) पक्षे—कटे समयबन्धे पलः प्रतारणं तस्मिन् रक्तः शपथपूर्वकप्रतारक इति भावः। विभौ स्वामिन्यरिः अवः रक्तः धनलोभादिना। [पलेरक्त इत्यत्र "रो रि" इति लोपे "ढ्रलोपे" इति दीर्घः] ("समयाः शपथाचार-कालसिद्धान्तसंविदः" इत्यमरः) परेत इव बन्धुताया बन्धुसमूहस्यापगतं दर्शनं यस्य। ("ज्ञातेयं बन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः" इत्यमरः। "ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्" इति तल्-प्रत्ययः) पक्षे—बन्धून् तापयति तादृशं दर्शनं यस्य सः। परशुरिव भद्रश्रियं चन्दनं खण्डयति। ("भद्रश्रीश्चन्दनोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) पक्षे—भद्रं कल्याणं, श्रियं लक्ष्मीम्। ("शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्" इत्यमरः) यद्वा—भद्रश्रियं साधुसम्पदम्। ("सश्रीके चन्दनेऽपि स्याद्भद्रश्रीः साधुसम्पदि" इति धरणिः) कुद्दाल इव दलिता गोत्रा पृथ्वी येन तादृशः, क्षमां पृथ्वीं भजन्ति तादृशान् प्राणिनो वृक्षादीन् निकृन्तति छिनत्ति। वृक्षादीनां प्राणित्वं "अचिरहिंसार्थस्य न" इति वार्तिके व्याकरणे स्पष्टम्। कुद्दालः "कुदाली" इति भाषायाम्। पक्षे—दलितगोत्रो नाशितवंशजः, क्षमाभाजः शान्तियुतान् प्राणिनो मनुष्यान्। ("क्षितिक्षान्त्योः क्षमा" इत्यमरः) रतकील इव कुक्कुर इव जघन्यकर्मलग्नो मार्गे एवं सुरतादौ मग्नः क्लेशयति साधून्। ("कुक्कुरो रात्रिजागरः। रसनालिट् रतपराः कौलग्रामिवान्तकाः" इति हेमचन्द्रः। रतपरा रतशब्दात् पराः कीलादयः, तथा च रतकीलादयश्चत्वारः शब्दा इति कोषार्थः) पक्षे—जघन्यकर्म नीचकर्म। दुष्टग्रुपस्नुतिरिव दुष्टगज इव कानने वने रुचिर्यस्य तादृशः, अनुगतं ततं विस्तृतं यवसं तृणं नानुमोदते। ("द्विपायिग्रुपस्नुतिकुम्भिसामजाः" इति हारावली। "यवसं तृणमर्जुनम्" इत्यमरः) पक्षे—का ईषत् आननरुचिर्वदनकान्तिर्यस्य लोकानां

अबीजादेव जायन्ते, अकाण्डादेव प्ररोहन्ति खलव्यसनाङ्कुरा दुरुच्छेदा भवन्ति। असतां हि हृदि प्रविष्टो दोषलवः करालायते, सतां तु हृदि न विशत्येव, यदि कदाचिद्विशति पारद इव क्षणमात्रमपि नावतिष्ठते। साधवो मृगा इव विनोदबिन्दोः श्रवणवशगाः, सुखं जनाः शरत्समया इव भवादृशाः, मित्रस्य हृदयं हरन्ति। न च अचेतना विसदृशमुपदिशन्ति, अचेतनानामपि मैत्री समुचितपक्षे निक्षिप्ता।

धिक्काराद्दीनकान्तिरिति भावः। ["दूरं वदर्थे च" इति कादेशः] अनुगतमपि यदर्हं दत्तं ततं वीणादिवाद्यं च नानुमोदते। ("यदत्तो दक्षवाद्ययोः"। "ततं वीणादिवाद्येऽपि विस्तारेऽपि ततं मतम्" इत्युभयत्रापि विश्वः)।

खलव्यसनाङ्कुरा अबीजादेवाकारणादेव जायन्ते। अकाण्डादेवाप्रस्तावादेव प्ररोहन्ति, अत एव दुरुच्छेदा भवन्ति, यो हि बीजाज्जायते काण्डात् स्कन्धात् प्ररोहति स सूच्छेदो भवति मूर्त्तत्वादिति भावः। ("हेतुर्ना कारणं बीजम्"। "अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात्" इत्युभयत्राप्यमरः) असतां हृदि प्रविष्टो दोषलवः करालायते भयावहो भवति, सतां हृदि तु न विशत्येव, दोषलव इति शेषः पूर्वोत्तरयोरपि। यदि कदाचिद्विशति, पारद इव क्षणमात्रमपि नावतिष्ठते, हृदये इति शेषः। ("रसः सूतश्च पारदः" इत्यमरः) अथ यदि वदसि किमयमुपदिशसि? असदृशं वा? न तमुपदेशमुरीकरोमीति तत्राह—साधवः सन्तो मृगा इव हरिणा इव विनोदबिन्दोर्विनोदवेदितुः, सगरमणपटोः पुंसः श्रवणे-नाकर्णनेन वशगा भवन्ति। ("ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः" इत्यमरः) वीणा श्रूयते मृदङ्गः श्रूयते इत्यादौ तदनिवत् पुंसः श्रवणेन तद्गीतश्रवणं लक्ष्यते। तथा च माघः,—"अश्रावि भूमिपतिभिः क्षणवीतनिद्रैरश्नन् पुरो हरितकं मुदमादधानः। ग्रीवाग्र-लोलकलकिङ्किणिकानिनादमिश्रं दधद्दशनचर्वुरशब्दमश्वः॥" इति। पक्षे—विनोद-बिन्दोर्ज्ञातुः। ["आख्यातोपयोगे" इति पञ्चमी] श्रवणेन तदुपदेशश्रवणेन वशगा-स्तदधीनास्तादृशाः, शरत्समया इव भवादृशा जनाः सुखं जनयन्ति; पिक्षोमित्यादौ मचपादिक्रियाक्षेपवत् सुखमित्यनेन जननक्रियाक्षेपः; अत एव मित्रस्य हृदयं हरन्ति। पक्षान्तरे—शरत्समयाः सुखसनाः शोभनाः खसना येषु तादृशाः। ("लुलरोटस्त्र खसनः" इत्यमरः) अचेतनाः, मित्रस्येति शेषः, विसदृशमसदोऽर्थं

तथा हि, माधुर्य्य-शैत्य-शुचित्व-सन्तापशान्तिभिः पयः पय इवेति मित्रतामुपगतस्य दुग्धस्य तत्सङ्गमाद्दाहितस्य क्वाथेन ममैव पुरो युक्तः क्षय इति विचिन्त्येव वारिणाऽपि क्षीयते ; तदिदमसाम्प्रतमाचरितं सखि ! गृहाण साधुजनोचितमध्वानं, साधवो हि दिङ्मोहात् परमुत्पथप्रवृत्ता भवन्ति"।

इत्यादि वदति तस्मिन् कथमपि स्मरशरनिकरप्रहारपरवशः परिमिताक्षरमुवाच कन्दर्पकेतुः,—"वयस्य ! दितिरिव शतमन्युसमाकुला भवति मनोवृत्तिः ; नायमुपदेशकालः। पच्यन्ते इवाङ्गानि, क्वथ्यन्त इवेन्द्रियाणि, भिद्यन्त इव मर्माणि,

---

नोपदिशन्ति। अचेतनानामपि मैत्री समुचितपदं योग्यत्वं नियता, तर्हि सचेतनमैत्र्याः का कथा ? इति भावः।

"समानशीलव्यसनेषु सख्यम्" इतीममर्थं द्योतयन् साधारणानि विशेषणान्याह, माधुर्य्येत्यादि।—माधुर्य्य-शैत्य-शुचित्व-सन्तापशान्तिभिर्गुणैः पयो जलं पय इव दुग्धमिवेति मित्रतामुपगतस्य तत्सङ्गात् दुग्धसङ्गाद्दाहितस्य बहुमूल्यतामापन्नस्य पुरः पूर्वं ममैव क्षयो युक्त इति विचार्य्य वारिणा क्षीयते। [भावे प्रत्ययः] मीलितालङ्कारोऽयं। "समेनलक्ष्मणा वाऽपि वस्तुना यन्निगूह्यते। निजेनागन्तुना वाऽपि तन्मीलितमिति स्मृतम्॥" इति लक्षणात्। तत् तस्मादिदमाचरितमसाम्प्रतमयुक्तम् ; सखि ! साधुजनोचितमध्वानं व्यवहारं गृहाण। साधवो हि दिङ्मोहात् परं केवलमुत्पथप्रवृत्ता उन्मार्गप्रवृत्ता भवन्ति न त्वसद्व्यवहारे इत्यर्थः।

इत्यादि तस्मिन् मकरन्दे वदति सति, स्मरशरनिकरप्रहारपरवशः कामबाणव्यथाव्याकुलः, कथमपि महाक्लेशेन परिमिताक्षरमुवाच। वयस्य ! सखे ! चित्तवृत्तिर्दितिरिव दैत्यजननीव शतमन्युनेन्द्रेण समाकुला व्याकुला भवति। पक्षे— शतसङ्ख्याका मन्यवः समाकुला [शाकपार्थिवादिः] दितेर्गर्भनाशाय दितिप्रमादाच्छिद्रितगर्भे प्रविष्टः शक्र एकं गर्भं सप्तधा विभज्य सप्तधा विभक्तं प्रतिव्यक्ति सप्तधा बभञ्जेति, त एवोनपञ्चाशन्मरुतो बभूवुरिति पुराणे प्रसिद्धम्। ("वयस्यः स्निग्धः सवयाः"। "शतमन्युर्दिवस्पतिः"। "मन्युः शोके तु शुक् स्त्रियाम्" इति त्रिष्वप्यमरः) अस्ये चित्ते हृदय, सम्यवनीत्याह—नायमुपदेशकालः, कुतः ? अङ्गानि पच्यन्ते इव शिथिलावयवानीव भवन्तीत्यर्थः। [कर्म्मकर्त्तरि साधुः। एवमग्रेऽपि] इन्द्रियाणि

निःसरन्तीव प्राणाः, उन्मूल्यन्त इव विवेकाः, नष्टा स्मृतिः; तदधुना यदि त्वं सहपांशुक्रीडनसमदुःखसुखोऽसि, तदा मामनुगच्छ" इत्युक्त्वा परिजनालक्षितस्तेन सह नगरान्निर्जगाम।

अनन्तरं कतिपयनल्वशतमध्वानं गत्वा- अगस्त्यवचनसंहृतब्रह्माण्डगतशिखरसहस्रः, कन्दराऽन्तराल-लतागृहसुखसुप्त-विद्याधर-मिथुनगीताकर्णनसुखितचमरीशतमारणोत्सुकितशबर-शतसम्बाधकच्छः, कटककरिकराकृष्टभग्न-स्यन्दमानहरिचन्दनाऽऽमोदवाहि-गन्धवाहशिशिरितशिलातलः, सुदूरपतनभग्नताल-

---

क्रथ्यन्त इव; क्राथपाकयोर्भेदान्न पौनरुक्त्यम्। मर्माणि भिद्यन्ते इव विदीर्णानि भवन्तीत्यर्थः। प्राणा निःसरन्तीव। विवेका उन्मूल्यन्ते इव उत्पाट्यन्ते इव। स्मृतिर्नष्टा। मानसो गतिरयम्। ततोऽधुना यदि पांशुक्रीडने समदुःखसुखः; एतेन बाल्यसखत्वं ध्वनितम्। राजकुमाराणामेतादृक्क्रीडाऽसम्भवेऽपि लोकप्रवादानुकरणम्; तेन लोकोक्तिरलङ्कारोऽयम्। "लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्तिरिति भण्यते" इति लक्षणात्। तदा मामनुगच्छेत्युक्त्वा परिजनेनालक्षितस्तेन मकरन्देन सह नगरान्निर्जगाम।

अनन्तरं नगराद्बहिर्गमनोत्तरं कतिपयनल्वशतं तावत्परिमितमध्वानं मार्गं गत्वा, ताध्यामिति शेषः, विन्ध्यो नाम गिरिरदृश्यतेति सम्बन्धः। ("किष्कुर्हस्ते वितस्तौ च" "नल्वः किष्कुचतुःशतम्" इत्युभयत्राप्यमरः) अगस्त्यवचनेन संहृतं ब्रह्माण्डगतं शिखरसहस्रं येन सः। ("कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्" इत्यमरः) अनुप्रासेनाह—कन्दरा दरी तदन्तराले लतागृहं तत्र सुखेन सुप्तानि विद्याधर-मिथुनानि तेषां गीतं गानं तदाकर्णनेन सुखितं चमरीणां मृगभेदस्त्रीणां शतं तन्मारणोत्सुकितं शबरशतं तेन सम्बाधः सङ्कटः कच्छतटो यस्य सः। ("दरी तु कन्दरो वा स्त्री"। "निषादश्वपचावन्ते-वासिचाण्डालपुक्कसाः। भेदाः किरात-शबर-पुलिन्दा म्लेच्छजातयः॥" "गोकर्णपृषतैणर्श्य-रोहिताश्चमरो मृगाः"। "सङ्कटं ना तु सम्बाधः कलिलं गहनं समे" इति चतुर्ष्वप्यमरः। "कूलं प्रतापः कच्छ-रोधसी। तटं तीरं प्रतीरं च" इति हैमः) "कच्छालिः" इति भाषायाम्। कटके अद्रिनितम्बे करिकरैः हस्तिशुण्डाभिराकृष्टा अत एव भग्ना अत एव स्यन्दमानानि प्रस्रवमाणानि हरिचन्दनानि तेषाम् आमोदोऽतिनिर्हारिगन्धस्तद्वाही गन्धवाही

फलरसार्द्रकरतलास्वादनोत्सुकशाखामृगः, प्रलम्बमाननिर्झरोपविष्टजीवञ्जीवमिथुनलेलिह्यमानविविधफलरसामोदसुरभितपरिसरः, सरभसकेसरिसहस्रखरनखरधाराविदारितमत्तमातङ्गकुम्भस्थलविगलितमुक्ताफलशबलितशिखरतया शिरोलग्नं तारागणमिवोद्वहन्, सुग्रीव इव ऋक्षगवयशरभकेसरिकुमुदसेव्यमानपादच्छायः, पशुपतिरिव नागनिःश्वाससमुत्क्षिप्तभूतिः, जनार्दन

वायुना शिशिरितं शिशिरवदाचरितं शिलातलं यत्र सः। ("कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः"। "आमोदः सोऽतिनिर्हारी"। "गन्धवाहानिलाशुगाः"। "सुषीमः शिशिरो जडः। तुषारः शीतलः शीतः"। "पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः। सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥" इति पञ्चस्वप्यमरः। "हस्तिनासा करः शुण्डा हस्तः" इति हेमः) [स्यन्द प्रस्रवणे] सुदूरपतनेन भग्नानि तालफलानि तेषां रसेनार्द्रयोः करतलयोरास्वादनेन लेहनेनोत्सुकाः शाखामृगा वानरा यत्र सः। ("प्लवगशाखामृगवलीमुखाः"। "शाखामृगवलीमुखाः मर्कटो वानरः कीशः" इत्युभयत्राप्यमरः) प्रलम्बमानान्यत एव निर्झरेषूपविष्टानि यानि जीवञ्जीवमिथुनानि चकोरमिथुनानि तैर्लेलिह्यमानानि पुनः पुनरास्वाद्यमानानि तादृशानि च तानि विविधफलानि तेषां रसामोदेन सुरभितः परिसरः प्रान्तदेशो यस्य सः तादृशः। [लेलिह्यमानेति यङ्लुगन्तात् कर्मणि शानच्] ("जीवञ्जीवश्चकोरकः"। "पर्यन्तभूः परिसरः" इत्युभयत्राप्यमरः) सरभसं सवेगं केसरिसहस्रस्य सिंहसहस्रस्य खरनखरधारया विदारितानि मत्तमातङ्गकुम्भस्थलानि तेभ्यो विगलितानि मुक्ताफलानि तैः शबलितशिखरतया शिरोलग्नं तारागणमिव नक्षत्रसमूहमिवोद्वहन्। ("हर्यक्षः केसरी हरिः"। "नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्"। "नक्षत्रमृक्षं भं तारा" इति त्रिष्वप्यमरः) पुनः श्लेषेणाह—सुग्रीव इव ऋक्षो जाम्बवान् गवयः शरभः केसरी कुमुद एतत्संज्ञकैर्वानरैः सेव्यमानपादच्छायः। ते च रामायणे—"गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः" इति। पक्षे—ऋक्षो भल्लूकः, गवयो वनगवः, शरभः कुञ्जरद्विट्, केसरी सिंहः, कुमुदः कैरवं दिग्गजो वा, तैः सेव्यमाना पादानां प्रत्यन्तपर्वतानां छाया यस्य सः। ("ऋक्षाच्छभल्लभल्लूकाः"। "पादाः प्रत्यन्तपर्वताः" इत्युभयत्राप्यमरः। "गवयः स्याद्वनगवो गोसदृक्षोऽश्ववारणः"। "शरभः कुञ्जरारातिरुत्पादकोऽष्टपादपि" इत्युभयत्रापि हेमः। "कपीन्द्रः कुमुदः,

इव विचित्रवनमालः, सहस्रकिरण इव सप्तपत्रस्यन्दनोपेतः, विरूपाक्ष इव सन्निहितगुहः शिवानुगतश्च, कामीव कान्तारोचरसानुगतः समदनश्च, श्रीपर्वत इव सन्निहितमल्लिकार्जुनः, नरवाहनदत्त इव प्रियङ्गुश्यामासनाथः, शिशुरिव कृतधात्रीधृतिः, वासरारम्भ इव गैरिकारुणप्रभापाटलितवनराजिः, कृष्णपक्ष इव

श्चोऽपि कुमुदो दिग्गजः" इति शाश्वतः) पशुपतिरिव शिव इव नागनिःश्वासेन सर्पनिःश्वासेन समुद्भिन्ना भूतिर्भस्म यस्य सः। पक्षे—नागनिःश्वासेन गजनिःश्वासेन समुद्भिन्ना भूतिः सम्पत्तिर्यस्य सः। यद्वा—नागानां शिखिस्थानस्थितसर्पाणां निःश्वासेनेत्यादि। जनार्दन इव विष्णुरिव विचित्रा वनमाला यस्य सः। ("आपादपद्मं या माला वनमालेति सा स्मृता" इति) पक्षे—विचित्रा वनमाला वनपरम्परा यस्य सः। सहस्रकिरण इव सूर्य इव सप्त पत्त्राणि वाहनानि यस्मिन् तादृशः स्यन्दनः रथः तेन उपेतः। ("पत्त्रं वाहनपक्षयोः" इत्यमरः) पक्षे—सप्तपर्णो विषमच्छदः। स्यन्दनस्तिनिशः। ("सप्तपर्णो विशालत्वक् शारदो विषमच्छदः"। "तिनिशे स्यन्दनो नेमिः" इत्युभयत्राप्यमरः) विरूपाक्ष इव शिव इव सन्निहितो गुहः कार्त्तिकेयो यस्य सः, शिवया पार्वत्या अनुगतश्च। पक्षे—सन्निहिता गुहा गह्वरं यस्य सः, शिवाभिधाभिः क्रोष्ट्रीभिश्च अनुगतश्च। ("शिवा गौरी शिवा क्रोष्ट्री भवेद्धामलकी शिवा" इति शाश्वतः। "देवखातबिले गुहा गह्वरम्"। "शिवा गौरीफेरवयोः" इत्युभयत्राप्यमरः) श्रीपर्वत इव सन्निहितो मल्लिकार्जुनो यस्य सः, मल्लिकार्जुनो नाम हरः। पक्षे—सन्निहितौ मल्लिकाऽर्जुनौ यस्य सः। ("[illegible] मल्लिकायां त्रिषु स्यात् केतकीफले" इति विश्वमेदिन्यौ। "नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः" इत्यमरः) कामीव कामुक इव कान्तानां रोचरसाभ्यामनुगतः, समदनश्च। पक्षे—कान्तारमूषरमा ऊषरभूमिस्ताभ्यामनुगतः, समदनः सधुस्तूरः। ("कान्तारं वर्त्म दुर्गमम्"। "ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ"। "धुस्तूरः कनकाह्वयः। मातुलो मदनश्च" इति विश्वोऽप्यमरः) नरवाहनदत्तस्तन्नामको राजा तद्वत् प्रियङ्गुश्यामया तन्नामकस्त्रिया सनाथः। पक्षे—प्रियङ्गुः फलिनी, श्यामा रोचनी। ("प्रियङ्गुः फलिनी फली"। "विभक्ती रोचनी श्यामा" इति द्वयोरप्यमरः) "शेतविधारा" इति ख्यातम्। शिशुरिव बालक इव कृता धात्र्या आमलक्या धृतिरवस्थानं येन सः। पक्षे—धात्र्युपमाता। ("धात्री स्यादुपमाताऽपि" इत्यमरः) वासरारम्भ इव गैरिकारुणप्रभया पाटलिता वनराजिर्वनपरम्परा जलसंहतिर्वा यस्य सः।

बहुलतागहनः, कर्ण इवानुभूतशतकोटिदानः, भीष्म इव शिखण्डिमुक्तैरर्द्धचन्द्रैराचितः, कामसूत्रविन्यास इव मल्लनागघटितः कान्तारसामोदश्च, हिरण्यकशिपुरिव शम्बरकुलाश्रयः, गैरिकव्यालाद्रविरथमार्गमार्गणार्थमिवारुणेनोपास्यमानः, शिखरगतसूर्याचन्द्रमस्तया विस्तारितलोचनोऽगस्त्यमार्गमिवोद्वीक्षमाणः, स्रस्तान्त्रजाल इव जरदजगरभोगैः, कुम्भकर्ण इव

("अव्यक्तरागस्त्वरुणः"। "श्वेतरक्तस्तु पाटलः" इति द्वयोरप्यमरः) गैरिकवदरुणस्य सूर्यसूतस्य प्रभा तया ("सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः" इत्यमरः) कृष्णपक्ष इव बहुलता कृष्णता तया गहनः। [भावे तल्] ("बहुलः कृष्णपक्षेऽग्नौ शितौ च बहुला गवि" इति विश्वप्रकाशः।) कोपि शितौ कृष्णे। पक्षे—बहुलताभिर्गहनः सान्द्रः। ("वल्ली तु व्रततिर्लता" इत्यमरः) कर्ण इवानुभूतं शतकोटीनां तत्सङ्ख्याकधनानां दानं वितरणं येन सः। पक्षे—अनुभूतं शतकोटिना वज्रेण दानं खण्डनं छेदनं येन स तादृशः। [दो अवखण्डने] ("शतकोटिः स्वरुः शम्बः" इत्यमरः) भीष्म इव शान्तनव इव शिखण्डिमुक्तैरर्द्धचन्द्रैरर्द्धचन्द्राकारबाणैराचितो व्याप्तः। पक्षे—शिखण्डो बर्हं तदस्ति येषां ते शिखण्डिनो मयूरास्तन्मुक्तैरर्द्धचन्द्रैरर्द्धमेचकाङ्कैः पक्षैः आचितः। अर्द्धचन्द्रेण तदाकारयुक्ताः कथ्यन्ते। ("शिखण्डस्तु पिच्छबर्हे नपुंसके"। "समौ चन्द्रकमेचकौ" इति द्वयोरप्यमरः) कामसूत्रविन्यास इव मल्लनागेन मुनिविशेषेण, पक्षे—गजविशेषेण घटितो रचितो युक्तश्च। ("मल्लनागोऽभ्रमातङ्गे वात्स्यायनमुनावपि" इति विश्वप्रकाशः) कान्तानां रसामोदो शृङ्गाररसहर्षो यत्र स तादृशः। पक्षे—कान्तारे दुर्गवर्त्मनि कानने वा सामोदोऽतिसुगन्धः। हिरण्यकशिपुरिव शम्बरो दैत्यविशेषस्तत्कुलाश्रयः। पक्षे—शम्बरो हरिणविशेषो जलं वा द्रव्यं वा। ("रङ्कुशम्बररोहिषाः"। "नीरक्षीराम्बुशम्बरम्" इत्युभयत्राप्यमरः। "शम्बरं सलिले वित्ते बौद्धव्रतविशेषयोः। शम्बरो दैत्यहरिण-मत्स्यशैलजिनान्तरे॥" इति विश्वप्रकाशः) गैरिकव्यालाद्रविरथमार्गस्य मार्गणार्थमन्वेषणार्थमिवारुणेनानूरुणोपास्यमानः। [मृग अन्वेषणे] शिखरगतसूर्याचन्द्रमस्तया ["देवताद्वन्द्वे च" इत्यानङ्] विस्तारितलोचनो विकासितनेत्रोऽगस्त्यमार्गमुद्वीक्षमाण इव; यावदहमागच्छामि तावत् त्वमुपविश्येत्युक्त्वा गतो मुनिरायाति न वेति मार्गावलोकनमिति पुराणप्रसिद्धम्। जरदजगरभोगैर्वृद्धशयुशरीरैः स्रस्तान्त्रजालो विगलितान्त्रसमूह इव। ("अन्त्रं पुरीतत्"। "अजगरे शयुर्वाहस

दन्तान्तरालगतवानरव्यूहः, पिण्डालक्तकरागाङ्कितपादपङ्क्ति-सूचित-सञ्चरित--शचीपतिवारविलासिनीसङ्केत--केतकीमण्डपः, अकुलीनोऽपि सद्वंशभूषितः, दर्शिताभयोऽपि मृत्युफलदायी, सप्रस्थोऽप्यपरिमाणः, सनदोऽपि निःशब्दः, भीमोऽपि कीचक-सुहृत्, पिहिताम्बरोऽप्युल्लसदंशुको विन्ध्यो नाम महागिरि-रदृश्यत।

इत्युभौ" इति द्वयोरप्यमरः) कुम्भकर्ण इव दन्तान्तराले दशनान्तराले गतो वानरव्यूहो यस्य स तादृशः। पक्षे—दन्तः कटकः सानुतिर्यग्विनिर्गतः शिलाविशेषो वा, तदन्तरालगतवानरयूथः। ("दन्तो गिरिनितम्बे च दशने सानुनि स्मृतः" इति विश्वः। "दन्तकास्तु बहिस्तिर्यक्प्रदेशान्निःसृता गिरेः" इति हेमः) पिण्डी-भूतमलक्तकं पिण्डालक्तकं तद्रागेणाङ्कितानां पादानां चरणानां पङ्क्तिभिः परम्पराभिः सूचितं सञ्चरितं सञ्चरणं येषु [भावे क्तः] तादृशाः शचीपति-वारविलासिनीनामुर्वश्यादीनां सङ्केतकेतकीमण्डपा यस्मिन् सः। विरोधाभासे-नाह—अकुलीनोऽपि निन्द्यगोत्रोऽपि सद्वंशेनोत्तमकुलेन भूषितो मण्डित इति विरोधः; न कौ पृथिव्यां लीनोऽकुलीनोऽत्युच्चत्वात्, शोभनैर्वंशैर्वेणुभिरलङ्कृत इति परिहारः। दर्शितमभयं येन सः, मृत्युजनकं फलं दातुं शीलमस्य तादृश इति विरोधः; दर्शिता अभया हरीतकी येन सः, मृत्युफलं महाकालफलं कदलीफलं वा दातुं शीलमस्य तादृगिति परिहारः। ("अभया त्वव्यथा पथ्या" इत्यमरः। "मृत्युफलं महाकाले कदल्यां मृत्युफल्यपि" इति विश्वः) सप्रस्थः परिमाणविशेष-विशिष्टः, अपरिमाणः परिमाणरहित इति विरोधः। ("कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक्" इत्यमरः) सप्रस्थः ससानुरित्यविरोधः। ("स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्" इत्यमरः)। नदेन शब्देन सहितः सनदो निःशब्द इति विरोधः। [णद अव्यक्ते शब्दे] नदेन शोणाख्यनदेन सहितो निःशब्द इत्यविरोधः। भीमोऽपि युधिष्ठिरानुजोऽपि कीचकसुहृत् तन्नामविराटराजश्यालकसुहृत्, विराटगृहावस्थितः कीचकः पाञ्चाल्यां साभिलाष इति भीमेन हत इति भारते प्रसिद्धमिति भीमस्य कीचकसुहृत्त्वं विरोधः; भीमो भयानकः, कीचका वंशविशेषास्तेषां सुहृत्। ("वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः" इत्यमरः) पिहिताम्बरश्छादितवस्त्रः, उल्लसत् स्फुरमाणमंशुकं वस्त्रं यस्य स इति विरोधः। ("चेलं वसनमंशुकम्" इत्यमरः) पिहितमाच्छादितमम्बरमाकाशो येन सः; उल्लसन्तः स्फुरमाणा अंशवः [illegible]

यत्र प्रवृद्धगुल्मतयैव दृश्यमानबहुधातुविकारः, साधुरिव सानुग्रहप्रचारप्रकटितमहिमा, मीमांसान्याय इव पिहित-दिगम्बरदर्शनः।

यत्र हरिवंशैरिव पुष्करप्रादुर्भावरमणीयैः, राशिभिरिव मीनमिथुनकुलीरसङ्गतैः, करणैरिव शकुनि-नाग-भद्र-बालव-कुलोपेतैर्देवखातैरुपशोभितोपान्तः।

किरणा यस्य सः इति परिहारः। [स्वार्थे कः] ("अम्बरं व्योम्नि वाससि।" "किरणोस्रमयूखांशुः" इत्युभयत्राप्यमरः)।

श्लेषमाह—यो विन्ध्यः प्रवृद्धगुल्मतया प्रवृद्धस्तम्बतयैव दृश्यमानो बहुधातूनामनेक-गैरिकादीनां विकारो यत्र तादृक्। ("अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्मौ"। "धातुर्मनः-शिलाद्यद्रेः" इत्युभयत्राप्यमरः) पक्षे—प्रवृद्धगुल्मतया प्रवृद्धप्लीहतया दृश्यमानो बहुधातूनां रसादीनां विकारो यस्य सः। ("गुल्मस्तु प्लीहा पुंसि" इत्यमरः। "रसा-सृङ्मांसमेदोऽस्थि-मज्जशुक्राणि धातवः। सप्तैव दश चैकेषां रोमत्वक्स्नायुभिः सह॥" इति हैमः। मता इति शेषोऽत्र) साधुरिव सानुग्रहः सकृपः प्रचारश्चरणं तेन प्रकटित प्रद्योतितो महिमा स्वोत्कर्षो येन सः। पक्षे—सानुषु शिखरेषु ग्रहाणां सूर्यादीनां प्रचारेण भ्रमणेन प्रकटितो महिमैश्वर्यं येन सः। मीमांसान्याय इव तच्छास्त्रमिव पिहितं तिरोहितं दिगम्बरदर्शनं दिगम्बरमतं येन सः। पक्षे—पिहितं छादितं दिगम्बरयोर्दिशाकाशयोर्दर्शनं येन सः।

यो विन्ध्यो देवखातैरुपशोभितोपान्त इत्यन्वयः। हरिवंशैरिव पुष्करप्रादुर्भाव-आख्यानविशेषवत्त्वेन, पक्षे—पुष्कराणां कमलानां जलानां वा प्रादुर्भावेण रमणीयैः। ("सहस्रपत्रं कमलं पुष्कराम्भोरुहाणि च"। "सलिलं कमलं जलं पुष्करं सर्वतोमुखम्" इत्युभयत्राप्यमरः) राशिभिरिव ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धैर्मेषादिराशिभिरिव मीनो मिथुनं कुलीरः कर्कटस्तैः सङ्गतैः। पक्षे—मीनमिथुनं कुलीराश्च तैः सङ्गतैः। करणै-रिव ज्योतिषागमविदितैर्बवादिकरणैरिव शकुनि-नाग-भद्र-बालवानां तत्संज्ञकानां कुलैः समुदायैरुपेतैः। पक्षे—शकुनिः पक्षी नागो गजः सर्पो वा भद्रो मुस्ता बाल-वकुलौ लघुकेसरः, अथवा—बालं ह्रीबेरं वकुलः केसरस्तैरुपेतैः। ("शकुनि-पक्षिशकुन्ति-शकुन्तशकुनद्विजाः"। "मुस्ता मुस्तकमस्त्रियाम्। स्याद्भद्रमुस्तकः"। "बालं ह्रीबेरबर्हिष्ठोदीच्यम्"। "अथ केसरे वकुलः" इति चतुर्ष्वप्यमरः)।

यत्र कुसुमविचित्राभिः, वंशपत्रपतिताभिः, सुकुमारललिताभिः, पुष्पिताग्राभिः, शिखरिणीभिः, प्रहर्षिणीभिर्लताभिर्दर्शितानेकवृत्तविलासः ।

यत्र मदकलकलहंससारसरसितोद्भ्रान्तभाःकूटविकटपुच्छच्छटाव्याधूतविकच--कमलखण्डविगलित-मकरन्दविन्दुसन्दोहसुरभितसलिलया, सायन्तनमज्जन-पुलिन्दराजसुन्दरी-नाभिमण्डलनिपीतसलिलया, मदमुखरराजहंसकुलकोलाहलमुखरितकूलपुलिनया, तटनिकटमत्तमातङ्गगण्डपिण्डविनिर्गतमदधारास्तवकितसलिलया तीरप्ररूढ-केतकीकाननिपतित-

---

यो विन्ध्यो लताभिर्दर्शितानेकवृत्तविलास इति सम्बन्धः । कुसुमैर्विचित्राभिः वंशपत्रेषु पतिताभिः सुकुमाराश्च ललिताश्च ताभिः पुष्पितानि सञ्जातपुष्पाण्यग्राणि यासां ताभिः शिखरिणीभिः शिखरमग्रं तद्वतीभिः साग्राभिरित्यर्थः, प्रहर्षिणीभिः प्रकर्षेण हर्षकारिणीभिः [अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र इनिः] । पक्षे—तत्तदभिधानैश्छन्दोभिः । "म्नौ ज्रौ गस्त्रिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्" । "रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी" । "नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा" । "कुमारललिता ज्सौ ग्" । "दिङ्मुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः" ।

पुनरनुप्रासेनाह—यो विन्ध्यो रेवयोपगूढ इत्यन्वयः । मदेन कलमव्यक्तमधुरं कलहंसानां कादम्बानां सारसानां पुष्कराख्यानां रसितं शब्दस्तेनोद्भ्रान्ता भाःकूटा मत्स्यविशेषास्तेषां विकटपुच्छच्छटाभिर्व्याधूतविकचकमलखण्डाद्विगलितमकरन्दविन्दु-सन्दोहेन सुरभितसलिलया । ("कादम्बः कलहंसः स्यात्" । "पुष्कराह्वस्तु सारसः" इत्युभयत्राप्यमरः । "भाःकूटः कथ्यते मीन-भेदे शैलान्तरेऽपि च" इति विश्वप्रकाशः । "भट्की" इति भाषायाम्) सायन्तने सायङ्कालिके ["सायं चिरम्" इत्यादिना ट्युट्तुडागमश्च] मज्जने पुलिन्दराजसुन्दरीणां शबराङ्गनानां नाभिमण्डलैर्निपीतसलिलया । मदमुखरराजहंसकुलस्य कोलाहलः कलकलस्तेन मुखरितं कूलपुलिनं यस्यास्तया । ("राजहंसास्तु ते चञ्चु-चरणैर्लोहितैः सिताः" । "कोलाहलः कलकलः" । "कूलं रोधश्च तीरं च" । "तोयोत्थितं तत् पुलिनम्" इति चतुर्ष्वप्यमरः । कोषे तटिन्यनेन तटम्) तटनिकटमत्त-मातङ्गगण्डपिण्डविनिर्गतमदधाराभिः स्तवकितं सञ्जातस्तवकं सलिलं यस्यास्तया ।

धूलिनिकुरम्बजातसैकतसुखोपविष्टतरुणसुरमिथुननिधुवनलीला-परिमलसाचिकूलोपवनया, तटाटवीनिकटनिपतितजम्बूखण्ड-मण्डपावस्थितजलदेवताऽवगाह्यमानतोयया, तीरप्ररूढवेतस-लताभ्यन्तरलीनदात्यूहव्यूहमदकलकुहकुहाऽऽरावकौतुकाकृष्ट-सुरमिथुनसंस्तूयमानाभोगया, उपकूलसञ्जातनलनिकुञ्जपुञ्जित-कुलायकुक्कुटघटाघूत्कारभैरवतीरया, जलमानुषीमृदित-सुकुमारतीरया, उपवनवातान्दोलिततरलतरङ्गया, नल-

---

("गण्डः कटो मदो दानम्" इत्यमरः) तीरप्ररूढकेतकीकाननान्निपतितधूलिनिकुरम्बं समूहस्तेन जातं यत् सैकतं तत्र या सुखोपविष्टतरुणसुरमिथुननिधुवनलीला तस्यां परिमलो विमर्दजन्मा जनमनोहरो गन्धस्तेनाचितं कूलोपवनं तीरस्थारामवनं यस्यास्तया। उपवनस्य परिमलमाचितत्ववर्णनेन सर्वथा जनमनोहारित्वं ध्वन्यते। अत्र सैकतशब्दप्रयोगस्तत्सदृशे चौपचारिकः। ("मैथुनं निधुवनं रतम्"। "विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे"। "आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्" इति विश्वामरः) तटेऽटवी वनं तस्या निकटे निपतितानि जम्बूखण्डानि तेषां मण्डपेष्ववस्थितजलदेवताभिरवगाह्यमानतोयया। ("अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्" इत्यमरः) तीरप्ररूढवेतसलताऽभ्यन्तरलीनदात्यूहव्यूहः कालकण्ठकसमूह-स्तस्य मदकलो यः कुहकुहाऽऽरावः कुहकुहशब्दस्तेन कौतुकं तदाकृष्टसुरमिथुनैः संस्तूयमान आभोगः परिपूर्णता यस्यास्तथा। ("दात्यूहः कालकण्ठकः"। "आरवा-रावसंरावविरावाः"। "आभोगः परिपूर्णता" इति विश्वामरः)। उपवनोप-भोग इत्यपि पाठः। उपकूल [सामीप्येऽव्ययीभावः] तत्र सञ्जातौ नलनिकुञ्जौ लतादिच्छादितो देशस्तत्र पुञ्जितः पुञ्जवदाचरितोऽनेक इत्यर्थः, कुलायो नीडं यस्याः सा चासौ कुक्कुटघटा कुक्कुटसमूहस्तस्या घूत्कारेण तादृशशब्देन भैरवं भयानकं तीरं यस्यास्तया। "शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा" इत्यादौ उपशल्यशब्दस्यान्ते इवात्र घटाशब्दस्य समुदाये प्रयोगो भाक्तः। ("नडस्तु धमनः पोटगलः"। "निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे"। "कुलायो नीडमस्त्रियाम्"। "कुक्कुटश्चरणायुधः"। "अथ भैरवम्। दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम्" इति पञ्चस्वप्य-मरः) जलमानुषीमृदितसुकुमारतीरया, जलमानुषवज्जलमानुषः प्राणिविशेषः। ["जातेरस्त्री विषयात्" इति ङीष्] उपवनवातान्दोलिततरलतरङ्गया। एतेनास्

निकुञ्जपुञ्जनिविष्टावकोटककुटुम्बिनीनिरीक्ष्यमाणादंष्ट्रशफरया, पोताधानलुब्धकोयष्टिकस्कभनभीमवेतसवनया, तरलतरङ्गमालासञ्चरद्दुण्डुभपालदर्शनधावदतिचपलराजिलराजिरञ्जितोपकूलसलिलया, कणाटीरमिथुनमैथुनदर्शनोपजातनिधिग्रहणकौतुक-किरातशतखन्यमानतीरया, क्रुद्धयेव दर्शितमुखविभङ्गया, मत्तयेव स्खलितगत्या, दिनारम्भलक्ष्मीरिव वर्द्धमानवेलया, भारतसमरभूम्येव नृत्यत्कबन्धया, प्रावृषेव विजृम्भमाणशतपत्र-

---

याते गुणत्रयं वर्णितम्; तेन कामिनां सर्वदा सुखकारिताऽस्य ध्वनिता। मलनिकुञ्जपुञ्जे निविष्टोऽवकोटको बकस्तत्कुटुम्बिनी स्त्री तया निरीक्ष्यमाणोऽदंष्ट्रशफरो दण्डपालो यस्यां तथा। ("बकोऽवकोटकश्चाथ बलाका तु बकी स्मृता"। "दण्डपालोऽदंष्ट्रशफरः" इति द्वावपि हारावली) पोताधानं क्षुद्राण्डमत्स्यसङ्घातस्तत्र लुब्धस्य कोयष्टिकस्य टिट्टिभकस्य स्कभनं शब्दस्तेन भीमं वेतसवनं यस्यास्तया। [स्कभः सौत्रो धातुरनेकार्थत्वाच्छब्दार्थः] ("क्षुद्राण्डमत्स्यसङ्घातः पोताधानम्"। "कोयष्टिकष्टिट्टिभकः" इति द्वयोरप्यमरः) तरलतरङ्गमालायां सञ्चरद्दुण्डुभपालो मत्स्यविशेषस्तद्दर्शनेन धावदतिचपला या राजिलराजिर्डुण्डुभसमूहस्तेन रञ्जितमुपकूलसलिलं यस्यास्तया। ("भवेद्दुण्डुभपालस्तु सर्पमत्स्यप्रभेदयोः" इति विश्वप्रकाशः। "समौ राजिलडुण्डुभौ" इत्यमरः) कणाटीरः खञ्जनस्तन्मिथुनमैथुनदर्शनेनोपजातं निधिग्रहणकौतुकं येषां तादृक्किरातानां शतेन खन्यमानतीरया। ("कणाटीरः। खञ्जरीटस्तु खञ्जनः" इति हारावली। "कौतूहलं कौतुकं च"। "भेदाः किरातशबर-पुलिन्दा म्लेच्छजातयः" इति द्वयोरप्यमरः) तथा च वराहमिहिरः,—"तस्मिन् निधिर्भवति मैथुनमेति यस्मिन् यस्मिन् पुनर्वमति तत्र तलेऽस्ति काचः। अङ्गारमप्युपदिशन्ति पुरीषणेऽस्य तत्कौतुकाय नयनस्य खनेद्धरित्रीम्॥" इति। वसन्तराजोऽपि—"अङ्गारखण्डं किल भूमिभागे तस्मिन् भवेत् यत्र करोति विष्ठाम्। यत्रास्य खञ्जनको विधत्ते रतं भवेत् तत्र महानिधानम्॥" इति। क्रुद्धयेव दर्शितो मुखस्य वदनस्य विभङ्गः कोपभ्रुकुटीविकारादिर्यया। पक्षे—मुखविभङ्गो निःसरणतरङ्गो यया। ("मुखं निःसरणास्ययोः" इति धरणिः। "भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा" इत्यमरः) मत्तयेव स्खलिता गतिर्यस्यास्तया। पक्षे—स्खलिता तिर्यक् गतिः प्रवाहो यस्यास्तया। दिनारम्भलक्ष्मीरिव वर्द्धमाना वेला कालो यस्यां तथा। पक्षे—

अपि च—

"उत्कर्णोऽयमकाण्डचण्डिमपटुः स्फारस्फुरत्केसरः
क्रूराकारकरालवक्त्रविकटः स्तब्धोर्द्ध्वलाङ्गूलभृत्।
चित्रेणापि न शक्यतेऽभिलिखितुं सर्वाङ्गसङ्कोचनात्
चोत्कुर्वन्गिरिकुञ्जकुञ्जरशिरःकुम्भस्थलस्थो हरिः" ॥

अनन्तरं नीचदेशनद्येव न्यग्रोधोपचितया, उत्तरगोग्रहसमर-भूम्येव विजृम्भमाणबृहन्नलया, मरुदेशढक्कायात्रयेव घनसार-सार्थवाहिन्या, विदग्धजनमधुपानगोष्ठ्येव नानाविटपीतासवया, नलकूबरचित्तवृत्त्येव सततधृतरम्भया, मत्तमातङ्गगत्येव घण्टा-रवावेदितमार्गया, सदोश्वरसेवयेवादूरोन्नतबहुफलया, विराट-लक्ष्म्येवानन्दितकीचकशतया, विन्ध्याटव्या कतिचित् पदानि गत्वा कामिन इव मदनशलाकाङ्क्षितस्य जम्बूवृक्षस्य शीतल-च्छायायां विशश्राम।

तादृक्, लाङ्गूलं पुच्छः, तं बिभर्त्ति इति तादृक्, दंष्ट्राकोटिभिर्विशङ्कटं बृहत्, आस्यकुहरं मुखगर्त्तो यस्य तादृक्, तत् बृहत्, कर्णौ यस्य सः तादृशः, सटा-मुत्कटां कुर्वन् क्रूराकृतिः केसरी सिंहः, करिपतौ गजवरे, क्रमं पादविक्षेपं, कुरुते पश्य; ["पश्य मृगो धावति" इत्यादाविवात्र क्रियायाः कर्मत्वम्] ("पुच्छोऽस्त्री लूमलाङ्गूलम्"। "विशङ्कटं पृथु बृहत्" इति द्वयोरप्यमरः। "सटा जटाकेसरयोः" इति हैमः)। स्वभावोक्तिरलङ्कारः, "स्वभावोक्तिस्तु तस्यैव जात्यादिस्थस्य वर्णनम्" इति लक्षणात्। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्; "सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" इति लक्षणात्।

उत्क्रममाणं वर्णयित्वा क्रान्तगतं वर्णयति, उत्कर्ण इति।—उत्कर्णः, अकाण्ड-चण्डिमपटुः, स्फारं बहु, स्फुरन्तः केसरा यस्य तादृशः, क्रूराकारं करालं वक्त्रं मुखं, तेन विकटो भयानकः, स्तब्धं निश्चलम्, ऊर्द्ध्वमुत्थितं, लाङ्गूलं बिभर्त्ति तादृक्, चोत्कुर्वन्, गिरिकुञ्जकुञ्जरशिरःकुम्भस्थलस्थोऽयं पुरावर्त्ती, हरिः सिंहः, सर्वाङ्ग-सङ्कोचनाच्चित्रेणाप्यभिलिखितुं न शक्यते। अत्र शिरःपदमधिकम्। ("तुरङ्ग-सिंहयोः स्कन्ध-केशेषु बकुलद्रुमे। पुन्नागवृक्षे किञ्जल्के केसरः स्यात्" इति हैमः)।

अत्रान्तरे भगवानपि मरीचिमाल्यातपक्लान्तमत्तमद्विप-

अनन्तरं सिंहावलोकनानन्तरं, विन्ध्याटव्यां विन्ध्यारण्ये, कतिचित् पदानि गत्वा कामिन इव मदनशलाकाऽङ्कितस्य जम्बूवृक्षस्य शीतलच्छायायां विशश्रामेत्यन्वयः। ("मदनशलाका सारिका पाठशालिनी" इति हारावली) पक्षे—मदनशलाका कामोद्दीपका वर्त्तिविशेषः, ("मदनशलाका कामो सिद्धौषधमथवं वदति" इति गर्गः। "स्यान्मदनशलाकाऽपि सार्य्यां कामोद्दीपौषधौ" इति विश्वप्रकाशः) नखक्षतमिति केचित्। नीचैर्गमनयेव निम्नभागगमनेव, न्यग्रोधोऽधःप्रदेशावरोधनं, तेनोपचितया वृद्धया; पक्षे—न्यग्रोधैर्वटैः, उपचिता तया, ("न्यग्रोधो बहुपाद्वटः" इत्यमरः)। उत्तरगोग्रहसमरभूम्येव विजृम्भमाणो वृहन्नलोऽर्जुनः यस्यां तया; ("उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि चोत्तरे" इति विश्वप्रकाशः) पक्षे—वृहन्नलो धमनश्च यस्यां तया। ढक्काया ढक्काध्वनेः, यात्रा गमनं ढक्कायात्रा, मरुदेशस्य ढक्कायात्रा तयैव, घनो मेघः, तत्सारः पानीयं, तदर्थं सार्थः समूहः, तदाहिनी तत्प्राविका तया; यद्वा—ढक्काध्वनेन तद्दानैः, सा यात्रा उत्सवः तयैव; तदुक्तमुदकं कृतादित्यवहृप-स्तस्या; अन्यत् पूर्ववत्; ("यात्रोत्सवयोर्यात्रा" इति विश्वः) मरुदेशे जलार्थिनो ढक्काध्वनिश्रवणाज्जलमुद्धृतमस्तीति निकषा प्रयान्तीति प्रसिद्धम्; पक्षे—घनसारः कर्पूरं, पुष्पफलहीनः अश्वत्थसमानाकारपत्रः वृक्षभेदो वा, ("घनसारस्तु कर्पूरे वृक्षभेदे जलेऽपि च" इति विश्वः) ढक्काध्वेति त्वपपाठः। ["असंज्ञात्वात् ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः" इत्यस्याप्रवृत्तेः] विदग्धजनमधुपानगोष्ठीव नानाविटैरनेकपिङ्गैः, पीत आसवो मद्यं यस्यां तादृशया; ("पिङ्गः पाल्लविको विटः"। "मैरेयमासवः शीधुः" इति द्वयोरप्यमरः) पक्षे—नानाविटपेषु इतं जातम्, आसवं लाक्षादिकं यस्यां तया। नलकूबरः कुबेरपुत्रः, तांसमनुगच्छन्त्या सततं धृता रम्भा तन्नामिकाऽप्सरसो यया तादृश्या; ("अस्य चनुक्तमौ" पुत्रस्तु नलकूबरः" इति कुबेरप्रकरणेऽमरः) पक्षे—सततं धृता रम्भा कदली यया, ("कदली वारणबुसा रम्भा मोचांऽशुमत्फला" इत्यमरः)। मत्तमातङ्गमत्येव घण्टाया रवः शब्दः, तेनाविदितमार्गया; पक्षे—घण्टारवा वृक्षभेदः, ("घण्टारवा तु शणपुष्पिका" इत्यमरः)। सदोत्सवसेवयेवा-दूरोद्धृतानि बहूनि बहुविधानि भूयांसि वा, फलानि यस्यां तया; पक्षे—अदूरं समीपम्, उद्धृतानि बहूनि धनाद्यनिष्टनिवारकादीनि फलानि यस्यां तया। विराट-भवनानन्दितं कीचकानां तद्भ्रातॄणां, शतं यया; पक्षे—कीचका वंशविशेषाः, ("वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः" इत्यमरः)।

लोचनपाटलमण्डलश्चरमाचलशृङ्गमारुरोह। ततो मकरन्दः फलमूलान्यादाय कथं-कथमपि तमभिनन्दिताहारपरिचयमकार्षीत्, स्वयं च तदङ्गशेषमशनमकरोत्।

अथ तामेव प्रियतमां हृदयफलके सङ्कल्प तूलिकया लिखितामिवावलोकयन् निस्पन्दकरणग्रामः कन्दर्पकेतुर्मकरन्दविरचितपल्लवशयने सुष्वाप।

अथार्द्धयाममात्रावशिष्टायां यामवत्यां तत्र जम्बूतरुशिखरे शुकसारिकयोर्मिथः कलहायमानयोः कलकलं श्रुत्वा कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच—"वयस्य! शृणुवस्तावदेतयोरालापम्" इति।

ततः सारिका प्रकोपतरलाक्षरमुवाच—"कितव! सारि-

अथान्तरेऽस्मिन्नवसरे, आतपक्लान्तमत्तमहिषलोचनवत् पाटलो मण्डलो यस्य तादृक्, मरीचिमाली सूर्यः, चरमाचलशृङ्गमस्तगिरिशिखरम्, आरुरोह। ("श्वेतरक्तस्तु पाटलः"। "अस्तस्तु चरमः क्ष्माभृत्" इति द्वयोरप्यमरः)। ततोऽस्तगमनोत्तरं, मकरन्दः फलमूलान्यादाय तं कन्दर्पकेतुम्, अभिनन्दिताहारपरिचयमकार्षीत्, स्वयं च तदङ्गशेषमशनमकरोत्।

अथ फलाशनोत्तरं, हृदयफलके हृदयपट्टे, सङ्कल्पा तूलिकया कूर्चिकया, लिखितां तामेव स्वप्नदृष्टामेव, प्रियतमामवलोकयन् ध्याने पश्यन्, निस्पन्दकरणग्रामो निश्चलसकलेन्द्रियः, कन्दर्पकेतुर्मकरन्दविरचितपल्लवशयने सुष्वाप। ("अथ तूलिका कूर्चिका" इति हैमः)। नक्तन्तनकन्दमूलाशनपल्लवशयनशयनेन गिरो तपश्चर्यं ध्वनितम्।

गिरिः सद्यः फलदातृत्वं दर्शयति, अथेत्यादिना।—अथ शयनोत्तरम्, अर्द्धयाममात्रावशिष्टायां त्रियामायां तत्र जम्बूतरुशिखरे तस्मिन् जम्बूवृक्षाग्रे, मिथः कलहायमानयोः शुकसारिकयोः कलकलं श्रुत्वा कन्दर्पकेतुर्मकरन्दमुवाच। ("मिथोऽन्योऽन्यं रहस्यपि"। "द्वौ यामप्रहरौ समौ" इत्युभयत्राप्यमरः)। किमित्याह, वयस्येति।—वयस्यैतयोरालापं तावच्छृणुव इति।

ततः कलहानन्तरं, सारिका प्रकोपतरलाक्षरं [क्रियाविशेषणम्] उवाच—कितव!

काऽन्तरमन्विष्य समागतोऽसि ? कथमन्यथा रात्रिरियती तव ?" इति । तच्छ्रुत्वा शुकस्तामवादीत्—"भद्रे ! अपूर्वाऽद्य कथा मया श्रुता प्रत्यक्षीकृता च, तेनायं कालातिपातः" । अथ समुपजातकुतूहलया सारिकयाऽनुरुध्यमानः कथयितुमारेभे ।

"अस्ति सुधाधवलैः, बृहत्कथारम्भैरिव शालभञ्जिकोपेतैः, वृत्तैरिव समाधवकक्रीडितैः, करियूथैरिव समत्तवारणैः, सुग्रीवसैन्यैरिव सगवाक्षैः, बलिभवनैरिव सुतलसन्निवेशैः, वेश्मभिरुपशोभितम् ; धनदेनापि प्रचेतसा, अजापालेनापि

भर्तः !, सारिकाऽन्तरमन्विष्य, अन्वेषणेन तया सह सम्बन्धो लक्ष्यते ; समागतोऽसि ? अन्यथा सारिकाऽन्तरमन्वेषणाभावे, तवेत्यस्य तदागमने अन्वयः ; इयती रात्रिरिति । तच्छ्रुत्वा शुकस्तां सारिकाम्, अवादीत्—भद्रे ! अद्यापूर्वा कथा श्रुता प्रत्यक्षीकृता च ; कथायाः ग्रन्थबन्धस्य प्रत्यक्षासम्भवात् तदर्थभूतक्रियाया अपि प्रत्यक्षासम्भवात् तदाश्रया जना लक्ष्यन्ते ; तेनायं कालातिपातः मदागमनेऽतिकाल इत्यर्थः । अथ शुकवाक्श्रवणोत्तरं, समुपजातकुतूहलया सारिकयाऽनुरुध्यमानः शपथादिना भूयो भूयोऽर्थ्यमानः, शुकः इति शेषः, कथयितुमारेभे ।

कुसुमपुरं नाम नगरमस्तीत्यन्वयः । कीदृग्वेश्मभिरुपशोभितम् ? सुधाधवलैः "कली" इति प्रसिद्धं लेपनद्रव्यं, ("सुधा लेपोऽमृतं स्नुही" इत्यमरः) । बृहत्कथा गुणाढ्यकृतिः, तदारम्भैरिव शालभञ्जिकोपेतैः शालभञ्जिका नायिकाविशेषः ; पक्षे—शालभञ्जिका पुत्तलिका, ("शालभञ्जी पाञ्चालिका च पुत्तलिका" इति हेमः) । वृत्तैरिव छन्दोभिरिव, समाधवकक्रीडितैः माधवकक्रीडितं नाम छन्दोविशेषः, "माधवकं भासलताः" ; पक्षे—माधवकानां शिशूनां, क्रीडितानि तैः सहितानि तैः । करियूथैरिव समत्तवारणैः समत्तगजैः ; पक्षे—सनिर्यूहैः, ("मत्तवारणमिच्छन्ति दानक्लिन्नकरे द्विपे । महाप्रासादवीथीनां वरण्डे चाप्यपाश्रये ॥" इति विश्वप्रकाशः । "निर्यूहो मत्तवारणम्" इति वैजयन्ती । "मत्तालम्बोऽपाश्रयः स्यात् प्रग्रीवो मत्तवारणः" इति हेमः । "निर्यूहः शेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके" इति विश्वप्रकाशः) । सुग्रीवसैन्यैरिव सगवाक्षैः गवाक्षो वानरविशेषस्तत्सहितैः ; पक्षे—सगवाक्षैः वातायनैः । बलिभवनैरिव सुतले पातालविशेषे, सन्निवेशो येषां तैः ; पक्षे—

रामेण, प्रियंवदेनापि पुष्पकेतुना, भरतेनापि शत्रुघ्नेन, तिथिपरेणाप्यतिथिसत्कारपरेण, असङ्ख्येनापि सङ्ख्यावता, अमर्मभेदिनाऽपि वीरतरेण, अपतितेनापि नानासवासक्तेन, सुदर्शनेनाप्यचक्रेण, अजातमदेनापि सुप्रतीकेन, अपक्षपातिनाऽपि हंसेन, अविदितस्नेहक्षयेणापि कुलप्रदीपेन, अग्रन्थिनाऽपि वंशपोतेन, निदाघदिवसेनेव वृषविवर्द्धितरुचिना, माघविरामदिवसेनेव तपस्यारम्भिणा, अग्रहेणापि काव्यजीवज्ञेन, पौरजनेनानुगतम्; घनागमदिवसेनेव दर्शितखड्गाभ्रेण, वेलातटेनेव

शोभनस्तनसन्निवेशो येषां तैः। पौरजनेनानुगतमित्यन्वयः। धनदेनापि कुबेरेणापि, अप्रचेतसा वरुणेनेति विरोधः; धनदो धनदाता, प्रकृष्टं चेतो यस्य स इत्यविरोधः। अजातपक्षो काकोलः, रामः पशुविशेष इति विरोधः; कोऽपि न त्वकालो राजपूर्वजः, रामो दाशरथिरिति विरोधः; ("काकोलः स्याद्द्रोणकाकः"। "रामः सृमरो गवयः शशः। इत्यादयो मृगेन्द्राद्याः" इत्युभयत्राप्यमरः) अकारो वासुदेवः, तस्माज्जातोऽजः कामः, तमापालयति तादृक्, अत एव रमयतीति रामः [ण्यन्तादच्, ततोऽण्] स्त्रीणां क्रीडाकारकत्वाद्गमनेत्यविरोधः। प्रियंवदो गन्धर्वविशेषः, पुष्पकेतुः काम इति विरोधः; प्रियं वदतीति तादृक् तेन, ["प्रियवशे वदः खच्" इति खच्। "अरुर्द्विषत्" इति मुम्] पुष्पकेतुः पुष्पाभरणत्वेनेत्यविरोधः। भरतः कैकेयीतनयः, शत्रुघ्नः सौमित्रिरिति विरोधः; भे नक्षत्रे रतेन ज्योतिषिकेण, शत्रुघातकेनेति परिहारः। तिथौ विहिततत्तत्तिथिकर्मणि, परेण रतेन, न तिथिसत्कारपरोऽतिथिसत्कारपर इति विरोधः; अतिथीनामागन्तूनां सत्कारपरेणेति परिहारः, ("आगन्तुरतिथिर्ना गृहागते" इत्यमरः)। असङ्ख्येन बहुत्वात् सङ्ख्यारहितेन, सङ्ख्यावता सङ्ख्यासहितेनेति विरोधः; असङ्ख्येनायुद्धेन, सङ्ख्यावता पण्डितेनेत्यविरोधः, ("मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यम्"। "सङ्ख्यावान् पण्डितः कविः" इत्युभयत्राप्यमरः)। अमर्मभेदिनाऽपि वीरतरेण काण्डेन, काण्डस्य मर्मभेदित्वं प्रसिद्धं, तद्विरहत्वेन वर्णनं विरोधः; ("अजिह्मगो वीरतरोऽस्त्रकण्टकः" इति हारावली) मर्म रहस्यं, तद्भेदकेन, वीरतरेणातिशूरेणेति परिहारः। अपतितेन भूमावपतितेन, नानासवासक्तेनानेकमद्यासक्तेनेति विरोधः; ("मैरेयमासवः शीधुः" इत्यमरः) अपतितेनाप्रायश्चित्तार्हेण, नाना सवा अनेकयज्ञाः, तेष्वासक्तेनेति परिहारः, ("यज्ञः सवोऽध्वरो यागः"

प्रवालमणिमण्डितेन, देवाङ्गनाजनेनेवेन्द्राणीपरिचयविदग्धेन, वनगजेनेव पल्लवपल्लवितरुचिना, कोकिलेनेव परपुष्टेन, भ्रमरेणेव कुसुमेषु लालितेन, जलौकसेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन, याजकेनेव सुरतार्थिना, महानटबाहुनेव वलयाङ्कितेन, गरुडेनेव विलासिहृदयतापकरेण, अन्धासुरेणेव शूलानामुपरिगतेन, वेश्याजनेनाधिष्ठितं कुसुमपुरं नाम नगरम्।

इत्यमरः)। अजातकरेणामङ्गलशालिना, सुकलीनेन तथामङ्गलशालिनेति विरोधः; अजातकटैलामङ्गलालाहारेण, सत् प्रतीकलङ्कं यस्य तेनेति परिहारः, ("अङ्गं प्रतीकोऽवयवः" इत्यमरः)। सुदर्शनेनापचक्रेण, विष्णुचक्रस्य सुदर्शन इति संज्ञेति विरोधः; अपचक्रेणादम्भेन, ("अगाधने समूहे च दम्भे सैन्यकचक्रयोः" इति [illegible]) शोभनं दर्शनं यस्येत्यविरोधः। न पक्षेण गरुडेन, पक्षपातो येन, इति दर्शनेन [illegible] विरोधः; अकारे विष्णौ, पक्षपातो तादृशेन, हंसेन विमलेन [illegible] परिहारः, ("अकारो वासुदेवः स्यात्" इत्येकाक्षरः। "हंसो विहङ्गे निर्लोभे यतौ च विहगान्तरे" इति विश्वः)। न विदितः स्नेहस्य तैलस्य, क्षयो येन तेनापि कुलप्रदीपेनेति विरोधः; न विदितः स्नेहक्षयोऽनुरागक्षयो येन, कुलस्य वंशस्य, प्रदीपेन प्रकाशकेनेति परिहारः। अपग्रन्थिना पर्वरहितेन, वंशजेन वंशादर्शेनेति विरोधः; अपग्रन्थिना शुद्धहृदयेन, वंशजेन सत्कुलाभिजनेनेत्यविरोधः। निदाघदिवसेनेव [illegible] कुसुमेन, विवर्द्धितरुचिना प्रवृद्धतापेनेत्यर्थः; पक्षे—रुचि धर्मे, विवर्द्धितरुचिना। माघविरामदिवसेनेव तपस्यस्य फाल्गुनस्य, आरम्भिणा; ("स्यात् तपस्यः फाल्गुनिकः" इत्यमरः) पक्षे—तपस्या तपश्चरणं, तदारम्भिणा। अगण्यैरपि काव्यजीवज्ञेन गुरुगुरुबुधेन; पक्षे—काव्यस्य जीवज्ञेनाभिज्ञेन। वेश्याजनेनाधिष्ठितमित्यन्वयः। घनागमदिवसेनेव दर्शितखण्डाभ्रेण दर्शितखण्डमेघेन; पक्षे—खण्डाभ्रं दन्तक्षतविशेषः, तथा च वामनः,—"त्रिविधनीलपरिमण्डलं च यतः समन्तादिष्टैरुपेतम्। खण्डाभ्रमेतद्दशनावलिखं विम्बाधरोष्ठाङ्गविभूषणाय॥" इति। वेलातटेनेव प्रवाला विद्रुमाः, मणयश्च तैर्मण्डितेन; पक्षे—प्रवालैरुत्तमकेशैर्विद्रुमैर्वा, मणिभिर्मण्डितेन; यद्वा—प्रवालमणिर्दन्तक्षतविशेषः, तथा च वामनः,—"गाढं दन्तोष्ठसंयोगात् स प्रवालमणिर्भवेत्" इति। देवाङ्गनाजनेनेवेन्द्राणी शची, तस्याः परिचयाद्विदग्धेन; पक्षे—इन्द्राणी रतौ बन्धविशेषः, "निगाढपदयमङ्गतलानुध्या

यत्र च सुरासुरमौलिमालालालितचरणारविन्दा, शुम्भनिशुम्भमहावनदावज्वाला, महिषमहासुरगिरिवज्रसारधारा, प्रणयप्रणतगङ्गाधरजटाजूटस्खलितजाह्नवीजलधाराधौतपादपद्मा, भगवती कात्यायनी वेतालाभिधाना स्वयं प्रतिवसति।

भवति चाभ्यासात्। इन्द्राणीरचितत्वादिन्द्राणीत्याख्यश्च बन्धः॥" इति। वनगजेनेव पल्लवे किसलये, पल्लविता विस्तृता, रुचिरिच्छा येन तेन; पक्षे—पल्लवैः पल्लवेषु वा विटैर्विटेषु वा, विवर्द्धितरुचिना, ("पल्लवः किसलये विस्तृते विस्तारे विटपेऽपि च" इति विश्वः)। कोकिलेनेव परस्मात् पुष्टेन; पक्षे—परमस्यर्थं, पुष्टेन। भ्रमरेणेव कुसुमेषु पुष्पेषु, लालितेन; पक्षे—कुसुमेषुणा कामेन, लालितेन। जलौकसेव रक्ताकृष्टिः रुधिराकृष्टिः, तत्र निपुणेन; ("रक्तमसृग्लोहितम्" इत्यमरः) ["जलौकसेन" इति पाठे—पूर्वं जलौकःशब्दात् स्वार्थेऽण् पश्चात् समासः] पक्षे—रक्तानामनुरक्तानाम्, आकृष्टिकरणे निपुणेन। ("शाब्दिकैस्तु जलौकाभिः कथितोऽयं जलौकसः" इति शब्दभेदप्रकाशः)। याचकेनेव सुरता सुरत्वं, तदर्थिना; [भावे तल्, "तलन्तं स्त्रियाम्" इति स्त्रीत्वम्] पक्षे—सुरतं निधुवनं, तदर्थिना। महानटबाहुनेव विषभुजेनेव, वल्लाङ्गनेन; पक्षे—वल्लादिविलासिना, ("भुजङ्गोऽहिविलासिनोः" इति विश्वः)। गरुडेनेव विले वासितुमुपवेष्टुं शीलं येषां तेषां सर्पाणां, हृदयतापकरेण; पक्षे—विलासिनां स्वामङ्गतविलसनशीलानां, हृदयतापकरेण। अन्धासुरेणेव शूलानामुपरिगतेन; [दारा इत्यादाविवाबहुत्वाभिप्रायेण बहुवचनम्] अन्धासुरो भैरवेण शूलाग्रे रोपित इति कथा; पक्षे—शूलानामुपरिगतेन अन्यत्र स्थिताभ्यो वेश्याभ्योऽधिकेनेति भावः, ("शूलौ प्रहरणे शूलः केतने योगरोगयोः। शूलाटेऽथ वधार्थाश्च कीलके पण्ययोषिति॥" इति विश्वप्रकाशः)।

यत्र कुसुमपुरे, वेतालाभिधाना स्वयं प्रतिवसतीति सम्बन्धः। सुरासुरेति स्पष्टम्। शुम्भनिशुम्भावेव महावनं तस्य दावज्वाला वारण्याग्निशिखा, ("दवदावौ वनारण्यवह्नी" इत्यमरः)। महिषेति रूपकं, "विषय्यभेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत्" इति लक्षणात्। प्रणयेन प्रीत्या, प्रणतो यो गङ्गाधरस्तस्य जटाजूटात् स्खलिता या जाह्नवीजलधारा तया धौतपादपद्मा; एतेन न केवलं भक्तैव प्रणामः, किन्तु स्वपत्याऽपि पादवन्दनमाचरितमिति ध्वनितं, तेनातिवल्लभात्वं ध्वनितम्।

यस्य च परिसरे सुरासुरमुकुटकुसुमरजोराजिपरिमलवाहिनी, पितामहकमण्डलुधर्मद्रवधारा, धरातलगतसगरसुतशतसुरनगरसमारोहणपुण्यरज्जुः, ऐरावतकटकषणकम्पिततटहरिचन्दनस्यन्दनसुरभितसलिला, सलीलसुरसुन्दरीनितम्बबिम्बाहतितरलिततरङ्गा, स्नानावतीर्णसप्तर्षिजटाटवीपरिमलपुण्यवेणिः, शशितिलकमुकुटजटाजूटविकटकुहरभ्रान्तिजनितसंस्कारतयेव कुटिलावर्त्ता, धरणीव सार्वभौमकरस्पर्शोपभोगक्षमा, जलदकालसरसीव गन्धान्धोपरिभ्रमद्भ्रमरमालाऽनुभूयमानजलमग्नकुमुदपुण्डरीका, छन्दोविचितिरिव मालिनीसनाथा, हतान्धतमसाऽपि तमसाऽन्विता, वीचिकलिताऽप्यवीचिदुर्गमा, भगवती भागीरथी वहति।

यस्य पुरस्य, परिसरे प्रान्ते, भागीरथी गङ्गा, वहतीति सम्बन्धः। सुरासुरेति। पितामहस्य ब्रह्मणः, कमण्डलोर्धर्मद्रवरूपा धारा। धरातलगतसगरसुतशतस्य सुरनगरसमारोहणार्थं पुण्यरज्जुः। ऐरावतस्य कटकषणेन गण्डस्थलघर्षणेन, कम्पिततटहरिचन्दनस्य स्यन्दनेन प्रस्रवणेन, सुरभितसलिला। सलीलं [क्रिया-विशेषणं] सुरसुन्दरीनितम्बबिम्बाहतिभिस्तरलिततरङ्गा। स्नानावतीर्णसप्तर्षिजटा-टव्याः परिमलपुण्यवेणिः पुण्यप्रवाहा। शशितिलकश्चन्द्रः, मुकुटे यस्य तस्य जटाजूट-विकटकुहरे भ्रान्तिर्भ्रमणं, तेन जनितसंस्कारतयेव कुटिल आवर्त्तो जलभ्रमस्तद्वती, ("स्यादावर्त्तोऽम्भसां भ्रमः" इत्यमरः)। धरणीव सार्वभौमनृपवत्; पक्षे—सार्वभौम उत्तरदिग्गजः, तस्य करस्पर्शोपभोगक्षमा, उभयोरेकदिक्स्थत्वादिति भावः, ("स्पर्शः स्पर्शनदानयोः" इति विश्वः)। जलदकालसरसीव गन्धान्धोपरिभ्रमन्ती चासौ भ्रमरमाला तया अनुभूयमानानि जलमग्नकुमुदपुण्डरीकाणि यस्यां सा; पक्षे—कुमुदपुण्डरीकौ दिग्गजौ। छन्दोविचितिर्ग्रन्थविशेषः, तदन्तर्मालिनी छन्दोविशेषः, तेन सनाथा; "ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः"; पक्षे—मालिनीनामिका नदी। हतान्धतमसाऽपि नाशितान्धकाराऽपि, तमसा अन्धकारेण, अन्वितेति विरोधः; तमसानामिकया नद्या, अन्वितेति परिहारः। वीचिभिस्तरङ्गैः, कलिता व्याप्ताऽपि, न वीचिभिर्दुर्गमेति विरोधः; पक्षे—अवीचिर्नरकभेदः, ("तद्भेदास्तपनावीचिमहा-रौरवरौरवाः" इत्यमरः)।

यत्र दिशि दिशि तारागणमिव कुसुमनिकरमुद्वहद्भिः, उत्तम्भितजलदैः, अनूरुकरकशाभिघातपरवश-रविरथतुरगग्रास-विषमितपल्लवैः, चन्द्रचमूरुचरणसङ्क्रान्तामृतकणनिकरसेक-सञ्जातबहलसुकुमारनवकिसलयसच्छटादर्शिताकालसन्ध्याविभ्रमैः, भरतचरितैरिव सदा रामाश्रितैः, महावीरैरिव नारिकेली-धरैः, असंस्कृततरुणैरिवातिदूरप्रसारिताक्षैः, मत्तमातङ्गकुम्भ-स्थलदारणोद्यतसिंहैरिवोद्यतकेसरैः, सारिष्टैरपि चिरजीविभिः, उपवन-पादपैरुपशोभितम्, अदितिजठरमिवानेक-देव-कुला-ध्यासितं, पातालमिव महाबलिशोभितं भुजङ्गाधिष्ठितं च, सुरालयैरपि पवित्रं, भोगिभिरपि निरुपद्रवम्।

यत्र च सुरतभरखिन्नसुप्तसीमन्तिनीरत्नताटङ्कमुद्राङ्कित-बाहुदण्डः, प्रचण्डप्रतिपक्षलक्ष्मीकेशपाशकुसुममालाऽऽमोद-

---

सम्यगासितमधिष्ठिताऽऽद। उपवनपादपैरुपशोभितमित्यन्वयः। दिशि दिशीति स्पष्टम्। अत एवोत्तम्भितजलदैः। अनूरुरिति। ("अश्वादेस्ताडनी कशा" इत्यमरः)। ग्रासो भक्षणम्। शेषं स्पष्टम्। भरतचरितैरिव सदा रामाश्रितैः; पक्षे—सन् श्रेष्ठः, य आरामस्तदाश्रितैः। असंस्कृततरुणैरिवातिदूरं प्रसारिते अक्षिणी यैस्तैः, शठावदर्शनाभिज्ञत्वादिति भावः, [बहुव्रीहौ "सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्" इति षच्] यद्वा—अतिदूरं प्रसारिता अक्षाः पाशकाः यैस्तैः; ("अक्षमक्षमिन्द्रिये। ना द्यूताङ्गे" इत्यमरः) पक्षे—अक्षा विभीतकाः, ("विभीतकः। नाऽक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्रुमः" इत्यमरः)। मत्तमातङ्गकुम्भस्थलदारणोद्यतसिंहैरिवोद्यतकेसरैरुद्धूतस्कन्ध-केशैः, जातिवचनमेतत्; पक्षे—केसराः द्रुमाः, ("चाम्पेयः केसरो नागकेसरः" इत्य-मरः)। सारिष्टैरपि मरणसूचकयोगविशेषसहितैरपि, चिरजीविभिः; पक्षे—सारिष्टैः फेनिलसहितैः, ("अरिष्टः फेनिलः समौ" इत्यमरः)। अदिति-जठरमिव देवमातुरुदरवत्, अनेकं देवकुलं देवसमूहः, तेनाध्यासितम्; पक्षे—देवकुलं देवगृहम्। सुरालयैर्मद्यगृहैरपि, पवित्रमिति विरोधः; सुरालयैर्देवगृहै-रित्यविरोधः। भोगिभिः सर्पैरपि, निरुपद्रवमिति विरोधः; भोगिभिः सुखिभि-रिति परिहारः।

सुरभितकरकमलः, प्रशस्तकेदार इव बहुधान्यकार्य्यसम्पादकः, शृङ्गारशेखरो नाम राजा प्रतिवसति।

यो बलभित् पावको धर्मराट् निर्ऋतिः प्रचेताः सदागतिः धनदः शङ्कर इत्यष्टमूर्त्तिरप्यनष्टमूर्त्तिः, पार्थ इव सुभद्रोपेतः सभीमसेनश्च, कृष्ण इव सत्यभामोपेतः सबलश्च।

सुराणां पाताऽसौ स पुनरतिपुण्यैकहृदया
ग्रहस्तस्यास्थाने गुरुरुचितमार्गे स निरतः।
करस्तस्यात्यर्थं वहति शतकोटिप्रणयितां
स सर्वस्वं दाता तृणमिव सुरेशं विजयते॥

तत्र कुसुमपुरनामनगरे, शृङ्गारशेखरो नाम राजा प्रतिवसतीति सम्बन्धः। सुरतेति स्पष्टम्। प्रपञ्च इति स्पष्टम्, अनेन कवबदयपूर्वकमारम्भाः स्वायत्तीकृतेति ध्वनितम्। प्रशस्तकेदार इव विपुलवप्रासन, बहुधान्यकार्य्यसम्पादकः, ("पुंश्चलवप्रांचः केदारः चैवम्" इत्यमरः) पक्षे—बहुधा बहुप्रकारेण, अन्यकार्य्यसम्पादकः।

यः शृङ्गारशेखरः, बलभित् बहुबलभेत्ता, पावकः पवित्रकर्त्ता, धर्मेण राजते धर्मराट्, निर्गता ऋतिः स्पर्द्धा यस्य तादृशः, ("ऋतिर्गतौ घृणायां च स्पर्द्धायां च शुभेऽपि च" इति रभसः) प्रकृष्टं चेतो यस्य स प्रचेताः, सताम् आ साकल्येन, गतिराश्रयो यस्मात् तादृशः, धनदो धनदाता, शङ्करः कल्याणकारी; पक्षे—बलभिदिन्द्रः, पावको वह्निः, धर्मराट् यमः, निर्ऋती राक्षसः, प्रचेताः वरुणः, सदागतिर्वायुः, धनदः कुबेरः, शङ्करः शिवः, इत्यष्टमूर्त्तिरष्टगुणविशिष्टा मूर्त्तिरस्यष्टमूर्त्तिरप्यनष्टमूर्त्तिः नाष्टौ मूर्त्तयोऽस्येत्यनष्टमूर्त्तिरिति विरोधः; अनष्टा मूर्त्तिरस्येत्यनष्टमूर्त्तिरिति परिहारः। पार्थ इवार्जुन इव, सुभद्रयोपेतः, भीमसेनेन सहितः सभीमसेनः; पक्षे—शोभनभद्रेण कल्याणेन युतः, भीमया सेनया सहितः। कृष्ण इव सत्यभामयोपेतः, सबलः सबलभद्रः; पक्षे—सत्यं च, भा च दीप्तिश्च, मा च लक्ष्मीश्च, ताभिर्युतः, सबलः ससैन्यः।

सुराणामिति।—अर्थान्तरे, सुराणां देवानां, पाता रक्षकः, मद्यप इत्यपि श्लेषगर्भितोऽर्थः, शृङ्गारशेखरः पुनरतिपुण्यं पवित्रम्, एकं हृदयं यस्येत्यर्थः इन्द्रात्, तस्येन्द्रस्य, आस्थाने सभायां, गुरुर्बृहस्पतिः, ग्रहो ग्रहेषु पठितः, तस्येन्द्रस्य,

जीवाकृष्टिं स चक्रे मृधभुवि धनुषः शत्रुरासीद्गतासु-
र्लक्षप्राप्तिर्मार्गणानामभवदरिबले तद्यशस्तेन लब्धम्।
मुक्ता तेन क्षमेति त्वरितमरिबलैरुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा
पञ्चत्वं द्वेषिसैन्ये स्थितमवनिपतिर्नाप सङ्ग्रामान्तरं सः॥

यत्र च राजनि राजनीतिचतुरे चतुरुदधिमेखलाया भुवो नायके शासति वसुमतीं पितृकार्ये वृषोत्सर्गः, शशिनः कन्यातुलारोहणं, योगे शूलव्याघातचिन्ता, दानच्छेदः करिकपोलेषु,

---

अस्थाने गृहमर्दनान्, ग्रहो निर्बन्ध इत्यर्थः, ("निर्बन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः" इत्यमरः) स राजा, उचितमार्गे निरतः सक्तः, तथेन्द्रश्च, करी हस्तः, शतकोटिप्रणयितां वज्रप्रणयितां, वहति, ("शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः" इत्यमरः) शतकोटिसङ्ख्याकद्रव्यप्रणयिता साभिलाषतेति याचकहस्तेऽर्थश्च, स राजा, सर्वस्वं दाता, ["न लोका—" इति निषेधात् कर्मणि षष्ठी न] सुरेशमिन्द्रं, तृणमिव विगणयते, ["विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम्] विरोधाभासोऽलङ्कारः। शिखरिणी छन्दः, "रसै रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी"।

जीवेति।—स शृङ्गारशेखरः, मृधभुवि धनुषो जीवायाः प्रत्यञ्चायाः, आकृष्टिमाकर्षणं, चक्रे, शत्रुर्गतासुरासीत्; धनुषो जीवाकृष्टिः शत्रोर्मरणमित्यसङ्गत्यलङ्कारः; अक्रमातिशयोक्तिश्च। ("मौर्वी जीवा गुणो गव्या शिञ्जा बाणासनं गुणः" इति हैमः) अरिबले मार्गणानां लक्षप्राप्तिरभवत्, तेन राज्ञा, तेषामरीणां, यशो लब्धं, तेन राज्ञा, क्षमा शान्तिः, मुक्ता, अरिबलैस्त्वरितमुत्तमाङ्गैः प्रतिष्ठा मुक्ता, द्वेषिसैन्येऽरिबले, पञ्चत्वं मृत्युः, स्थितं, ("स्यात् पञ्चता कालधर्मः" इत्यमरः) स राजा, सङ्ग्रामान्तरं युद्धान्तरं, न आप प्राप, एकस्मिन्नेव युद्धे रिपूणां नाशादिति भावः, ("मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यम्"। "लक्ष्यं लक्षं शरव्यं च" इति द्वयोरप्यमरः)। श्लेषोऽप्यत्र। स्रग्धरा छन्दः, "म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्।"

यत्र यस्मिन्, चतुरुदधिमेखलाया भुवो नायके राजनीतिचतुरे राजनि वसुमतीं पृथिवीं, शासति सति। परिसङ्ख्यया आह। पितृकार्ये वृषस्य नामस्य अन्यस्य वा, उत्साहपूर्वकस्त्यागः, वृषो धर्मश्च, एवकारः सर्वत्र योज्यः। यद्यपि पदार्थान्तरेणापि परिसङ्ख्योपपद्यते, तथाऽपि वसन्ततिलकस्येव मतिरिति वनवितुम-कुसुम पितृकार्ये वर्णनमिति भावः। शशिन एव कन्या तुला च राशिः, तत्रा-

दक्षिणवामकरणं दिङ्निश्चये, शरभेदो दधिषु, शृङ्खलाबन्धो वर्णग्रथनासु, उत्प्रेक्षाऽऽक्षेपः काव्यालङ्कारेषु, लक्षदानच्युतिः सायकानां क्षिपां सर्वविनाशः, कोशसङ्कोचः कमलाकरेषु, जातिहीनता दुष्कुलेषु न पुष्पमालासु, शृङ्गारहानिर्जरत्करिषु न जनेषु, दुर्वर्णयोगः कटकादिषु न कामिनीकान्तिषु, गान्धारविच्छेदो रागेषु न पौरवनितासु, खसाभावो नीचसेवकेषु न पौरजनेषु,

मारोहणं, तुलारोहणयोग्यस्यान्यस्यापराधिनोऽभावादिति भावः। योगे विष्कम्भादि-योगे एव, शूलव्याघातौ योगविशेषौ, तयोश्चिन्ता, न तु शूलेन व्याघातस्ताडनं, तस्य चिन्ता। करिकपोलेषु एव दानस्य मदस्य, विच्छेदः, न तु वितरणस्य विच्छेदः। दिङ्निश्चये एव दक्षिणवामकरणम् अस्मादयं दक्षिणोऽस्मादयं वाम इति, दक्षिण-वामौ हस्तौ पादौ कर्णौ वा, तयोः करणं छेदनं, [कृञ् हिंसायाम्। भावे ल्युट्]। दधिष्वेव शरभेदः शरस्य दध्न उपरिभागस्य, भेदो नाशः, न तु शरेणाङ्ग-भेदः। वर्णग्रथनास्वेव काव्यप्रतिबन्धविशेषेष्वेव, शृङ्खलाबन्धः, न तु शृङ्खलया पादबन्धेन, बन्धः। काव्यालङ्कारेष्वेवोत्प्रेक्षाऽऽक्षेपः उत्प्रेक्षाऽऽक्षेपावलङ्कारौ, तदुक्तः शब्दो लक्ष्यते इत्येकवचनोपपत्तिः; उत्प्रेक्षा अनवधानं, तथा आक्षेपो निन्दा, ततोऽन्यत्र नास्ति, ("उत्प्रेक्षाऽनवधानेऽपि काव्यालङ्करणेऽपि च" इति विश्वः। "अवर्णाक्षेपनिर्वाद-परीवादापवादवत्" इत्यमरः)। सायकानामेव लक्ष्यस्य दानं खण्डनं, तस्य च्युतिः, न तु लक्षदानस्य वितरणस्य, च्युतिः। क्षिपामेव सर्वविनाशः शर्वनाशः, [व्यत्ययाभिप्रायेण बहुवचनम्] न तु सर्वेषां जीवानां प्राणिनां, नाशः। कमलाकरेष्वेव कोशस्य कुड्मलस्य, सङ्कोचः, न तु कोशस्य सञ्चितधनस्य, सङ्कोचः। दुष्कुलेष्वेव जात्या सामान्येन, हीनता, न पुष्पमालासु, तत्र जातीनां तत्कुसुमानां, सत्त्वात्, ("जातिर्जातं च सामान्यम्" इत्यमरः)। जरत्करिष्वेव शृङ्गारहानिर्मण्डन-हानिः, न तु जनेषु शृङ्गारस्य रसस्य, हानिः, ("रसे नाट्ये च शृङ्गारः करि-मण्डन एव च" इति विश्वः)। कटकादिष्वाभरणेष्वेव, दुर्वर्णस्य रजतस्य, योगः, न तु कामिनीकान्तिषु कुत्सितवर्णयोगः, ("दुर्वर्णं रजतं रूप्यम्" इत्यमरः)। रागेष्वेव गान्धारस्य स्वरस्य, विच्छेदः, न तु पौरवनितासु गान्धारं सिन्दूरं, तस्य छेदः, एतेन न काऽप्येतद्राज्ये विधवेति ध्वनितम्; ("निषादर्षभगान्धार—" इत्यमरः। "गान्धारं रक्तचूर्णं च सिन्दूरं रक्तवालुकम्" इति हारावली)। नीचसेवकेष्वेव

मलिनाम्बरत्वं निशासु न जनेषु, चलरागता गीतेषु न विदग्धेषु, वृषहानिर्निधुवनलीलासु न पौरेषु, भङ्गुरत्वं रागविकृतिषु न चित्तेषु, अनङ्गता कामदेवे न परिजने, मारागमो यौवनोदयेषु न प्रकृतिषु, द्विजाघातः सुरतेषु न प्रजासु, रसनाबन्धो रतिकलहेषु न दानानुमतिषु, अधररागिता तरुणीषु न परिजनेषु, कर्त्तनमलकेषु न पुरन्ध्रीषु, निस्त्रिंशत्वमसीनां न पुरुषाणां, करवालनाशो योधानां परं व्यवस्थितः।

यस्य च महिषी दिग्गजकपोलमदलेखेवानन्दितालिगणा,

खर्मस्य परम्परागुडेः, अभावः, न तु परिजनेषु खर्मस्य वस्त्रभेदस्य पौरुषस्य वा, अभावः, ("खर्मः परम्परागुडौ वस्त्रभेदेऽपि पौरुषे" इति धरणिः)। निशास्विव मलिनाम्बरत्वं, न जनेषु, अम्बरं वस्त्रमाकाशञ्च। गीतेष्विव गानेष्विव, चलरागता, न विदग्धेषु, रागो मालवादिरनुरागश्च। निधुवनलीलास्विव वृषस्य शुक्रस्य, हानिः, न पौरेषु वृषस्य धर्मस्य, हानिः, ("ज्येष्ठाऽम्बुधर्मशुक्रेषु स्मृतोऽसौ वृषभे वृषः" इत्युत्पलिनी)। रागविकृतिष्विव भङ्गुरत्वं, न चित्तेषु भङ्गुरत्वं कुटिलत्वम्। कामदेवे एवानङ्गता अशरीरत्वं, न परिजनेऽनङ्गता असम्बन्धिता। यौवनोदयेषु एव मारस्य कामस्य, उदयः, न प्रकृतिषु मारस्य मारणस्य, उदयः, [मृङ् प्राणत्यागे। भावे घञ्]। सुरतेष्विव द्विजैर्दन्तैः, आघातः, न तु प्रजासु राज्याङ्गेषु प्रजासु, द्विजानां ब्राह्मणानां पक्षिणां वा, घातः। रतिकलहेष्विव रसनायाः काञ्च्याः, बन्धः, न दानानुमतिषु रसनाया जिह्वायाः, बन्धो जडता, ("स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रसना तथा"। "रसज्ञा रसना जिह्वा" इत्युभयत्राप्यमरः)। तरुणीष्विवाधरस्याधरोष्ठस्य, रागिता, न परिजनेष्वधरे नीचे, अनुरागिता। अलकेष्विव कर्त्तनं छेदनं, न पुरन्ध्रीषु स्त्रीषु, सूत्रोत्पादनं, ("दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी। पुरन्ध्री" इत्यमरः। "कर्त्तनं च द्वयोश्छेदे नारीणां सूत्रनिर्मितौ" इति विश्वः)। असीनामिव खड्गानामेव, निस्त्रिंशत्वं निर्गतास्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशास्तत्त्वं, ["सङ्ख्यायाऽतत्पुरुषस्य वाच्य." इति डच्] न पुरुषाणां निस्त्रिंशत्वं क्रूरत्वं निष्कृपत्वं वा, ("निष्करुणेऽपि निस्त्रिंशः क्रूरे खड्गेऽपि चप्यते" इत्युत्तरतन्त्रम्)। योधानामेव परं केवलं, करवालेन खड्गेन, नाशो व्यवस्थितः, नान्यस्य करस्य राजभागस्य हस्तस्य वा, वालानां शिशूनां केशानां वा, नाशः।

पार्वतीव सुकुमारा, सर्वान्तःपुरप्रधानभूता अनङ्गवती नाम। तयोश्च मध्यमोपान्ते वयसि वर्त्तमानयोः कथमपि दैववशात् त्रिभुवनविलोभनीयाकृतिः, पुलोमतनयेवानन्दितसकलजना, तनया वासवदत्ता नाम बभूव। अथ सा रावणभुजेवोल्लासित-गोत्रा, परिणामसुपयात्यपि यौवनभरे परिणयपराङ्मुखी तस्थौ।

एकदा तु विजृम्भमाणसहकारकोरकनिकुरम्बालम्बितनव-मधुकरमालामदकलझङ्कारजनितपथिकजनसंज्वरः, कोमल-मलय-मारुतोद्धूत-चूतप्रसवरसास्वाद-कषायकण्ठ कलकण्ठकुहू-कृतभरितसकलदिङ्मुखः, विकचकमलखण्डलीयमानमत्तकल-हंसकुलकोलाहलमुखरितसकलसरोवरः, परभृतनखकोटि-पाटितपाटलिकुड्मल-वृन्तविवरविनिर्गतमधुधारासारशीकरकण-निकरसमालब्ध-दक्षिण-समीरणप्रत्यागतपथिकजनवल्लभहृदयः,

यस्य शृङ्गारशेखरस्य, महिष्यनङ्गवती नामेति प्रागङ्गाविन्वयः। दिग्गज-कपोलमदलेखेवानन्दितोऽलीनां, पक्षे—आलीनां सखीनां, गणो यया सा, पार्वतीव शोभनः कुमारः कार्त्तिकेयो यस्याः, पक्षे—सुकुमारा अतिमृदुला, सर्वेष्वन्तः-पुरेषु प्रधानभूता, ("प्रधानं क्लीबमेकत्वे प्रधानस्तु पुमान्" इति मेदिनी)। तयोरनङ्गवतीशृङ्गारशेखरयोः। कथमपि यत्नेन यत्नस्यापि स्वल्पतोऽसम्भवात्, दैववशात्, त्रिभुवने विलोभनीयाकृतिरभिलषणीयाकृतिः, अत एव पुलोमतनयेव शचीव, आनन्दितः सकलेनैव इन्द्रो यया सा, पक्षे—आनन्दितं सकलानां नेत्रं यया सा, वासवदत्ता नाम तनया बभूव। अथ सा वासवदत्ता, रावणभुजैरोल्लासितो गोत्रः पर्वतः, पक्षे—गोत्रं कुलं यया सा। ("दोर्दोषा च भुजा भुजे" इति मेदिनी)। परिणामसुपयात्यपि यौवनभरे परिणयपराङ्मुखी तस्थौ।

एकदा वसन्तकाल आजगामेत्यन्वयः। विजृम्भमाण इति।—झङ्कारः शब्द-विशेषः। कोमलेति—कषायः सुरभिः, कण्ठः स्वरो यस्य, ("दृवेऽङ्गरागे सुरभौ रसे वर्णे कषायः" इति विश्वः। "सुरभिः स्यान्मनोज्ञेऽपि" इति रत्नकोशः। "कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे" इति विश्वप्रकाशः) कलकण्ठः कोकिलः, ("ताम्राक्षः कोकिलः पिकः कलकण्ठः काकपुष्टः" इति हेमः) कुहूरुतं भरितं पूरितम्। विकचेति। परभृतेति।—कोटिरग्रम्। शीकरा बिन्दवः, ("शीकरोऽम्बु-

मधुमदमुदितकामिनीगण्डूषसीधुसेकपुलकितबकुलः, मदनरस-परवशविलासिनीतुलाकोटिविकट-चटुलचरणारविन्दमन्दप्रहार-प्रहृष्ट-कङ्केलिशतः, प्रतिदिशमश्लीलप्रायगीयमानगीतश्रवणोत्सुक-पिङ्गजन-प्रारब्धचर्चरीगीताकर्णनमुह्यमानानेकपथिकशतः, दुर्जन इव सतामरसः, दुष्कुल इव जातिहीनः, रावण इवापीत-लोहितपलाशशतसेवितः, महाशृङ्गारीव सुगन्धवहः, सुराजेव समृद्धकुवलयः, वास्तविक इव विवर्द्धितसुखाशः, सत्कविकाव्य-बन्ध इवाबद्धतुहिनः, सत्पुरुष इव दोषानुबन्धरहितः, कैवर्त्ते

कथाः स्मृताः" इत्यमरः) समालब्धो मिलितः। शेषितं स्पष्टम्। मधुमदेति—नवाङ्कुरोद्गमेन सपुलक इवाचरित इति भावः, तथा चोक्तं—"पादाहतः प्रमदया विकसत्यशोकः शोकं जहाति बकुलो मुखसीधुसिक्तः" इति। तुलाकोटिर्मञ्जीरं, तेन विकटं विरहिणां चटुलं चञ्चलं, यच्चरणारविन्दम्। प्रतिदिशमिति [वीप्सायामव्ययीभावः। शरदादित्वाट्टच्] अश्लीलप्रायं ग्राम्यप्रायम्। चर्चरी "चाचर" इति भाषायां प्रसिद्धम्। दुर्जन इव सतां साधूनाम्, परमोऽप्रीतिजनकः; पक्षे—तामरसेन कमलेन सहितः सतामरसः, ("पङ्केरुहं तामरसम्" इत्यमरः)। दुष्कुल इव जातिः सामान्यं, तेन हीनः, ("जातिर्जातं च सामान्यम्" इत्यमरः) पक्षे—जातिर्मालती, ("सुमना मालती जातिः" इत्यमरः)। रावण इवापीतं लोहितं रुधिरं येस्तादृशैः, पलाशशतैः रक्षसां शतैः, सेवितः, ("रुधिरेऽसृग्लोहितास्र-रक्तक्षतज-शोणितम्" इत्यमरः। "हरिद्वर्णे राक्षसे पलाशः किंशुके स्मृतः" इति हैमः) पक्षे—आपीतैरीषत्पीतवर्णैः, लोहितैः रक्तैः, पलाशशतैः पलाशवृक्षशतैः, सेवितः, ("रोहितो लोहितो रक्तः" इत्यमरः)। शृङ्गारीव सुगन्धं सुगन्धद्रव्यं, वहति तादृशः; पक्षे—शोभनो गन्धवहो वायुर्यस्मिन् सः, ("पृषदश्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः" इत्यमरः)। सुराजेव ["न पूजनात्" इति निषेधान्न टच्] समृद्धः कुवलयो भूवलयो यस्मात्; पक्षे—समृद्धानि कुवलयानि यस्मिन्। वास्तविक इव तात्त्विकपदार्थ इव, विवर्द्धिता सुखस्याशा येन तादृशः; पक्षे—वि शरदपेक्षया विशेषेण, वर्द्धितः सुखाशो राजतिमिषः, केचित्तु वास्तविको वाटिकापाल इत्याहुः, ("सुखाशो राजतिमिषः शोभनाशाप्रचेतसोः" इति विश्वः)। सत्कविकाव्यबन्ध इवाबद्धान्यप्रयुक्तानि, तु हि मध्यमानि यत्र तादृशः; पक्षे—तुहिनं हिमम्।

इवाबद्धराजीवोत्पलशालः, समृद्धकासारशकुनिसार्थ इव निन्दितमरुवकः, शक्र इवेन्द्राणीरुचिः, महावीर इवाधरी-कृतदमनकः, षिड्ग इवाम्लानसुभगः वसन्तकाल आजगाम।

अतिदूरप्ररूढेन मधुना जगति को वा न विक्रियते? यद-तिमुक्तको मुनिरपि विचकास। कुसुमशरस्य नवचूतप्रसवशरः मूलनिलीना मधुकराली यन्त्रणेव रेजे। वृन्तविनिर्गत-

---

उत्तरायण इव दोषस्यानुबन्धेन रहितः; पक्षे—दोषा रात्रिः, तदनुबन्धेन रहितः, रात्रिह्रासारम्भकत्वात् तदपचयान्वितेति भावः। "मीने मेषे वसन्तः स्यात्"। मीनराशिस्थसूर्यस्य नवांशोत्तरं दिनमानं—३०।३। रात्रिमानं—२९।५७ इति प्रसिद्धं ज्योतिषे। कैवर्त इव दाश इव, आबद्धाः राजीवोत्पलशालाः मत्स्यभेदा येन सः, ("राजीवाख्या मृगे मत्स्ये पुंसि राजोपजीविनि" इति विश्वप्रकाशः। "कैवर्ते दाशधीवरौ।" "रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः" इति द्वयोरप्यमरः) पक्षे—राजीवं पद्मम्, उत्पलं कुवलयं, शाला वृक्षाः, ("स्यादुत्पलं कुवलयम्" इत्यमरः। "शालः पादपमात्रे स्यात् प्राकारे शकुलद्रुमे" इति विश्वप्रकाशः)। समृद्धकासारस्तत्सम्बन्धी शकुनिसार्थः पक्षिसमूहः, ("कासारः सरसी सरः"। "शकुन्तिपक्षिशकुनि"। "समीरणो मरुवकः" इति विश्वप्यमरः) "मरुवा" इति लोके, यद्वा—मरुवकः पिण्डीतकः, "मैनफल" इति लोके, ("पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः" इत्यमरः) पक्षे—मरुवको मदङ्गरूपो बकः। शक्र इवेन्द्राणी शची, तस्यां रुचिरभिलाषो यस्य तादृशः; पक्षे—इन्द्राणी निर्गुण्डी, "मेउडी" इति ख्याता लोके, ("सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डी-न्द्राणिकेत्यपि" इत्यमरः)। वसन्तप्रकरणे एव दमनकस्योपवर्णनान्महावीर इवेति क्वचित् पाठः। षिड्ग इव विट इव, अम्लानसुभगः; पक्षे—अम्लानैर्महासहाभिः, "कठसरैया" इति ख्याता, सुभगः, ("अम्लानस्तु महासहा" इत्यमरः)।

अतिदूरप्ररूढेन मधुना वसन्तेन मद्येन वा, जगति को न विक्रियते? [कर्मणि लट्]। अतिमुक्तको मुनिरपीति स्पष्टम्; पक्षे—अतिमुक्तकः पुण्ड्रकः, मुनि-रगस्त्यः, विचकास। उत्प्रेक्षया आह, कुसुमशरस्येति।—("शराणां पतरचना यन्त्रणा परिकीर्तिता" इति हारावली। "यन्त्रणं स्यान्नियमने बन्धने रक्षणेऽपि च" इति विश्वप्रकाशः) शेषं स्पष्टम्। वृन्तेति।—वृन्तात् प्रसवबन्धनात्,

विचकिलकलिकातले मञ्जु गुञ्जन् मधुकरो मकरकेतोस्त्रिभुवनविजयप्रयाणशङ्खध्वनिमिव चकार। नवयावकपङ्कपल्लवितसनूपुरतरुणीचरणप्रहारानुरागवशान्नवकिसलयच्छलेन तमिव रागमुदवहदशोकः। मधुरमधुपरिपूरितकामिनीमुखकमलगण्डूषसेकादिव तद्रसमात्मकुसुमेषु बिभ्रद्बकुलतरू रराज। अन्तराऽन्तरा निपतितमधुकरनिकरकिर्मीरितः कङ्केलिगुच्छोऽर्द्धनिर्वाणमनोभवचिताचक्रानुकारी पथिकजनहृदयदाहमुवाह। विकचविचकिलराजिरलिकुलशबलेन्द्रनीलमणिमयी मुक्तावलीव मधुश्रियो रुरुचे। विरहिणां हृदयमथनाय कुसुमशरस्य चक्रमिव नागकेसरकुसुममशोभत। पथिकजनहृदयमत्स्यं ग्रहीतुं मकरकेतोः पलाव इव पाटलिपुष्पमदृश्यत। कन्दर्पकेलिसम्पल्लम्पट-लाटीललाटतट-धम्मिल्लमल्लनमिलितपरिमलसमृद्धमधुरिमगुणः, कामकलाकलापकुशलचारुकर्णाट-

---

विनिर्गतानां विचकिलानां मल्लिभेदानां, कलिकास्तासां तले मञ्जु गुञ्जन् मधुकरो मधुव्रतः, मकरकेतोस्त्रिभुवनविजयप्रयाणशङ्खध्वनिमिव चकार ("स्मृतो विचकिलो मल्ली-प्रभेदे मदनेऽपि च" इति विश्वप्रकाशः)। अशोको नवयावकपङ्केन नवलाक्षारसेन, पल्लवितं रक्तं, सनूपुरं समञ्जीरं, तरुणीचरणं तस्य प्रहारस्तदनुरागवशान्नवकिसलयच्छलेन तं रागमिवोदवहत्, ("भवेत् पल्लवितं लाक्षा-रक्ते सम्प्रसृते तते" इति विश्वप्रकाशः) बकुलतरुर्मधुना मद्येन, परिपूरितं यत् कामिनीमुखकमलं तस्य गण्डूषसेकात् तद्रसमात्मकुसुमेषु बिभ्रदिव रराज, [तरु रराजेत्यत्र "रो रि" इति लोपे "ढ्लोपे—" इति दीर्घः]। अन्तरा निपतितो मधुकरैः किर्मीरितश्चित्रः, कङ्केलिगुच्छोऽशोकगुच्छः, अर्द्धनिर्वाणमर्द्धविश्रान्तं, यन्मनोभवचिताचक्रं तदनुकारी विरहिणां हृदयदाहं मनस्तापम्, उवाह [वह प्रापणे] ("निर्वाणमस्तङ्गमनम्" इति विश्वः)। अलिकुलशबला विकचविचकिलराजिर्मधुश्रियः इन्द्रनीलमणिमयी मुक्तावलीव रुरुचे। विरहिणामिति स्पष्टम्। पथिकजनहृदयमत्स्यं ग्रहीतुं कुसुमकेतोः पलाव इव पलेन मांसेन, अवति मत्स्यानां वृद्धिं जनयति इति वा पलावो बडिशं, तद्वत् पाटलिपुष्पमदृश्यत, अदर्शीति शेषः, ("पाटलिः पाटला

सुन्दरीस्तनकलशघुसृणधूलिपरिमलामोदवाही, करणरसिक-कान्त-कुन्तलीकुन्तलोल्लासनसङ्क्रान्त-परिमल-मिलितालिमाला-मधुरतरझङ्काररवमुखरितनभस्तलः, नवयौवनरागतरलकेरली-कपोलपालिपत्रावली-परिचयचतुरः, चतुःषष्टिकलाकलाप-विदग्धमुग्धमालव-नितम्बिनी-नितम्बबिम्ब-संवाहनकुशलः,सुरत-श्रमपरवशान्ध्रीनीरन्ध्र-पीनपयोधर--भारनिदाघ-जलकणनिकर-शिशिरितः मलयानिलो ववौ।

अत्रान्तरे वासवदत्तासखीजनाद्विदिताभिप्रायः शृङ्गार-शेखरः स्वसुतायाः स्वयंवरार्थमशेषधरणीतलभाजां राज्ञा-मेकत्र सङ्गममकरोत्। ततो दग्धकृष्णागुरुपरिमलामोद-

---

मोघा" इत्यमरः) "पाड़ा" इति लोके। [illegible] लाटदेशाङ्गनाभिः सह सम्भोगस्तनुप्रासेनाह। मलयानिलो [illegible] कन्दर्पकेलिसम्पत् कामक्रीडासम्पत्तिः, तस्या लम्पटाः सक्ताः, [illegible] लाटदेशस्त्रियः, तासां ललाटतटः, धम्मिल्लः संयताः केशाः, तयोः संलग्नेन मिलितः परिमलो मनो-मनोहरो गन्धः, तेन समृद्धमधुरिमगुणः, ("धम्मिल्लः संयताः कचाः" इत्यमरः)। कामकलाकलापे कुशलाः प्रवीणाः, याः कर्णाटसुन्दर्यो कर्णाटदेशाङ्गनाः, तासां स्तन-कलशेषु घुसृणं तद्धूलिपरिमलस्तदामोदोऽतिनिर्हारी गन्धः, तद्वाही; स्तनस्पर्शो ध्वनितः; ("कुङ्कुमं पीतकाश्मीरं घुसृणं कुसुमान्तकम्" इति [illegible]। "आमोदः सोऽतिनिर्हारी" इत्यमरः)। करणेषु गीताङ्गहारसंवेशक्रियादिषु, रसिकाः कान्ताः कुन्तल्यः कुन्तलदेशाङ्गनाः, तासां कुन्तलानां केशानाम्, उल्लासनेन सङ्क्रान्तपरिमलेन मिलितालिमाला भ्रमरपङ्क्तिः, तासां मधुरतरझङ्कारे रवैर्मुख-रितनभस्तलः; अनेन कचग्रहणं मथितं च ध्वनितम्; ("करणं साधने चैव कायकायस्थकर्मसु। गीताङ्गहारसंवेशक्रियायामिन्द्रियेषु च॥ वालवादौ च करणः स्मृतः शूद्राविशोः सुते॥" इति विश्वप्रकाशः)। नवयौवनरागतरलकेर-लीनां कपोलपालिपत्रावलीपरिचये सम्बन्धे चतुरः; अत्र परिचयेन निर्मार्जनमपि ध्वनितम्। नितम्बसंवाहनं तत्स्पर्शोऽपि स्पष्टम्।

अत्रान्तरे वासवदत्तायाः सखीजनाद्विदिताभिप्रायः शृङ्गारशेखरः स्वसुतायाः वासवदत्तायाः, स्वयंवरार्थं समग्रनृपतीनां सङ्गममकरोत्। ततो भूभुजां कृष्णागु-

मोहितमधुव्रतव्रातबहलगुमगुमायितमुखरितम्, अतिरभस-
हासच्छटादीधितिधवलिमपरिमिलितम्, अनेकपरिहासकथा-
कलापविदग्धशृङ्गारिजनसमाकुलं, दह्यमानसुगन्धिसौरभाकृष्ट-
पुरोपवनषट्पदकुलसमाकुलम्, अर्जुनसमरमिव नन्दिघोष-
मुखरितदिगन्तरं मञ्चमारुरोह वासवदत्ता।

तत्र च केचित् कलाङ्कुरा इव विजितनगरमण्डनाः,
अपरे पाण्डवा इव दिव्यचक्षुःकृष्णागुरुपरिमिलिताः, अन्ये

गन्तरं, वासवदत्ता मञ्चमारुरोहेत्यन्वयः। दग्धः कृष्णागुरुः कालागुरुः, तदा-
मोदमोहितमधुव्रतव्रातानां बहलगुमगुमायितेन प्रचुराव्यक्तशब्देन, मुखरितम्।
अतिरभसेति। चेटीनामित्यादिरस्य। अनेकेषां भूपतीनां परिहासः कुलवयो-
रूपगुणहीनत्वेन परिहासः, कथाकलापः श्रोण्यानां वंशादिवर्णनसमुदायः, तत्र
विदग्धश्चतुरस्तज्ज्ञः, यः शृङ्गारिजनो लोकः,नायिकानायकरसभावाभिज्ञः सखीरूपः,
तेन समाकुलं व्याप्तं, ("जनो लोके महर्लोकात् परलोके च पामरे" इति विश्व-
प्रकाशः) "कपोलाचिकृतोल्लासो भिन्नोष्ठः स महात्मनाम्। विदोषांस्य मध्या-
नामधमानां सशब्दकः॥ सहासः" इति वाग्भटालङ्कारः। तथा च कालिदासः,
—"ततो नृपाणां श्रुतवृत्तवंशा" इति; यद्वा—अनेकपरिहासकथाकलापे द्वयोः
परस्परानुरागानन्तरमनेकपरिहासकथाकलापे, विदग्ध.। शेषं पूर्ववत्। तथा
च कालिदासः,—"तत्रागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रधरा बभाषे। आर्ये!
व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श॥" इति। दह्यमानेति पूर्व-
विशेषणेन गतार्थम्। अर्जुनसमरमिव नन्दिघोषेण तदभिधानेन रथेन, मुखरित-
दिगन्तरम्; तदुक्तं—"गाण्डीवं धनुरेतस्य हनूमान् ध्वजभूषणम्। नन्दिघोषो
रथश्चास्य गतिस्तस्य न भूतले॥" इति; पक्षे—नन्दिरानन्दनः, घोषस्तूर्यादिशब्दः,
तेन मुखरितदिगन्तरं, ("नन्दिरानन्दने प्रोक्तः प्रतीहारे हरस्य च" इति विश्व-
प्रकाशः) यद्वा—नन्दिर्गानमात्रहृष्टजन इत्यर्थः, तेषां घोषेणेति पूर्ववत्, ("नन्दिरा-
नन्दनामात्र-नियमोरपि चेष्यते" इत्युत्तरतन्त्रम्)।

तत्र तेषु, केचित् कलाङ्कुरा इव मूलदेवा इव, विजितनगरमण्डना विजिततदभि-
मानवेश्याः, कलाङ्कुरेण कामशास्त्रकलाऽभिज्ञतया नगरमण्डना वेश्या जितेति वार्त्ता;
("कर्णीसुतो मूलदेवो मूलभद्रः कलाङ्कुरः" इति हारावली) विजितं नगरस्य

शरद्दिवसा इव सुदूरप्रवृद्धसुखाशाः, इतरे व्याहन्तुमुद्यता इव स्ववलार्थिनः, केचिद्व्याधा इव शकुनश्रावकाः, केचिदाखेटका इव रूपानुसारप्रवृत्ताः, केचिज्जैमिनिमतानुसारिण इव तथागतमतध्वंसिनः, केचित् खञ्जना इव सांवत्सरफलदर्शिनः, केचित् सुमेरुपरिसरा इव कान्तस्वरमयाः, केचित विकच-

मण्डनं भूषणं येषां, सर्वोत्कृष्टभूषणधारणादिति भावः ; पक्षे—जितं नगरं बाणपुरं, तस्य मण्डनाः, बाणासुरतुल्याः, राक्षसा इत्युपहासोऽयं । अपरे पाण्डवा इव दिव्यचक्षुः कृष्णाः, कृष्णा द्रौपदी, गुरवो द्रोणादयो द्रौपदीगुरवो वा, तैर्मिलिताः ; पक्षे—दिव्यचक्षुषः सुलोचनाश्च, ते कृष्णागुरुपरिमिलिताश्च कालागुरुधूपधूपायितसर्वाङ्गास्ते ; पक्षे—दिव्यचक्षुषोऽन्धाः, कृष्णाः श्यामवर्णाः, अगुरुपरिमिलिता बहुरचणरहिता इत्युपहासः । ("दिव्यचक्षुः सुनयने काणेऽन्धेऽपि च" इति धरणिः । "विट्: परिमलं गन्धे रचणेऽपि च" इति विश्वः) अन्ये शरद्दिवसा इव सुदूरं प्रवृद्धाः सुखाशा राजतोऽभिलाषा येषामिति, सुखाशानां वसन्ते वृद्धेरिति भावः ; पक्षे—सुदूरं प्रवृद्धा सुखस्य वासवदत्तारतिसम्भोगस्य, आशा येषां ते ; पक्षे—सुदूरं प्रवृद्धा सुष्ठु खमिवाकाशमिव, आशा येषां ते, ईप्सितालब्धेर्व्यर्थत्वादिति भाव इत्युपहासः । अपरे व्याहन्तुं परान् हन्तुम, उद्यता इव स्वबलार्थिनः स्वसैन्यार्थिनः ; पक्षे—सुष्ठु शोभना, अबला वासवदत्ता, तदर्थिनः ; स्वस्मै बलं पराक्रमम, अर्थयन्ते वैद्यादिभ्यस्ते इत्युपहासः । केचिदाखेटी मृगया, तदासक्ता रूपस्यानुसरणे प्रवृत्ताः । केचिज्जैमिनिमतानुसारिणो मीमांसाऽनुसारिणः, ते इव तथागतानां नास्तिकानां, मतध्वंसिनः ; ("सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः" इत्यमरः) पक्षे—तथाऽऽगतानां यथा स्वगेहे स्थितास्तथाऽऽगतानां, न तु सभोचितवस्त्रभूषणधारिणां सौन्दर्याभिमानजुषां, मत "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम" इत्येवंरूपं, तद्ध्वंसिनस्तन्निन्दकाः ; पक्षे—तथाऽऽगतं कुलपरम्परोचितं, मतं शैवादिमतं, तद्ध्वंसिनो नाशकाः, आचारहीनताऽवोपहासबीजम् ; तथा च श्रीहर्षः,—"जनः क्रियाचारमुचं विगायति" इति । केचित् खञ्जना इव सांवत्सरो ज्योतिषिकः, तद्वत् फलदर्शिनः, यथा ज्योतिषिको तिथ्यादिप्रश्ने निश्चिरूपफलं दर्शयति, एवं खञ्जना अपि सुरतादिना तिथ्यादिफलं दर्शयन्तीत्यर्थः ; पक्षे—सांवत्सरं फलं वर्षफलं, दर्शयन्ति स्त्रीपुत्रादिलाभार्थं ताहशास्ते, ("सांवत्सरो ज्योतिषिकः" इत्यमरः) "दीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधेर्दिशोऽप्यन्तात्

कुमुदाकरा इव भास्वद्दर्शननिमीलिताः, केचिद्धार्त्तराष्ट्रा इव विश्वरूपावलोकनजनितेन्द्रजालप्रत्ययाः, केचिदात्मनि वारणबुद्ध्या बलवन्तोऽपि सुबाहाः, केचित् पाणिग्रहणार्थिनोऽप्यसुकरं मन्यमानाः, केचिदधरीभूता अपि स्थिराः, केचित्

ध्यानीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः ॥" इति निश्चयरहितत्वे-नाधीरत्वं व्याजमुपहासबीजम्। केचित् सुमेरुपरिसरा इव प्रान्तभूमय इव, चामीकरं सुवर्णं, तन्मयाः; पक्षे—चामीकरमयाः सुवर्णमयाः; पक्षे—चा ईषत्, चामीकरमया वा, ("रुक्मं चामीकरं जाम्बूनदम्" इत्यमरः) इत्युपहास-बीजम्। केचिद्विकचकुमुदाकरा इव भास्वद्दर्शनेन सूर्यदर्शनेन, निमीलिताः सङ्कुचिताः, कुमुदानां सङ्कोचस्तदाश्रये सरसः कोशनीतिवदुपचारात्, ("भास्व-द्विवस्वत्सप्ताश्व—" इत्यमरः) पक्षे—भास्वतोऽतितेजोयुक्तस्य जनस्य, दर्शनेन निमीलिता निमीलितनयनाः, वासवदत्तादर्शनादेव येषामयं प्रकारस्तेषामग्रे का गतिरिति स्पष्ट एवोपहासः। केचित् धार्त्तराष्ट्रा इव विश्वरूपस्य कृष्णदर्शितविश्वरूपस्य, दर्शनेन जनितेन्द्रजालप्रत्ययाः, अनेन मायाजालमेव कृतमिति धार्त्तराष्ट्राभिप्रायः; पक्षे—विश्वस्य जगतः, रूपं सौन्दर्यं यस्यां सा त्रैलोक्यसमवायिसौन्दर्यपरमाणु-निर्मिता वासवदत्ता, तस्या दर्शनेन जनितेन्द्रजालप्रत्ययाः, तथा च कन्दर्पकेतुवर्णन-प्रस्तावे मूलकार एव स्वस्यैव नैपुण्यस्य सौन्दर्यमित्यादि स्पष्टमेव वक्ष्यति, अतो द्वयोर-भूतपूर्वं स्वरूपयोः संयोजनम्, अत एव स्वप्नदर्शनोत्तरं कन्दर्पकेतौ साभिलाषा कथे-त्यादिनाऽननुरूपभर्तृशङ्कया अन्या निन्दयिष्यति; अतस्त्वसत्यमेव व्याजम्। केचिदा-त्मनि स्वस्मिन्, वारणबुद्ध्या गजबुद्ध्या, बलवन्तोऽपि सबला अपि, सुवाहाः सुखेन वाहो वहनं येषां तादृशाः, [वह प्रापणे घञ्] यो ह्यतिबलः पुमान् स न पुरुषान्तरेण सुखोद्वहनीय इति विरोधः; पक्षे—शोभना वाहा अश्वा येषां ते, यद्वा—बाहा भुजा येषां ते, ("बाहो बाहुतुरङ्गयोः" इति शाश्वतः) पक्षे—सुबाहाः शोभनाश्वजातिपुरुषाः, ते अश्वजातिपुरुषा इव न यथाकथञ्चिदपि जातिशयनायि-कोपयुक्ता इति दिक्; प्रपञ्चस्तु रतिरहस्यादौ द्रष्टव्यः, अतोपहासबीजं तत एवावधेयम्। पाणिग्रहणार्थिनो वासवदत्तापाणिग्रहणार्थिनः, असुकरं दुष्करं, मन्यमानाः, स्वेच्छासत्त्वेऽपि स्वयंवराधीनत्वात् तस्य; पक्षे—असुकरमसवः प्राणाः, तत्कारकं प्राणप्रदम्। केचिदधरीभूता अप्यपृथ्वीभूता अपि, स्थिराः पृथिव्य इति विरोधः; ("विश्वम्भरा स्थिरा धरा धरित्री" इत्यमरः) पक्षे—अधरीभूता

पाण्डुपुत्रा इवाच्छहृदयाज्ञानहृतक्षमाः, केचिद् बृहत्कथानुबन्धिनो गुणाढ्याः, केचित् तिर्य्यग्गतयः सुगन्धवाहाः, केचित् कौरवसैनिका इव द्रोणाशासूचकाः, केचित् कुमुदाकरा इवासोढशूरभासः स्थिता राजपुत्राः। तानेकैकशः समवलोक्य विरक्तहृदयाऽसौ कुमारिका तस्मात् कर्णवंशादवततार।

हीनतामापादिता अपि, स्थिरा निश्चला इति परिहारः, स्फुटमेवाविष्कृतमेषां निर्लज्जतारूपम्। केचित् पाण्डुपुत्रा इवाच्छहृदयस्य पाशकस्याक्षस्य, अज्ञानात् हृतक्षमा हृतभूमयः; पक्षे—अच्छायां वासवदत्तासम्बन्धिन्यामनभिज्ञायां, हृदयस्य तस्या मनसो वा, अज्ञानेनानवबोधनेन, हृतक्षमा गतशान्तयः, इयमस्मान् वरिष्यति न वेति व्याकुलीभूता इति भावः, तदनतैव दोषः। केचित् बृहत्कथाऽनुबन्धिनो बृहत्कथाग्रन्थस्य कर्त्तारः, गुणाढ्याख्यनामानः कवयः; ... पक्षे—बृहत्कथाऽनुबन्धिनो बहुकथावक्तारः, गुणाढ्या गुणैः सत्त्वादिभिराढ्याः, पक्षे—गुणैर्बागुरादिभिः, आढ्याः, सर्वदा मृगयासक्ततया अज्ञानिता दोषः। केचित् तिर्य्यग्गतयः कुटिलमार्गगामिनः, सुगन्धवाहाः सुगन्धधारिणः; पक्षे—तिर्य्यग्गतयो वायवः, वायोस्तिर्य्यग्गमनं वैशेषिकभाष्ये, सुगन्धवाहाः शोभनवायवः। केचित् कौरवसैनिका इव द्रोणाचार्य्यादाशा जयाशा, तत्सूचकाः द्रोणाचार्य्योऽस्मत्सेनापति-रिति नास्माकं पराजय इत्येव परस्परसूचकाः; पक्षे—द्रोणः काकः, तस्मादाशा वासवदत्ताप्राप्त्याशा, तत्सूचकाः, उक्तं च स्थानस्थितपक्षकाकस्य बृहत्संहितायां—"इष्टार्थदो-च्छादिकवाहनच्छत्रादिसंस्थस्तदभिहारी। ... क्रन्दति तोरणस्थो इष्टार्थदो भवतरुस्थितश्च॥" इत्यादि। ("द्रोणः कपोते काके खाते द्रोणोऽपि च" इति विश्वप्रकाशः)। केचित् कुमुदवना इवासोढशूरभासोऽसोढसूर्य्यकान्तयः; पक्षे—शूरो वीरः, दाशरथ्यादिः शूरशब्दः सूर्य्यवाचकोऽपि, ("शूरश्चारुभटे सूर्य्ये" इति विश्वः। "सुभटे शूरः सूर्य्ये च दाम्पत्येऽपि" इत्यूष्म-विवेकः)। तानेकैकशः समवलोक्य विरक्तहृदया, सर्वत्र दोषदर्शनात्, असौ कुमारिका कर्णवंशात्मञ्चात्, अवततार, ["एकैकस्य वचनाच्च वीप्सायाम्" इत्यत्र चकारो वीप्सायामित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः, एकैकवचनाद्वीप्सायां च, चात् स्वार्थेऽपि, स्वार्थाभिधानस्वभावादेकशब्दादेव, तेनैकशब्दाद्वीप्सायां शस्याभावे द्विर्वचनेऽप्यनर्थकद्वित्वं द्वयोरपि पदे जाते एकैकश इत्येतत्सिद्धिः] ("कर्णवंशो मञ्चः" इति हारावली)।

अथ तस्यामेव रात्रौ स्वप्ने वालिनमिवाङ्गदोपशोभितं, कुहूकण्ठमिव हारिकण्ठं, कनकमृगमिव रामाकर्षणनिपुणं, जयन्तमिव वचनामृतानन्दितवृद्धश्रवसं, कृष्णमिव कंसहर्षं न कुर्वन्तं, महामेघमिव विलसत्करकम्, आदिकन्दं रूपपादपस्य, आरोहणगिरिं शृङ्गाररसस्य, प्रभवगिरिं सुन्दरकथानदीनां, सुरभिमासं वैदग्ध्यसहकारस्य, आदर्शतलं सौजन्यमुखस्य, आदिबीजं विद्यालतानां, स्वयंवरपतिं कीर्त्तेः, सदागृहं लक्ष्मी-सरस्वत्योः, आदिगृहं शीलसम्पदां, कोशमिव महासौन्दर्य्यस्य, त्रिभुवनविलोभनीयाकृतिं युवानं ददर्श। स च चिन्तामणि-

---

अथागतेषु राजकुमारेषु विरागोत्तरं, तस्यामेव तद्दिवससम्बन्धिन्यामेव, रात्रौ स्वप्ने निद्रायां, सा युवानं ददर्शेत्यन्वयः। वालिनमिवाङ्गदेन तन्नामकवानरेण; वालिनमित्यादिधर्मराजमाथकाङ्क्षदित्यन्ते माधुर्य्यं गुणः; पक्षे—अङ्गदेन केयूरेण। कुहूकण्ठमिव कुहू इति कण्ठो ध्वनिरस्य तमिव कोकिलमिव, हारिकण्ठं मनोहर-स्वरम्; पक्षे—हारी हारयुक्तो मनोहरो वा, कण्ठो गलो यस्य तम्। कनक-मृगमिव रामस्य दाशरथेः, आकर्षणनिपुणम्; मारीचनामा राक्षसः कनकमृगो बभूवेति प्रसिद्धं रामायणे; पक्षे—रामाणां स्त्रीणाम्। जयन्तमिवेन्द्रपुत्रमिव, वचनामृतेनानन्दितो वृद्धश्रवा इन्द्रो येन तम्; ("वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरुहूतः पुरन्दरः"। "जयन्तः पाकशासनिः" इति द्वयोरप्यमरः) पक्षे—वचनामृतैरानन्दिते वृद्धानां श्रवसी श्रोत्रे येन तं, ("श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः" इत्यमरः)। कृष्णमिव कंसस्य हर्षं तं न कुर्वन्तं, तदन्तकत्वादित्यर्थः; पक्षे—कं जनं, न सहर्षं कुर्वन्तम्? अपि तु सर्वमेव। महामेघमिव विलसत्करकं स्फुरद्वर्षोपलम्; ("वर्षोपलस्तु करका" इत्यमरः) पक्षे—करो हस्त एव करकः [समासान्तः कप् वा]। रूप-पादपस्य सौन्दर्य्यतरोः, आदिकन्दम्। शृङ्गाररसस्यारोहणगिरिं प्रादुर्भावादिम्। [रुह बीजप्रादुर्भावे]। सुन्दरकथानदीनां रम्यकथानदीनां, प्रभवगिरिमुत्पत्ति-गिरिम्। सुरभिर्वसन्तः, तस्मादितमासमिव वैदग्ध्यसहकारस्य। सौजन्यमेव सुखं तस्यादर्शतलम्। विद्यालतानामादिबीजम्। कीर्त्तेः स्वयंवरपतिम्। लक्ष्मी-सरस्वत्योः सदागृहम्; तथा च कालिदासः,—"निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च" इति। शीलसम्पदामादिगृहम्। महासौन्दर्य्यस्य कोशमिव।

नाम्नो राज्ञस्तनयः कन्दर्पकेतुर्नाम। सा च स्वप्ने एव नामादिकमश्रौषीत्।

अनन्तरमहो! प्रजापते रूपनिर्माणकौशलमिदं, मन्ये स्वस्यैव नैपुण्यस्य सौन्दर्य्यदर्शनोत्सुकमनसा कमलभुवा जगत्त्रयसमवायिरूपपरमाणूनादाय विरचितोऽयम्, अन्यथा कथमिवास्य कान्तिविशेष ईदृशो भवति? वृथैव दमयन्ती नलस्य कृते वनवासवैशसमवाप। मुधैवेन्दुमती महिष्यजानुरागिणी बभूव। अफलमेव दुष्मन्तस्य कृते शकुन्तला दुर्वाससः शाप-

त्रिभुवने त्रिभुवनस्य वा विलोभनीया विलोभनकर्त्री, आकृतिर्यस्य तम्। [कर्त्तव्य-नीयर्]। स इति स्पष्टम्।

अनन्तरं तावदवस्थायाम्, इति बहुविधं भाषमाणा सखीजनेन समं समूर्च्छ्य-न्वयः। "प्रथमे त्वभिलाषः स्याद्द्वितीये चिन्तनं भवेत्। तृतीये तु स्मृतिः प्रोक्ता चतुर्थे गुणकीर्तनम्॥ उद्वेगः पञ्चमे प्रोक्तो विलापः षष्ठ उच्यते। उन्मादः सप्तमे प्रोक्तो भवेद्व्याधिस्तथाऽष्टमे॥ नवमे जडता प्रोक्ता दशमे मरणं भवेत्॥" इति भरतोदिता दशावस्था वर्णयंश्चतुर्थीं दशां वर्णयति। अहो! प्रजापते रूपनिर्माणकौशलमिदं मन्ये उत्प्रेक्षा। "मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिव-शब्दोऽपि तादृशः॥" स्वस्यैव नैपुण्यस्य प्रजानिर्माण-नैपुण्यस्य, सौन्दर्य्यदर्शनोत्सुकमनसा कमलभुवा ब्रह्मणा, जगत्त्रयसमवायिरूपपरमाणू-नादाय निर्मितः। वृथैवेत्यादि। इन्दुमती भोजराजतनया, अजे तदभिधाने राजनि, अनुरागिणी वृथैव बभूव, अजस्येन्दुमत्यपेक्षया हीनरूपत्वादिति भावः, तथा च कालिदासः,—"कुलेन कान्त्या वयसा गुणेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः। त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन॥" इत्यत्रात्मनस्तुल्यमित्यने-नोपमानकल्पनेनास्या अधिकगुणवत्त्वप्रतिपादनात्, अत एव रत्नं काञ्चनेन समा-गच्छत्विति सङ्गच्छते। कन्दर्पकेत्वपेक्षयाऽजादीनां कुरूपत्वमिति तासां तेष्वनु-रागो वृथैवेति तु स्पष्टमेव। माहिष्याः सैरन्ध्र्याः, अजे छागे, अनुरागो विरोधा-भासः, एतन्मूलकोऽपि परिहासः, यद्यप्यजवरणसमये इन्दुमत्या न महिषीत्वं, तथाऽपि वासवदत्तापरिहासदशायां तस्यास्तत्त्वेन न काऽप्यनुपपत्तिः। अफलमेव

मनुबभूव। निरर्थकं मदनमञ्जरी नरवाहनदत्तं चकमे। निष्कारणमेवोरुयुगविनिर्जितरम्भा रम्भा नलकूबरमचीकमत। विफलमेव धूमोर्णा स्वयंवरार्थागतानेकदेवगणगन्धर्वसहस्रेषु धर्मराजमाचकाङ्क्षदिति बहुविधं चिन्तयन्ती विरहमुर्मुर-मध्यमधिरूढेव, वाडवाग्निशिखाकवलितेव, कालाग्निरुद्र-पावकग्रस्तेव, पातालगुहाप्रविष्टेव, शून्यकरणग्रामे हृदये

दुष्मन्तस्य राज्ञः, ["न लोकाव्यय—" इति निषेधस्तु कारकषष्ठीविषयः] अर्थे तादर्थ्ये, [अव्ययम्] दुर्वाससः शापं यच्चिन्ताकुलहृदया स जनस्त्वां न स्मरिष्यतीत्येवं रूपम्, अनुबभूव, ("अर्थे कृतेऽव्ययं तावत् तादर्थ्ये वर्तते स्वयम्" इति कोषसारः) स्पष्टं चैतदभिज्ञानशाकुन्तले—"विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा तपोधनं वेत्सि न मामुपस्थितम्। स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि सन् कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव॥" इति। मदनमञ्जरी तन्नामिका स्त्री, नरवाहनदत्तं राजविशेषं, निरर्थकमेव चकमे। ऊरुयुगविनिर्जितरम्भा रम्भा स्वर्वेश्या, निष्कारणमेव नलकूबरं कुबेरसुतम्, अचीकमत, अकामयत; तथा च श्रीहर्षः,—"पश्चात्किल श्रीमदुधां विधाय रम्भा चिरं भामतुलां नलस्य। तत्रानुरक्ता तमनाप्य भेजे तन्नामगन्धां नलकूबरं सा॥" इत्युपभोगिनो भोगे प्रवृत्तिनिन्दाहेतुः; तथा च भर्तृहरिः,—"मत्तेभेन्द्रविभिन्नकुम्भपिशितग्रासैकबद्धस्पृहः किं जीर्णं तृणमत्ति मानमहतामग्रेसरः केसरी?" [कमेर्लुङि "कमेर्णिङ्" इति स्वार्थे णिङि "णिश्रि" इति चङि "णेरनिटि" इति लोपे "णौ चङि" इत्युपधाह्रस्वे "चङि" इति द्वित्वम्। "सन्वल्लघुनि" इति सन्वद्भावे "सन्यतः" इतीत्वेऽभ्यासस्य "दीर्घो लघोः" इति दीर्घः। अट्] धूमोर्णा स्वयंवरगतानेकदेवगणगन्धर्वसहस्रेषु, ["षष्ठी चानादरे" इति चकारादनादरे सप्तमी] ताननादृत्य धर्मराजं पितृपतिं, विफलमेवाचकाङ्क्षत् [काक्षि वाक्षि माक्षि काङ्क्षायाम्। लुङ्] इति बहुविधं चिन्तयन्ती। विरहमुर्मुरेत्यादिनाऽष्टमीमवस्थां वर्णयति। विरहतुषानलमधिरूढेव, ("मुर्मुरस्तु तुषानलः" इति वैजयन्ती)। वाडवाग्निर्वाडवानलः, तच्छिखा ज्वाला, तया कवलितेव, ("वाडवो वडवानलः"। "वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलौ" इत्युभयत्राप्यमरः)। कालाग्निर्यो रुद्रपावकः शिवभालनेत्रजन्मा, तेन ग्रस्तेव। इति विरहदाहमधि-कृत्यावस्थां वर्णयति। पातालगुहायां प्रविष्टेव। शून्यकरणग्रामे शून्येन्द्रियवर्गे,

लिखितमिव, उत्कीर्णमिव, प्रत्युप्तमिव, कीलितमिव, निगलितमिव, वज्रलेपघटितमिव, अस्थिपञ्जरप्रविष्टमिव, मर्मान्तरस्थितमिव, मज्जासारशबलितमिव, प्राणपरीतमिव, अन्तरात्मानमधिष्ठितमिव, रुधिराश्रयद्रवीभूतमिव, पललसंविभक्तमिव कन्दर्पकेतुं मन्यमाना उन्मत्तेव, बधिरेव, मूकेव, शून्येव, निरस्तकरणग्रामेव, मूर्च्छागृहीतेव, ग्रहग्रस्तेव, यौवनसागरतरङ्गपरम्परापरिगतेव, रागरज्जुभिरपवारितेव, कन्दर्पकुसुमबाणैः कीलितेव, शृङ्गारभावनाविघूर्णितेव, रूपपरिभावनाशल्यखिलितेव, मलयानिलापहृतजीवितेव, प्रियसखि! अनङ्गलेखे! वितर हृदये पाणिपद्मं दुःसहो विरहसन्तापः। मुग्धे! मदनमञ्जरि! सिञ्च चन्दनोदकेन। सरले! वसन्तसेने! संवृणु केशपाशम्। तरले! तरङ्गवति! विकिर केतकीधूलिम्। वामे! मदनमालिनि! वीजय शैवलदलेन। चपले! चित्रलेखे! लिख चित्रे चित्तचौरं जनम्। भाविनि! विलासवति! निक्षिप मुक्ताचूर्णनिकरम्। रागिणि! रागलेखे! स्थगय

यद्धृदयं तत्र लिखितमिव। अन्तरात्मानमधिष्ठितमिवान्तरात्मनि स्थितम्, ["अधिशीङ्स्थासां कर्म" इति कर्मसंज्ञा]। पललं मांसं, तत्र विभक्तमिव। सप्तमीमवस्थां दर्शयति, उन्मत्तेव। अष्टमीमवस्थां व्याधिमाह, बधिरेव मूकेव। नवमीमवस्थां जडतामाह, शून्येवेत्यादि। मदनव्याधिनिराकरणार्थं शिशिरोपचारं वर्णयन् पुनरष्टमीमवस्थां सूचयति। प्रियसखि! अनङ्गलेखे! अनङ्गस्य लेखा यस्यां सा ईषदुद्भूतमन्मथे! विरहवेदनाऽनभिज्ञतया शिक्षणं तदुपचारेषु, हृदये पाणिपद्मं वितर देहि, दुःसहो विरहसन्तापः। मुग्धे! अनभिज्ञे! मदनमञ्जरि! चन्दनोदकेन सिञ्च। सरले! मन्मथविकारानभिज्ञे! वसन्तसेने! केशपाशं केशकलापं, संवृणु, ("पाशः पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात् परे" इत्यमरः)। तरले! चञ्चलचित्ते! तरङ्गवति! केतकीधूलिं केतकीपरागं, विकिर। वामे! विपरीतक्रियाकारिणि! मदनमालिनि! नलिनीदलेन वीजय। चपले! चित्रलेखे! चित्रे चित्तचौरं जनं लिख। भाविनि! भावाभिज्ञे! मुक्ताचूर्णनिकरं

शिशिरघनसाररसनिम्नगाकूलपुलिने, क्षणमतितुहिनमलयज-रससरित्परिसरे, क्षणमरविन्दकाननपरिवारितसरस्तटविटपि-च्छायासु, क्षणमनिलोल्लासितदलेषु कदलीकाननेषु, क्षणं कुसुमशय्यासु, क्षणं नलिनीदलसंस्तरेषु, प्रलयकालोदितद्वादश-रविकिरणकलापतीव्रविरहाग्निदह्यमानामतिकृशां विप्राणामिव तनुं बिभ्रती, प्रचलदमन्दमन्दरान्दोलितदुग्धसिन्धुतरलतरङ्ग-च्छटाधवलहासच्छुरिताधरपल्लवं तन्मुखारविन्दं, द्विजकुलमिव श्रुतिप्रणयि तल्लोचनयुगलं, सहजसुरभिमुखपरिमलमाघ्रातु-कामेव सुदूरविनिर्गता सा नासावंशलक्ष्मीः, कलङ्कमुक्तेन्दुकला-कोमला पीयूषफेनपटलपाण्डुरा सा द्विजपङ्क्तिः, तददृष्ट-चरमनङ्गमतिशयानं रूपं, धन्यानि तानि स्थानानि, ते च जनपदाः, पुण्यानि नामाक्षराणि च तानि सुकृतभाञ्जि यान्यमुना परिष्कृतानीति मुहुर्मुहुः परिभावयन्ती, दिक्षु विदिक्षु लिखितमिव, नभस्युत्कीर्णमिव, विलोचने प्रतिबिम्बित-मिव, चित्रफलके लिखित्वा पुरो दर्शितमिवेतस्ततो विलोकयन्ती व्यतिष्ठत।

अनन्तरं परिजनप्रयत्नेनोच्छ्वसितं जीवितं यस्यास्तादृशी सत्यतिशिशिरघन-साररसनिम्नगाकूलपुलिनेष्वतिशीतलकर्पूरजलनदीतीरे पुलिनेषु, क्षणमतितुहिन-मलयजरससरित्परिसरेष्वतिशीतचन्दनजलनदीषु, क्षणमरविन्दकाननपरिवारितो यत् सरस्तस्य तटविटपिच्छायासु, क्षणमनिलोल्लासितानि दलानि येषां तादृशेषु कदलीकाननेषु, क्षणं कुसुमशय्यासु, क्षणं नलिनीदलसंस्तरेषु नलिनीदलास्तरेषु, प्रलयकालोदितद्वादशरवीणां किरणकलापवत् तीव्रो यो विरहानलस्तेन दह्यमाना-ऽत एवातिकृशां विप्राणां तनुमिव बिभ्रती धर्मात् तनुमिति, मुहुर्मुहुः परिभावयन्ती दिक्षु लिखितमिवेत्यादीतस्ततो विलोकयन्ती व्यतिष्ठतेत्यन्वयः। गुणकीर्त्तनरूपां चतुर्थीं दशां प्रचलदित्यादिना वर्णयति। प्रचलदमन्दो मन्दरस्तदान्दोलितः कम्पितः, दुग्धसिन्धुस्तस्य तरलतरङ्गच्छटावद्धवलो हासो हास्यं, तेन छुरितमधरपल्लवं यस्य तादृशं तन्मुखारविन्दं कन्दर्पकसुखकमलम्। द्विजकुलमिव ब्राह्मणसमूहमिव

अथ तस्याः सारिका तमालिका नाम तत्सखीभिः सहा-लोच्य कन्दर्पकेतोर्भावमाकलयितुं प्रस्थिताऽऽगता च मयैव सार्द्धमत्रैव तरोरधस्तात् तिष्ठति" इत्युक्त्वा विरराम।

अथ मकरन्दः सहर्षमुत्थाय तमालिकां विदितवृत्तान्ता-मकरोत्; सा च कृतप्रणामा मकरन्दाय पत्रिकामुपानयत्। अथ स तां स्वयमेवावाचयत्।

"प्रत्यक्षदृष्टभावाऽप्यस्थिरहृदया हि कामिनी भवति।
स्वप्नानुभूतभावा दृढयति न प्रत्ययं युवतिः॥"

बद्धमिव वा, स्तुतिर्वेदः कथं च, तत्र प्रत्यक्षि प्रस्रवत्, तदीयचक्षुर्युगलम्। सहजेति कलङ्कमुक्तेति स्पष्टम्। अनङ्गमतिशयानं तदनिर्वचनीयं, रूपमदृष्टचरम्। [भूतपूर्वे चरट्] धन्यानि तानि स्थानानि, ते च जनपदाः, यत्र स वसतीति शेषः। तानि नामाक्षराण्यभिधानवर्णानि, सुकृतभाञ्जि पुण्यानि, यान्यमुना परिष्कृतान्यलङ्कृतानि, इति परिभावयन्ती चिन्तयन्ती, दिक्षु विदिक्षु लिखितमिव, नभस्याकाशे, उत्कीर्णमिव विकीर्णमिव, विलोचने प्रतिबिम्बितमिव, चित्रफलके लिखित्वा पुरो दर्शितमिवेतस्ततो विलोकयन्ती, अननुभूतमपि सङ्कल्पेनावलोक्यते; तदुक्तं—"कामक्रोधभयोन्मादाचौर-स्वप्नाद्युपद्रवात्। असत्यान्यपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव॥" इति, व्यतिष्ठत, ["समवप्रविभ्यः स्थः" इति तङ्]।

पत्रहारिणी दूतीयम्; "कामिन्याः कामिनश्चापि सन्देशार्थां तु पत्रिकाम्। प्रापयत्यचिरेणैतामाहुः पत्रस्य हारिकाम्॥" इति। अथ तस्याः सारिका तमालिका नामेति प्रसिद्धा, तत्सखीभिः सहालोच्य कन्दर्पकेतोर्भावं वासवदत्ताऽनुरागम्, आकलयितुं प्रस्थिता मयैव सार्द्धं सह, आगता चात्रैव तरोरधस्तात् तिष्ठतीत्युक्त्वा विरराम।

अथ शुकवाक्यश्रवणोत्तरं, मकरन्दः सहर्षमुत्थाय तमालिकां विदितो वृत्तान्तो यया तादृशीमकरोत्, सा च तमालिकाऽपि, कृतप्रणामा सती मकरन्दाय पत्रिका-मुपानयत्। अथ स मकरन्दः, तां पत्रिकां, मयि सत्येतावन्मात्रमपि प्रयासोऽस्या मा भूदित्यभिप्रायात् स्वयमेवावाचयत्।

आर्ययाऽऽह। प्रत्यक्षं दृष्टो, भावः पुरुषाभिप्रायोऽनया तादृश्यपि कामिनी

तच्छ्रुत्वा कन्दर्पकेतुरमृतार्णवमग्न इव सर्वानन्दानामुपरि वर्त्तमानो मन्दमुत्थाय प्रसारितबाहुयुगलस्तमालिकामालिलिङ्ग । अथ तयैव सार्द्धं किं करोति ? किं वदति ? कथमास्ते ? इत्यादि सकलं वासवदत्तावृत्तान्तं पृच्छंस्तत्र तां निशां दिवसमप्यतिवाह्य कन्दर्पकेतुश्चचाल । अत्रान्तरे भगवानपि मरीचिमाली तं वृत्तान्तमिव कथयितुं मध्यमलोकमवततार ।

अथ वासरताम्रचूडचूडाचक्राकारः, चक्रवाकदत्त-सङ्क्रामितसन्तापतयेव मन्दिमानमुद्वहन्, मन्दारस्तवकसुन्दरः, सिन्दूराहतसुरराजकुम्भिकुम्भविभ्रमं बिभ्राणः, ताण्डवचण्ड-वेगोच्छालितधूर्जटिजटाजूटकूटबन्धबन्धुरविकटवासुकिभोगमणि-ताटङ्कसनाभिमण्डलः, सन्ध्यामञ्जिष्ठीमरसयावकपटचारुः, वारुणीवारविलासिन्यरुणमणिकुण्डलकान्तिः, कालकरवाल-कृत्तवासरमहिषस्कन्धचक्राकारः, मधुपूर्णकपालपात्रमिव कालकापालिनः, अम्लानकुसुमस्तबक इव नभःश्रियः, गगना-शोकतरुस्तबक इव, कनकमयदर्पण इव प्रतीचीविलासिन्याः, भगवान् दिनमणिश्चरमार्णवपर्यास तरलतरङ्गवेगाकुलित-विद्रुमविटपाकृतिर्ममज्ज ।

हि यतः, अस्थिरहृदया मय्यनुरक्त एवासावित्यनिश्चलचित्ता, भवति, स्वप्नानुभूत-भावा युवतिः प्रत्ययं स्वप्नदृष्टं स्वानुरक्तत्वनिश्चयं, न द्रढयति न दृढीकरोतीत्यर्थः, प्रत्यक्षदृष्टे यथानिश्चयस्तथ परोक्षे का वार्त्तेति भावः । काव्यार्थापत्तिरलङ्कारः, "कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते" इति । आर्या छन्दः, "यस्येतत् सप्त गणा गोपेता भवति नेह विषमे जः । षष्ठोऽयं न लघू वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्य्यायाः ॥ षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च सयति पदनियमः । चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥" इति लक्षणात् ।

तच्छ्रुत्वेति स्पष्टम् । अथ तयैवेत्यपि स्पष्टम् । अत्रान्तरे भगवान् मरीचिमाल्यपि तत्तान्तं वासवदत्तावृत्तान्तं, कथयितुमिव मध्यमलोकं भूलोकम्, अवततार ।

१। अथ चरमार्णवपर्यास ममज्जेति सम्बन्धः । वासरमेव ताम्रचूडस्तस्य चूडा-

क्रमेण च रजोविलुठितोत्थितकुलायार्थिपरस्परकलह-विकलकलविङ्ककुलकलकलवाचालशिखरेषु शिखरिषु, वसति-काङ्क्षिषु ध्वाङ्क्षेषु, अनवरतदह्यमानकालागुरुधूपपरिमलोद्गारेषु वासागारेषु, दूर्वाऽञ्चिततटिनीतटनिविष्टविदग्धजनप्रस्तूयमान-

---

चक्राकार:। चक्रवाकाणां चक्रं समूह:, तत्र सञ्जनित: सन्तापो येन तादृश:, तथैव नन्दिमानमस्यतेनस्तम, छद्दन्। मन्दारस्तबकसुन्दर:। सिन्दूरेणाद्रतो-ऽभिभूत:, कादिम:, य: सुरराजकुम्भिकुम्भस्थलविभ्रमं तदाकारत्वादस्यैकलाशालीति विशिष्टभ्रमं विलासं च, बिभ्राण:। [पूर्वार्द्धेऽन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र भृञ्] ("द्विपाधि-यूर्दस्युतिकुम्भिनीभजा:" इति हारावली)। ताण्डवचण्डवेगेनोच्छालितेन धूर्जटि-जटाजूटकूटबन्धेन बन्धुर उन्नतानत:, अत एव विषमविन्यासो यो वासुकिस्तस्य भोगमणि: फणामणि:, स एव ताटङ्क: स्त्रीणां कर्णभूषणं, तत्सन्निभस्तत्तुल्यरूप:, मण्डलो यस्य स:; वर्तुलत्वाद्धेतो ताटङ्करूपकं, ("बन्धुरं तून्नतानतम्" इत्यमर:)। सन्ध्येव स्निग्धकालदुग्धा कृष्णकान्ता वा गौ:, तस्या: सरसयावकपटलपाटल:; "पीनाया-श्चातिदुग्धाया गो: शृङ्गाराय मानवा:। रञ्जयन्ति शिरोदेशमलक्तेन बहुधा किल॥" क्वचिद्यावकपटलेति पाठ:; अस्मिन् पाठे—यावकपटलशब्देन यावकपटलमिव यावकपटलं लोकप्रसिद्ध-"मेहदी"इति पत्रविशेषं रञ्जनतिलकं विवक्षितम्; ("सन्धिनी तु वृषाक्रान्ताकालदुग्धगवी: स्मृता" इति विश्वप्रकाश:) सन्ध्यापुरन्ध्रीति पाठ: सुगम:। वारुण्येव वारविलासिनी तस्या: पद्मरागमणिकुण्डलवत् कान्तिरस्य स:। कालकर-वालेन कृत्तच्छिन्न:, वासरमहिषस्कन्धरुधिरधाराधार: ("करवाल: कृपाणवत्" इत्यमर:)। कालकपालिनो मधुपूर्णकपालपात्रमिव। नभ:श्रियोऽम्लानकुसुमस्तबक इव, तत्क्रीडनायेति भाव:। गगनमेवाशोकतरुस्तस्य स्तबक इव। प्रतीचीविलासिन्या: कनकमयदर्पण इव। दिनमणिर्भगवांस्तमाधंवपयति मन्ये।

क्रमेण भगवती सन्ध्या समदृश्यतेत्यन्वय:। पूर्वं रजोविलुठितानि पश्चादुत्थि-तानि कुलायार्थीन्यत एव परस्परकलहविकलानि कलविङ्ककुलानि तेषां कलकलेन वाचालानि शिखराण्यग्राणि येषां तादृशेषु शिखरिषु वृक्षेषु सत्सु; ("कलविङ्क-श्चिमपृष्ठो गृहनीडो व्रणायण:" इति हारावली। "शिरोऽग्रं शिखरं वा ना" इति वहमक्षरोऽमर:)। वसतेर्निवासस्थानस्य, काङ्क्षा येषां तादृशेषु, ध्वाङ्क्षेषु काकेषु;

काव्यकथाश्रवणोत्सुकशिशुजनकलकलनिवारणक्रुद्धेषु वृद्धेषु, आलोलिकातरलरसनाभिः कथितकथाभिर्जरतीभिरतिलघुकर-तालजनितसुखे शिशयिषमाणे शिशुजने, विरचितकन्दर्पमुद्रासु क्षुद्रासु, कामुकजनानुबध्यमानदासीजनविविधाश्लीलवचनश्रुति-विरसीकृतसन्ध्यावन्दनोपविष्टेषु शिष्टेषु, रोमन्थमन्थरकुरङ्ग-कुटुम्बकाध्यास्यमानम्रदिष्ठगोष्ठीनपृष्ठास्वरण्यस्थलीषु, निद्रालु-द्रोणकुलकलितकुलायेषु काननिकायेषु, कापेयविकलकपि-कुलेष्वाश्रमतरुषु, निर्जिगमिषति जरत्तरुकोटरकुटीर-कुटुम्बिनि कौशिककुले, तिमिरतर्जननिर्गतासु दहनप्रविष्टदिन-करकरशिखास्विव प्रस्फुरन्तीषु दीपलेखासु, मुखरितधनुःष

अनवरतेति स्पष्टम्। दूर्वाभिरञ्चितं यत् तटिनीतटं तत्र निविष्टविदग्धजनैः प्रस्तूयमानानां काव्यकथानां श्रवणोत्सुकाः, अत एव शिशुजनकलकलनिवारणार्थं क्रुद्धास्तादृशेषु वृद्धेषु। आलोलिकायां बालानां निद्रार्थं क्रियमाणे "ऊरलोल" इति लोकप्रसिद्धे मुखध्वनिविशेषे, तरला रसना जिह्वा यासां ताभिः, कथितकथाभि-र्जरतीभिरतिलघुकरतालजनितसुखे शिशयिषमाणे शयितुमिच्छौ, शिशुजने, तदुक्तम्—"आलोलिका मुकुलिका उलूलिर्मुखघण्टिका" इति। विरचिता कन्दर्पमुद्रा प्रसाधनं याभिस्तासु, क्षुद्रासु वेश्यासु, ("क्षुद्रा वेश्यानटीकण्टकारिका-सरघासु च" इति विश्वप्रकाशः)। कामुकेति स्पष्टम्। रोमन्थेन चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणेन, मन्थरैः कुरङ्गकुटुम्बकेनाध्यास्यमानं म्रदिष्ठं मृदुतरं, गोष्ठीनानां भूतपूर्वगोस्थानानां, पृष्ठं पृष्ठवत् पृष्ठं यासु तादृशीष्वरण्यस्थलीषु सतीषु, ("गोष्ठं गोस्थानकं तत्तु गौष्ठीनं भूतपूर्वकम्" इत्यमरः)। निद्रालुद्रोणकुलं काककुलं, तेन कलितकुलायेषु व्याप्तनीड़ेषु, काननिकायेषु काननसमूहेषु, ("निकायस्तु पुमान् लक्ष्ये सधर्मिप्राणिसंहतौ" इति विश्वप्रकाशः)। कापेयं कपिकर्म, तेन विकलानि कपिकुलानि येषु तेष्वाश्रमतरुषु, ["कपिज्ञात्योर्ढक्"]। जरत्तरूणां चिरन्तनवृक्षाणां, कोटरा निष्कुहाः, त एव कुटीराणि तेषु कुटुम्बिनि कुटुम्बवति, कौशिककुले निर्जिगमिषति निर्गच्छति, ("निष्कुहः कोटरं वा ना" इति "वाटः कुटी" इति च द्वयोरप्यमरः) ["कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः" इत्यनेन रः]। तिमिरतर्जनार्थे

वर्षति शरनिकरमनवरतमशेषसंसारशेमुषीमुषि मकरध्वजे, सुरतारम्भाकल्पशोभिनि शम्भलीभाषितभाजि भजति भूषां भुजिष्याजने, सैरिन्ध्रीबध्यमानरशनाकलापजल्पाकजघनस्थलीषु जनीषु, विश्रान्तकथाऽनुबन्धतया प्रवर्त्तमानानेकजनगृहगमनत्वरेषु चत्वरेषु, समावासितकुक्कुटेषु निष्कुटेषु, कृतयष्टिसमारोहणेषु बर्हिणेषु, विहितसन्ध्यासमयव्यवस्थेषु गृहस्थेषु, सङ्कोचोदञ्चदवाञ्चत्केसरकोटि--सङ्कट-कुशेशय-कोशकोटर-कुटीरशायिनि षट्चरणचक्रे, अथानेन वर्त्मना भगवता भानुमता समागन्तव्यमिति सर्वपट्टमयैर्वसनैरिव मणिकुट्टिमालिरिव विरचिता वरुणेन, कालकृत्तस्य दिवसमहिषस्य रुधिरधारेव,

---

निर्गतास्विव दहनप्रविष्टदिनकरकराणां किरणानां, शिखासु प्रस्फुरन्तीषु दीपशिखासु, "सौरं तेजः सायमग्निं सङ्क्रमते"। "आदित्यः सायमग्निं प्रविशति" इत्यादिश्रुतिः। मुखरितधनुषि [समासान्तविधेरनित्यत्वान्नानङ्] शरनिकरं वर्षति, अनवरतमशेषसंसारशेमुषीमुषि सकलसंसारमतिहारके, मकरध्वजे, ("धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः" इत्यमरः)। सुरतारम्भाकल्पेन वेशेन, शोभिनि शम्भलीनां कुट्टनीनां, भाषितं वचनं, भजति तादृशि, भूषां भजति भुजिष्याजने प्रेष्याजने, ("आकल्पवेशौ नेपथ्यम्"। "शम्भली कुट्टनी समे"। "नियोज्यकिङ्करप्रेष्य-भुजिष्यपरिचारकाः" इति त्रिष्वप्यमरः। "भुजिष्या प्रेष्यमात्रे स्यात् स्वतन्त्रायामपि स्मृता" इति धरणिः)। सैरिन्ध्रीभिर्बध्यमानरशनाकलापेन काञ्चीकलापेन, जल्पाकजघनस्थलीषु जनीषु वधूषु, ("सैरिन्ध्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका"। "स्याज्जल्पाकस्तु वाचालः" इति द्वयोरप्यमरः। "जनी सीमन्तिनीवध्वोरुत्पत्तौ च जनिर्मता" इति विश्वः)। विश्रान्तकथाऽनुबन्धतया प्रवर्त्तमानानेकजनेषु गृहगमनत्वरा येषु तेषु चत्वरेष्वङ्गणेषु, ("अङ्गणं चत्वराजिरे" इत्यमरः)। निष्कुटेषु गृहारामेषु, समावासितकुक्कुटेषु, ("गृहारामास्तु निष्कुटाः" इत्यमरः)। बर्हिणेषु मयूरेषु, कृतयष्टिसमारोहणेषु, ("मयूरो बर्हिणो बर्ही" इत्यमरः)। गृहस्थेषु विहितसन्ध्यासमयव्यवस्थेषु। सङ्कोचेति स्पष्टम्। अथानन्तरं, अदर्शमानेन वर्त्मना भानुमता समागन्तव्यमिति सर्वपट्टमयैर्वसनैर्मणिकुट्टिमालिर्मणिबद्धभूमिरिव, रचिता, ("कुट्टिमोऽस्त्री

विद्रुमलतेवाम्बरमहार्णवस्य, रक्तकमलिनीव गगनतडागस्य, काञ्चनसेतुरिव कन्दर्पगमनस्य, मञ्जिष्ठारागारुणपताकेव गगनहर्म्यतलस्य, लक्ष्मीरिव स्वयंवरपरिगृहीतपीताम्बरा, भिक्षुकीव तारानुरक्ता रक्ताम्बरधारिणी, भगवती सन्ध्या समदृश्यत ।

क्षणेन च क्षणदारागरचनाचतुरासु सन्ध्याशिष्यास्विव वेश्यासु, तुलाधारशून्यायां पण्यवीथ्यामिव दिवि, घनघटमान-दलपुटासु पुण्डरीकिणीषु, तिमिरप्रतिहस्तकेष्विव तत इतः परिभ्रमत्सु कमलसरसि मधुकरेषु, विकलकुररीकृतक्वणितेन रविविरहविधुरासु विलपन्तीष्विव सरोजिनीषु, गणके इव नक्षत्रसूचके प्रदोषे, हरकण्ठकाण्डकालिमसनाभि, दैत्यबल-

निबिडा भूः" इत्यमरः)। काञ्चनसेत्वादि स्पष्टम्। लक्ष्मीरिव स्वयंवरपरिगृहीतः पीताम्बरो विष्णुर्यया ; पक्षे—पीताम्बरं पीतनभः। भिक्षुकीव तारायां देवतायाम्, अनुरक्ता, रक्ताम्बरधारिणी रक्तवस्त्रधरा ; पक्षे—तारा नक्षत्राण्यनुरक्ता यस्याम्, [आहिताग्न्यादिः] रक्तमम्बरमाकाशो यस्याम् ।

क्षणेन गणके इव नक्षत्रसूचके प्रदोषे तिमिरमजृम्भतेत्यन्वयः। क्षणदा रात्रिः, तस्या रागरचना तत्र चतुरासु सन्ध्याशिष्यास्विव वेश्यासु ; पक्षे—क्षणदा आ साकल्येन, रागा भैरवादयः, तेषां रचना यथायथं स्वरग्राममूर्च्छनासहितं गानं, तत्र चतुरासु ; यद्वा—क्षणदानां स्वसुखप्रदानाम्, आ साकल्येन, रागरचना प्रीतिरचना, तत्र चतुरासु। तुलाधारा वणिजः, तैः शून्यायां पण्यवीथ्यामिव दिवि ; पक्षे—तुला राशिराधारो येषां ते चन्द्रादयः, तैः शून्यायाम् ; तथा च माघः,—"अविभाव्यतारक-महर्ग्रहिमद्युतिबिम्बमस्तमितभानु नभः। विगतोद्धतावमतमिस्रमभादपदोषतेव विगुणस्य गुणः ॥" इति, ("तुलाधारस्तुलाराशौ भवेद्वाणिजकेऽपि च" इति विश्वः)। घनं निबिडं, घटमानदलपुटासु पुण्डरीकिणीषु कमलिनीषु ; राजादेर्योग्यस्यापदि विपणिनो विपणमपसारयन्ति, सशोकाश्च स्वद्वारपिधानमाचरन्तीति लोकव्यवहारो ध्वनितः, "हरताल" इति भाषायां, ("नालीकिनी पुण्डरीकिणी बिसनालिश्च पद्मिनी" इत्युत्पलिनी)। कमलसरसि तिमिरप्रतिहस्तकेष्विवेतस्ततो भ्रमरेषु परिभ्रमत्सु, ("प्रतिहस्तोऽपरहस्तकः") "गुमास्ता" इति भाषायाम् ; [संज्ञाया कन्]

मिव प्रकृष्टतारकं, भारतसमरमिव वर्द्धमानोलूककलकलं, धृष्टद्युम्नवीर्य्यमिव कुण्ठितद्रोणप्रभावं, नन्दनवनमिव सञ्चरत्कौशिकं, कृष्णवर्त्मेवाखिलकाष्ठापहारकं, सगर्भमिव घनतर-पाषाणकर्कशासु गिरितटीषु, सचक्षुरिव सिंहनयनदीधिति-च्छटाकपिलेषु सानुषु, सजीवमिव तमोमणिभिः, संवर्द्धित-

---

मालिन्येन साम्यात् प्रतिहस्ततोत्प्रेक्षणम् ; प्रभौ परासूते चन्द्रः परहस्तदारादीन् समया स्वभृत्यान् लज्जोनिघ्नतया प्रेषयत्येवेति लोकप्रसिद्धो ध्वनितः। रविविरहविधुरास्तत एव विकलकुररीरुतच्छलेन पथिविशीर्णप्रघुष्टमिवेव, विलपन्तीष्विव सरोजिनीषु। गणके इव दैवज्ञे इव, नक्षत्रसूचके शुभाशुभकार्य्योपयोग्यश्विन्यादिनक्षत्रसूचके ; पक्षे—नक्षत्राणि ताराः, तत्सूचके द्योतके, प्रदीपे, ("दैवज्ञगणकावपि" इत्यमरः)। हरस्य कण्ठकाण्डं गलस्तम्भः, तत्कान्तिमलिनानि। दैत्यबलमिव प्रकृष्टः श्रेष्ठः, तारको दैत्यविशेषो यत्र ; ("काण्डं चावसरे बाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम्। स्तम्बे ऽर्गले च" इति भरतः) पक्षे—प्रकृष्टास्तारका भौमादिनक्षत्राणि यत्र, तथा च माघः,—"अवितुल्यभासाऽपि ददृशेऽपि न यः स तमो तमोभिरधिगम्य ततान्। द्युतिमत्यदीद्ग्रहगणो लघवः प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयतः॥" भारतसमरमिव वर्द्धमान उलूकस्य कुरुयोधविशेषशकुनिपुत्रस्य, कलकलो यत्र ; पक्षे—उलूकाः पेचकाः, ("उलूकः कुरुभेदेऽपि पेचके जम्भभेदिनि" इति विश्वः) [सङ्ग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्य इत्यण्]। धृष्टद्युम्नवीर्य्यमिव द्रुपदपुत्रवीर्य्यमिव, कुण्ठितो द्रोणस्याचार्य्यस्य, प्रभावो येन ; पक्षे—कुण्ठितो द्रोणानां काकानां, प्रभावो यत्र, (द्रोणो ना। द्रोणकाके स्याद्ब्रह्माचार्य्यो गुरावपि" इति रुद्रः)। नन्दनवनमिवेन्द्रवनमिव, सञ्चरन् कौशिक इन्द्रो यत्र ; पक्षे—कौशिका उलूकाः, ("कौशिकः पेचके शक्रे विश्वामित्रे च कौशिकः" इति विश्वः)। कृष्णवर्त्मेवाग्निरिवाखिलकाष्ठानामिन्धनानाम्, अपहारकम् ; पक्षे—काष्ठा दिशः, तासामपहारकमाच्छादकम् ; यद्वा—कृष्णवर्त्मानमिव दुराचारमिव, अखिलकाष्ठानामखिलोत्कर्षाणाम्, अपहारकं नाशकं, ("कृष्णवर्त्मा हुताशे स्याद्दुराचारे विधुन्तुदे"। "काष्ठा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः। आदित्य स्थाननाके च काष्ठमाख्यातमिन्धने॥" इति विश्वप्रकाशः)। सगर्भमिव ससत्त्वमिव, अधिकमिति यावत्, क्वचित् सगर्वमित्यपि पाठः, घनतराः पाषाणाः कर्कशाश्च यत्र तासु गिरितटीषु, "कर्कर" इति क्वाचित्कम्। सचक्षुरिव सिंहनयनदीधितिच्छटाकपिलेषु सानुषु ;

मिवाग्निहोत्रधूमलेखाभिः, मांसलितमिव कामिनीकेशपाश-संस्कारागुरुधूमपटलैः, उद्दीपितमिव घनतरलीनमधुकर-पटलमेचकितपेचकिकपोलतलदानधाराशीकरैः, पुञ्जीकृतमिव विततमालमालाच्छायासु, लीयमानमिव कज्जलश्यामभोगि-भोगेषु, प्रावरणमिव रजनीपांशुलायाः, पलितौषधमिव वृद्ध-वारविलासिन्याः, अपत्यमिव रजन्याः, सुहृदिव कलिकालस्य, मित्रमिव दुर्जनहृदयस्य, बौद्धदर्शनमिव प्रत्यक्षद्रव्यमपह्नुवान, तिमिरं व्यजृम्भत।

सुप्रसिद्धेति पाठस्तु भ्रामकत्वादुपेक्षितः। तमोमणिभिर्ज्योतिरिङ्गणैः, मणीतमिव, इतस्ततो भ्रमणादिति भावः, ("ध्वान्तोन्मेषखद्योततमोमणिज्योतिरिङ्गणाः" इति व्याडिः)। अग्निहोत्रधूमलेखाभिः संवर्द्धितमिव। कामिनीकेशपाशसंस्कारार्थमगुरुधूमपटलानि तैर्मांसलो बलवान्, तद्वदाचरितमिव, [भिन्नादित्वात्] ("बलवान् मांसलोंऽसलः" इत्यमरः)। घनतरं निविडतरं, लीनानामुपविष्टानां, मधुकराणां पटलैर्मेचकितानां श्यामवदाचरितानां, पेचकिनां गजानां, कपोलतलदानधारा-शीकरैरुद्दीपितमिव, ("उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः"। "काल-श्यामलमेचकाः" इति द्वयोरप्यमरः) प्रोद्दीप्तम्। वितता या तमालमाला तच्छायासु पुञ्जीकृतमिव। कज्जलश्यामभोगिभोगेषु सर्पशरीरेषु, लीयमानमिव। रजनीपांशुलाया रात्रौ कृष्णाभिसारिकायाः, प्रावरणमिव, ("स्वैरिणी पांशुला च स्यात्" इत्यमरः)। वृद्धवारविलासिन्याः पलितस्य जराकृतकेशशौक्ल्यस्य, औषधं तन्निवारकमिव, अन्धतमसे केशानां विशेषानुपलब्धादिति भावः, पलितं वेश्यानां जीविकाभङ्गहेतुरिति ता एव वर्णिताः, ("पलितं जरसा शौक्ल्यं केशादौ" इत्यमरः)। रजन्या रात्रेः, अपत्यमिव, तत उद्भूतत्वादिति भावः। कलिकालस्य सुहृदिव, सदाचारनाशकत्वान्मालिन्याच्च साम्यात् सुहृत्त्वम्। दुर्जन-हृदयस्य मित्रमिव। बौद्धदर्शनमिव बौद्धशास्त्रमिव, प्रत्यक्षमपि चक्षुरिन्द्रियगोचरमपि, न तु परमाण्वादिवदतीन्द्रियं, द्रव्यमपह्नुवानं, सर्वं ज्ञानमयं जगदिति मन्य-मानास्ते—"सूर्याचन्द्रमसौ व्योम तारचक्रं वसुन्धरा। सरितः सागराः शैला-श्चित्तस्यैव विभूतयः॥" इति प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यर्थमन्यथयन्ति।

मुदितमिवातिमत्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले, फलितमिवातिसान्द्रदलच्छदविततमालतमालकानने, स्फुरितमिवातिकान्तकान्ताजनघनतरकेशपाशसंहतौ, मिलितमिवेन्द्रनीलमणिरश्मिभिः, अतिशयमांसलं तम इवावटतटाटवीषु, साटोपमिव स्फुटपाटवोत्कटप्रकटविशङ्कटकुटजविटपोत्कटविनटितषट्पदालिषु, घनतरघोरघस्मरविषधरभोगभासुरं, मदभरमत्तदन्तिदन्तद्युतितर्जनजर्जरं तमः।

निशाकरारम्भसमये इव सङ्कुचत्कुवलयव्याजेन विरचिताञ्जलिपुटे नतिमति तमोतिमिरे क्षणेन च सन्ध्याताण्डवाडम्बरोच्छलितमहानट-जटाजूट-कूटकुटिलविवर-विवर्त्तित-जह्नुकन्या-वारिधाराबिन्दव इव विकीर्णाः, दुर्द्धरधरणिभारभरभुग्नभोग-

---

अतिमत्तमातङ्गमनोहरगण्डमण्डले मुदितमिव हृष्टमिव। अतिसान्द्रदल-पर्णविततमालतमालकानने फलितमिव। अतिकान्तकान्ताजनघनतरकेशपाशसंहतौ स्फुरितमिव। इन्द्रनीलमणिरश्मिभिर्मिलितमिव। अतिशयमांसलं तमः अवटा गर्ताः, तटा अटव्यश्च तवोत्पन्नामेव, ("अवटः स्यात् खले गर्त्ते कूपे कुहकजीविनि" इति विश्वप्रकाशः)। स्फुटं पाटवं पटुत्वं, तेनोत्कटमुद्ग्रं, प्रकटो व्यक्तः, विशङ्कटो महान्, यः कुटजविटपस्तत्रोत्कटविनटितषट्पदालिषु साटोपमिव सावष्टम्भमिव; ("विकटः सुन्दरे प्रोक्तो विशालविकरालयोः" इति विश्वप्रकाशः। "विशङ्कटं पृथु बृहत्" इत्यमरः)। घनतरं घोरं भयानकं, घस्मरो भक्षकः, यो विषधरस्तद्भोग-भासुरम्; ("घोरं भीमं भयानकम्"। "भक्षको घस्मरोऽद्मरः" इत्यमरश्चाप्यमरः) ["भोगः कायः फणः"]। मदभरमत्तदन्तिदन्तद्युतितर्जनेन जर्जरं शिथिलावयवं तमः; मदमत्त इति विशेषणं गजानां तादृगुज्ज्वलताय, तत्र दन्तयोः श्वैत्याय।

निशाकरारम्भसमये चन्द्रोदयारम्भसमये, सङ्कुचत्कुवलयव्याजेन विरचिताञ्जलिपुटे इव, अत एव नतिमति नम्रे, तमोतिमिरे सति क्षणेन तारका व्यराजन्तेत्यन्वयः। पूर्वं तमःप्रारम्भे ता एव वर्णिताः, इदानीं चन्द्रोदयप्रारम्भे इति न किञ्चिदसमञ्जसम्। सन्ध्यासु ताण्डवं नृत्यं, तस्याडम्बरः समारम्भः, तेनोच्छलिते महानटस्य शम्भोः, जटा-जूटकूटकुटिलविवरे विवर्त्तिता या जह्नुकन्या गङ्गा, तस्या वारिधाराबिन्दवो

दिग्गजमत्तमातङ्गमण्डलकरपरिमुक्तशीकरच्छटा इव, अतिदवीयो-नभस्तलभ्रमणखिन्नदिनकरतुरगवान्तफेनस्तबका इव, गगन-महासरःकुमुदकाननसन्देहदायिन्यः, विश्वं गणयता विधातुः शशिकठिनीखण्डेन तमोमषीश्यामेऽजिने इव नभसि संसार-स्यातिशून्यत्वाच्छून्यबिन्दव इव, वितता जगत्त्रयविजयविनिर्गतस्य मकरकेतो रतिकरतलविकीर्णलाजा इव, गुटिकास्त्रगुलिका इव पुष्पधन्वनः, वियदम्बुराशिफेनस्तबका इव, रतिविरचिता गगनाङ्गणे आतर्पणपञ्चाङ्गुलय इव, विकीर्णा व्योमलक्ष्मीहार-मुक्तानिकरा इव, चन्द्रचिताचक्राद्वात्यावेगव्यस्ताः कामकीकस-खण्डा इव, तिमिरोद्गमधूमधूमलसन्ध्याऽनलपरितप्तगगनमहा-

---

इव विकीर्णा विस्तृताः; ("ताण्डवं नटनं नाट्यम्" इत्यमरः। "शीकरस्त्व-म्बुकणाः, स्मृताः" ... "वाडम्बर-समारम्भे गजगर्जिततूर्य्ययोः" इति विश्वप्रकाशः)। दिङ्मात्राणां गजानां यन्मत्तस्य मातङ्गमण्डलं समूहः, तत्करैः शुण्डाभिः, परिमुक्ताः शीकरच्छटा अम्बुकणच्छटाः, ता इव; ("करो वर्षोपले पाणौ शुण्डाप्रत्ययरश्मिषु" इति विश्वप्रकाशः)। अतिदवीयो दूरं, नभस्तलं तत्र भ्रमणेन खिन्ना दिनकरतुरगास्तैर्वान्तफेनस्तबका इव; ("दवीयश्च दविष्ठं च सुदूरं" इत्यमरः)। गगनमहासरसः कुमुदकाननसन्देहदायिन्यः, तत्तुल्या इत्यर्थः। विश्वं गणयतो विधातुस्तमोमषीश्यामेऽजिने चर्मणीव, नभस्याकाशे, शशी चन्द्र एव, कठिनी खटिका, तस्याः खण्डेन शकलेन, रचिता इति शेषः, संसारस्यातिशून्यत्वात् नश्वरत्वेनेत्यर्थः, शून्यबिन्दव इव; ("कठिनी खटिकायां तु" इति विश्वप्रकाशः)। जगत्त्रयविजयार्थं विनिर्गतस्य मकरकेतोः कामस्य, रतेः प्रियायाः, करतलविकीर्णलाजा इव। पुष्पधन्वनो गुटिकास्त्रं "गुलेल" इति भाषया, तस्य गुलिका इव, "गुरिया" "गोली" इति वा इयं भाषायाम्। वियदम्बुराशेः फेनस्तबका इव। गगनाङ्गणे रतिविनिर्मिता आतर्पणम् "आलिपन" इति भाषया, तस्य पञ्चाङ्गुलयः "चुटकी" इति भाषया, ता इव, उत्सवादावा-तर्पणेनाङ्गनौ रञ्जयित्वा कुड्यादि रञ्जयन्तीति सम्प्रदायः; ("आतर्पणं च सौहित्ये विन्यासाद्यालिम्पनेऽपि च" इति विश्वप्रकाशः)। विकीर्णा विक्षिप्ताः, व्योमलक्ष्म्या हारमुक्तानिकरा इव। चन्द्र एव चिताचक्रं तस्माद्वात्यावेगेन व्यस्ता इतस्तत उत्पतिताः, कामकीकसखण्डाः कामास्थिखण्डाः, ते इव, ("चिता चित्या चितिः स्त्रियाम्"।

खलीकटाहभज्यमानलाजानुकारिण्य इव तारका व्यराजन्त। ताभिः श्वित्रितमिव वियदशोभत। दीर्घोच्छ्वासरचनाकुलं सुश्लेषवक्त्रघटनापटु सत्कविवचनमिव चक्रवाकमिथुनमतीवाखिद्यत। कमलिनीवन-सञ्चरणालग्न-मकरन्दविन्दुलुब्ध-मुग्ध-मधुकरमाला-शबलगात्रं, कालपाशेनेव मूर्त्तरामशापेनाकृष्यमाणं, चक्रवाकमिथुनं विजघटे। रविविरहविधुरायाः कमलिन्या हृदयमिव द्विधा पपाट चक्रवाकमिथुनम्। आगमिष्यतो हिमकरदयितस्य पार्श्वे सञ्चरन्ती कुमुदिन्या भ्रमरमाला दूतीवालक्ष्यत। तारका-

"कोलपं कुल्यमस्थि च" इति द्वयोरप्यमरः)। तिमिरमेव धूमलेन धूमलः कृष्णलोहितः, सन्ध्यैवानलो वह्निः, तेन परितप्तो गगनमहाखल्येव कटाहस्तत्र भज्यमानलाजानुकारिण्यः, ("धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते" इत्यमरः)। ताभिस्ताराभिः, श्वित्रितं सञ्जातकुष्ठमिव, वियदराजत, ("कोठो मण्डलकं कुष्ठं श्वित्रः" इत्यमरः) चित्रितमिति पाठे—सञ्जातचित्रम्। दीर्घोच्छ्वासो दीर्घपरिच्छेदः, तद्रचनया आकुलं व्याप्तम्; यद्वा—दीर्घोच्छ्वासरचनानां कुलं गृहं, शोभनः श्लेषोऽलङ्कारो गुणविशेषो वा, वक्त्रं छन्दोभेदः, तद्रचनापटु सत्कविसत्काव्यमिव; पक्षे—दीर्घोच्छ्वासस्य महोच्छ्वसनस्य, रचनया आकुलं व्याकुलम्; सुश्लेषवक्त्रघटना शोभनः श्लेष आलिङ्गनं यत्र तादृशी, वक्त्रघटना मुखसंयोजनं, तत्र पटु चक्रवाकमिथुनमतीवाखिद्यत, ("आख्यायिकापरिच्छेद आश्वासोच्छ्वासकावपि" इत्युत्तरतन्त्रम्। "कुलं जनपदे गृहे। सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्॥" इति विश्वप्रकाशः) "एकरूपेण वाक्येन द्वयोर्भणनमर्थयोः। तन्त्रेण यत्र शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिशब्दितः॥" इति भोजराजः। "श्लिष्टमस्पृष्टशैथिल्यम्" इति गुणप्रकरणे दण्डी। "वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्यातामब्धेर्योऽनुष्टुभि ख्यातम्" इति केदारः। ("पटुस्तीक्ष्णेऽस्फुटे दक्षे निष्ठुरे निरुजेऽपि च" इति रुद्रः)। कमलिनीवनसञ्चरणेलग्नमकरन्दविन्दुषु लुब्धा सतृष्णा, मुग्धा रम्या, मधुकरमाला तया शबलं चित्रं, गात्रं यस्य तत्। कालपाशेनेव मूर्त्तरामशापेन वा सम्यक्, यथा रात्रौ न मिलतस्तथा कृष्यमाणं चक्रवाकमिथुनं विजघटे विघटितम्। रविविरहविधुरायाः कमलिन्या हृदयमिव चक्रवाकमिथुनं द्विधा पपाट, [पट पट गतौ]। कुमुदिन्याः पार्श्वे सञ्चरन्ती भ्रमरमाला आगमिष्यतो हिमकरदयितस्य चन्द्रप्रियस्य, दूतीवालक्ष्यत, [सञ्चरन्ती-

व्याजादस्तङ्गतस्य दिवाकरस्य शोकादिव स्थूलाम्बुबिन्दुभिः ककुभो व्यरुदन्। भास्वतो निजदयितस्य विरहादभिनव-किञ्जल्कराजिव्याजेन मुर्मुर इव नलिनी कोषहृदये जज्वाल। रविरश्मिभस्मितनभोवनमसीराशिरिव, श्रुतिवचनमिव परि-हृतदिगम्बरदर्शनं, सद्यो द्रावितराजपट्ट इव, समुद्रप्रवाह इव, शार्वरमन्धकारं व्यजृम्भत।

क्षणेन च क्षणदाराजकन्यकाकन्दुकः, कन्दर्पकनकदर्पणः, उदयगिरिबालमन्दारपुष्पस्तबकाकृतिः, प्राचीललाटतटकुङ्कुम-बिन्दुचक्राकारः, कनककुण्डलमिव नभःश्रियः, दिव्यवधू-प्रसाधिकाहस्तस्रस्तालक्तकपटलमिव, गगनसौधकनककुम्भ इव, प्रस्थानकनककलश इव त्रिभुवनविजयविनिर्गतस्य मकरकेतोः,

---

स्य तृतीयान्तेन योगाभावात् "समस्तृतीयायुक्तात्" इति नात्मनेपदम्]। अस्तङ्गतस्य दिवाकरस्य शोकात् ककुभस्ताराव्याजेन व्यरुदन्। कमलिनी कोषहृदये भास्वतो निजदयितस्य विरहादभिनवकिञ्जल्कराजिव्याजेन मुर्मुर इव तुषानल इव, जज्वाल, ("मुर्मुरस्तु तुषानले" इति वैजयन्ती)। रविरश्मिभस्मितनभोवनस्य मसीराशिरिव। श्रुतिवचनमिव वेदवाक्यमिव, परिहृतं दिगम्बरस्य बौद्धस्य, दर्शनं शास्त्रं येन तत्; पक्षे—दिगम्बरयोः दिगाकाशयोः, दर्शनं येन तत्, शार्वरं शर्वरीसम्बन्धि, [शैषिकत्वविवक्षायामण्। भवे तु ठञ् स्यात्] एवं शार्वरस्य तमसो विशेषण इत्यादयो व्याख्याताः। तमो व्यजृम्भत।

क्षणेन रजनीपतिरुदयमाससादेत्यन्वयः। क्षणदा राजकन्या कन्दुको गेन्दुकः, ("गेन्दुकः कन्दुकः" इत्यमरः) "गेन्दा" इति "गालमसुरियां" इति भाषायाम्। कन्दर्पस्य कनकदर्पणो मुकुरः, ("दर्पणे मुकुरादर्शौ" इत्यमरः) कनकपदं रक्तत्वसाम्यार्थम्। उदयगिरेर्बालमन्दारपुष्पस्तबको नव्यमन्दारगुच्छकः, तदाकृतिः, ("स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः" इत्यमरः) बालपदमारक्ततातिशयाय। प्राचीललाटतटे कुङ्कुमबिन्दुचक्रवदाकारो यस्य, ("अथ कुङ्कुमम्। काश्मीर-जन्माग्निशिखम्" इत्यमरः)। नभःश्रियः कनककुण्डलमिव कर्णवेष्टनमिव, ("कुण्डलं कर्णवेष्टनम्" इत्यमरः)। दिव्यवधूनां प्रसाधिका तद्धस्तात् स्रस्तमलक्तकपटलमिव

कन्दर्पकार्त्तस्वरतूणमुखकान्तितस्करः, प्राच्यशैलशिखराग्रप्ररूढ़जपाकुसुमच्छविः, स्वच्छकुङ्कुमपिण्डपूर्णपात्रमिव निशाविलासिन्याः, कुङ्कुमारुणैकस्तनकलश इवाखण्डलाशाङ्गनायाः, क्षीरसिन्धुरिव हरिणाधिष्ठितः, राम इव लक्ष्मणान्वितः, सुग्रीव इव तारापतिः, सुराजेव रक्तमण्डलः, उदयारुणमण्डलः, रजनीपतिरुदयमाससाद। ततः कामिनीहृदयसङ्क्रामित इव, चकोराङ्गनानेत्रपुटपीत इव, रक्तकुमुदकोषलीढ़ इव, क्षीणतां क्षणदाकृतो जगाम रागः।

अनन्तरं शर्वरीव्रजाङ्गनाऽऽविष्कृतनवनीतस्वस्तिक इव, कुसुमकेतोः मुखच्छायामुद्रितमुकुर इव, श्वेतातपत्रमिव मकरकेतोः, दन्तपालिचक्रमिव वियन्महाऽसेः, श्वेतचामरमिव मदन-

---

नगनेति स्पष्टम्। प्रस्थानकलकेति च। कन्दर्पस्य कार्त्तस्वरतूणमुखकान्तेः सुवर्णनिषङ्गमुखशोभायाः, तस्करोऽपहारकः, तच्छेष्ठत्वादिति भावः, ("तूणोपासङ्गतूणीरनिषङ्गाः" इत्यमरः)। प्राच्यां भवः प्राच्यः शैलस्तच्छिखराग्रे प्ररूढ़ जपाकुसुमं तच्छविः, ["द्युप्रागपा" इति यत्] ("ओड्रपुष्पं जपापुष्पम्" इत्यमरः)। स्वच्छकुङ्कुमेन पिण्डं सान्द्रं, पूर्णपात्रमिव निशाविलासिन्याः, ("पिण्डं सान्द्रे बले काले तुल्येऽपि परिकीर्त्तितम्"। "पूर्णपात्रं वस्तुपूर्ण-पात्रे वर्द्धापकेऽपि च" इति द्वयोरपि विश्वः) कुङ्कुमारुणैकस्तनकलश इवाखण्डलाशाङ्गनाया इन्द्रदिगङ्गनायाः, ("आखण्डलः सहस्राक्षः" इत्यमरः)। क्षीरसिन्धुरिव हरिणा विष्णुना, अधिष्ठितः; पक्षे—हरिणेन। राम इव लक्ष्मणेनानुगतः; पक्षे—लक्ष्मणा चिह्नेन। सुग्रीव इव तारा तन्नामिका स्त्री; पक्षे—तारा नक्षत्राणि। सुराजेव रक्तं मण्डलममात्यादिममूहो यस्य; पक्षे—मण्डलं बिम्बम्। उदयेनारुणं मण्डलं बिम्बं यस्य सः। ततः कामिनीहृदये सङ्क्रामित इव। चकोराङ्गनाभिर्नेत्रपुटैः पीत इव। रक्तकुमुदकोषैर्लीढ़ इवास्वादित इव। क्षीणतां जगाम क्षणदाकृतो रागश्चन्द्रमण्डलस्थं लौहित्यम्।

अनन्तरं उडुपतिश्चन्द्रः, उज्जगाम। शर्वरी व्रजाङ्गना गोपी, तया आविष्कृतः नवनीतस्य स्वस्तिकचतुष्कमिव, "चौक" इति भाषायां, ("नवनीतं नवोद्धृतम्" इत्यमरः। "स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्कगृहभेदयोः" इति विश्वप्रकाशः)।

महाराजस्य, वालुकापुलिनमिव निशायमुनायाः, स्फाटिक-लिङ्गमिव गगनमहातापसस्य, अण्डमिव कालोरगस्य, कम्बुरिव नभोमहार्णवस्य, चैत्यमिव मदनारिदग्धस्य मकरकेतोः, चिताचक्रमिव कलङ्काङ्गारशबलं सङ्कल्पजन्मनः, गगनगामिगङ्गा-पुण्डरीकमिव, अम्बरमहार्णवफेनपुञ्ज इव, पारदपिण्ड इव कालधातुवादिनः, राजतकलश इव दूर्वाप्रवालशबलः, कन्दर्परथ-चक्रचारुः, अम्बरप्रासादस्य पारावत इव, उदयाचलचारुचूडा-मणिरिव, ऐरावतलुप्तसिन्दूरकुम्भस्थलमिव, भग्नशृङ्गपुराण-गोमुण्डखण्ड इव तारकाखचितगोधूमशालिनो नभःक्षेत्रस्य,

कुसुमकेतोर्मुखच्छायावलोकनो मुकुर इव मकरकेतोः आतपत्रमिव। वियन्महा-ऽसिराकाशखड्गस्य, (पालयतीति पालः, पालं रक्षकं, स्थूलं, चर्म इः) दन्तस्य गजदन्तस्य, पालिर्गजदन्तमयः फलकारिति यावत्। मदनमहाराजस्य सितचामरमिव, ("चामरं तु प्रकीर्णकम्" इत्यमरः)। निशायमुनाया वालुकापुलिनमिव। गगन-महातापसस्य स्फाटिकलिङ्गमिव पूजार्थे स्फटिकमयशिवलिङ्गमिव। काल एवोरगः कालोरगः, तस्याण्डमिव। नभोमहार्णवस्य कम्बुरिव शङ्ख इव। मदनारिणा शिवेन, दग्धस्य मकरकेतोश्चैत्यमिव, ("चैत्यमायतने बुद्धवन्द्ये चोद्देश्यपादपे" इति विश्वः)। कलङ्काङ्गाराः, यद्यपि "अङ्गारोऽलातमुल्मुकम्" इत्यमरः, साग्निकाष्ठमङ्गारः, "अङ्गारचुम्बितमिव व्यथमानमास्ते" इति प्रयुक्तं भवभूतिना, तथाऽपि निरग्नि-दग्धं श्यामं काष्ठमिहाङ्गारपदेन विवक्षितं योग्यत्वात्, "कोयला" इति भाषायां, तेन शबलं चिताचक्रमिव सङ्कल्पजन्मनः; एतादृशेऽर्थे श्रीहर्षेण नैषधीये "इङ्गाल"शब्दः प्रयुक्तः, "वितनुरिङ्गालमिवाशुगः परः" इति)। गगनगामिगङ्गाया मन्दाकिन्याः, पुण्डरीकमिव सिताम्भोजमिव, यदेव चकास्ति तदेव वर्ण्यते। अम्बरं व्योमैव, महार्णव-स्तत्फेनपुञ्ज इव। कालधातुवादिनः पारदपिण्ड इव। दूर्वाप्रवालशबलो राजत-कलश इव, दूर्वाप्रवालेति कलङ्कसाम्याय। कन्दर्परथचक्रचारुः। अम्बरमेव प्रासादो राजगृहं, तस्य पारावत इव, (गृहप्रकरणे "प्रासादो देवभूभुजाम्"। "पारावतः कलरवः कपोतः" इति द्वयोरप्यमरः)। उदयाचलचारुचूडामणिः। ऐरावतस्य लुप्तसिन्दूरं मृष्टसिन्दूरं, कुम्भस्थलमिव। श्वेतगोधूमैः, श्वेतत्वं तारासाम्याय, "काठियो गोहूं" इति भाषायां, शालिनः शोभमानस्य, नभःक्षेत्रस्य भग्नशृङ्गः, भग्न-

मलयजपिण्डपाण्डुरराजतपात्रमिव सिद्धाङ्गनाहस्तसंस्तं, ग्रह-पतिरुज्जगाम। यश्च पुण्डरीकं लोचनमधुकराणां, शयनीय-सैकतमिव चित्तहंसानां, स्फाटिकव्यजनं विरहवह्नीनां, श्वेत-शाणचक्रं मन्मथसायकानाम्।

अत्रान्तरेऽभिसारिकासार्थप्रहितानां प्रियतमान् प्रति दूतीनां द्व्यर्थाः सेर्ष्याः सप्रपञ्चा विकारभङ्गुराः प्रवादा बभूवुः। तथा हि, अवस्तीकृतमात्मानं नाकलयसि तत्त्वतः? कान्त!

विषाणत्वं वर्त्तुलत्वार्थं, पुराणधर्मरहितः, गोमुण्डखण्ड इव, सोमाभिमानार्थे रजावे वा चैव गोमुण्डः समारोप्यते। सिद्धाङ्गनाहस्तात् यस्तं भट, मलयजेन सुरचन्दनेन, पिण्डं चूर्णम्, अत एवातिपाण्डुरं राजतपात्रं रौप्यपात्रमिव; यद्वा—मलयजपिण्डैर्घृष्ट-चन्दनगुटिकाभिः, पाण्डुरमित्यादि; उभयत्र अंशतवर्णनं चन्दनपङ्कबिन्दवो गुटिका वा तारा विकीर्णा इति ध्वनयितुम्। लोचनमधुकराणां पुण्डरीकमिव; वर्त्तुलत्व-सामितसाम्यार्थं विकासपर्य्यन्तमात्रहेतु कुमुदम, एवं पूर्वत्रापि। चित्तहंसानां शयनीयसैकतमिव शयनार्हसिकतामयदेश इव। विरहवह्नीनां स्फाटिकव्यजनं, तत्सम्बन्धकत्वादिति भावः, अत्र व्यजनं वर्त्तुलमग्निसन्धुक्षकं विवक्षितं, "छितनी" इति भाषायाम्।

अत्रान्तरे मानिनीमानपाटनपटुकुमुदिनीकान्तोदयावसरे, अभिसारिकासार्थ-प्रहितानां ज्योत्स्नाऽभिसारिकासमूहप्रेषितानां, दूतीनामन्योऽन्यसङ्कटनविरह-निवेदनादिकर्मकुशलानां, प्रियतमान् प्रति वल्लभान् प्रति, द्व्यर्थाः उपालम्भाऽऽवर्जन-रूपार्थद्वयोपेताः, सेर्ष्याः उपालम्भे, विकारैर्मदनविकारजन्याचरणैर्नानविशेषैः, भङ्गुराः नानावस्थायामिव न केवलं परुषा एवापि तु किञ्चित्स्वापराधव्यञ्जका इत्यर्थः, आवर्जने इदम्; सप्रपञ्चा वक्रोक्त्यादिमण्डिताः, प्रवादाः प्रकृष्टवैदग्ध्याविशिष्टा वादाः, बभूवुः, ("रताथिनी तु सङ्केतं याति या साऽभिसारिका" इति रसरत्नहारः)। उपालम्भे प्रत्यवस्थेयमयेत्यादि स्वगुणं प्रकटयन्नाह, अवस्तीकृतं कौपीनावशेषीकृतम, [अनदरा अन्येतिवदल्पताऽत्र नञाऽर्थः, उक्तं च—"तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः॥" इति] आत्मानं तत्त्वतो नाकल-यसि? न जानासि? यथा अनङ्गश्रया कामसम्प्रार्थ्यां मलनलकशीर्षा वसुपालितो-ऽप्यवाहितस्तथा तथापि त्वं मतिर्भविष्यतीति शङ्के, आत्मानमित्यादि; यद्वा—

स्त्रीणां कृतं कार्मणादि कर्म, [कृतमिति कृञः कर्मणि क्तः] तत्त्वतो नाकलयस्यत आत्मानमव रच ; यथा कामप्रसूप्तो आत्मानमवन रचन स मन्त्रप्रयोगिः मेषक इव परिभ्रामितस्तथा त्वमपि भ्रमिष्यसीति त्वां रक्षितुमर्हसि ; स्पष्टमेतदुदाहरणं चरिते ; ("मूलकर्म तु कार्मणम्" इत्यमरः) वैशिकं मन्त्रमभिधाय कुलटासक्तं मत्वाऽभियुङ्क्ते—आत्मानं प्रच्यवतीत्यथवा, [अवेः कर्तरि त्यप्] मा पाली स्त्री प्रच्यवन्ता, तया कृतमवस्त्रीकृतं नीचनारीकर्म, भृङ्गकीटन्यायात् नीचस्त्रीनिषेवणात् त्वं स्त्रीव परेभ्यांसि इति गदति—अवेत्यादि, अवस्त्रीकृतं बधकायोषित्कृतम्, आत्मानं तत्त्वतो नाकलयसि ; आवर्जने—सितत्वतो बद्धत्वाद्धेतोः, [षिञ् बन्धने, क्तः] त्वमेव मम प्रिया नान्येत्यव शपथ इति शपथकपाशादित्यर्थः, [सितत्वत इत्यत्र "झलो झलि" इति पाक्षिकसकारलोप इति तु जगद्धरस्य प्रमाद एव, "अनचि च" इति तकारद्वित्वे रूपसाम्य बोध्यम्] अवस्त्रीभ्यो नीचस्त्रीभ्यः, कृतं पर्याप्तम्, आत्मानं नाकलय मा जानीहि, मत्सख्येव त्वामभिलषते इति त्वं नीचनारीरक्तो मा भूरिति भावः, ("कृतं युगेऽपि पर्याप्ते विहिते हिंसिते फले" इति विश्वप्रकाशः) कं सुखं, सुखकारी, लयः संश्लेष आलिङ्गनं विलासो वा यस्य सः, न कलयोऽकलयः, न अकलयो नाकलयः, त्वत्तो मत्सख्या अन्यस्याः, सितं बद्धं, स्त्रीकृतं स्त्रीभ्यः पर्याप्तम्, आत्मानम्, अत्र प्रीणय, मत्सख्या सह रतिं विधायात्मानं सन्तोषयेति भावः ; ("कं मूर्द्धसुखवारिषु" इति । "लयो विलासे संश्लेषे" इति च विश्वप्रकाशः) यद्वा—नाकस्य दुःखस्य, लयः संश्लेषः, सम्बन्धो यस्य, ("अकं पापे च दुःखे च" इति विश्वः) यद्वा—अस्य वासुदेवस्य, वो वक्षोऽवः, तव स्त्री लक्ष्मीः, तया कृतं पर्याप्तम्, अवस्त्रीकृतं लक्ष्मीपूर्णम्, आत्मानं तत्त्वतो नाकलयसि ? जानासि चेत् कथं तां परित्यज्यान्यत्रासक्तो भवसि ? ("अकारो वासुदेवः स्यात्" । "वक्षः-स्थले च वः प्रोक्तः" इत्येकाक्षरद्वयम्) "यमकश्लेषचित्रेषु वबयोर्डलयोर्न भित्" इत्यनुशासनाद्विदाभावेनावार्थालङ्कारवर्णनम् ; यद्वा—सितत्वतो बद्धत्वाद्धेतोः, अर्थात् तया प्रेमणा बद्धत्वादवस्त्रीकृतमात्मानं नाकलय, सा किल त्वां धनेनाप्याविष्यतीति व्यङ्ग्यम् ; यद्वा—सितत्वाद्धेतो वस्त्रविशेषबद्धत्वात्, स्त्रीकृतमात्मानं नाकलय, अव तत्समीपे गच्छ ; यद्वा—नाकस्येवाकाशस्येव, लयः संश्लेषो यस्य, निरर्थकसम्बन्ध इत्यर्थः, ("आकाशे त्रिदिवे नाकः" इत्यमरः) यद्वा—केन सुखेन, लयो विलासः, तेन सितो बद्धस्तत्सम्बोधनम् ; त्वत्तोऽन्यस्य स्त्री न, [सर्वनाम्नोरन्याशब्दयोस्त्वत्तो-स्तसिलन्तस्य पञ्चम्यन्तस्य प्रयोगो यथायथं बोध्यः] यथा पतिव्रतया नान्यपतिः सेव्यते, एवं पराङ्गना विदग्धेन सेवनीयेत्यर्थः, कृतं मिथ्याभाषणादिना हिंसितम्,

प्रस्तर इव क्रूरोऽसि, न चाकर्षकचुम्बकद्रावकेष्वेकोऽसि, भ्रामको-ऽसि परम् । कितव ! धर्मार्थान्यप्रयुक्तः क्षेपणिक इव मुधा

आत्मानमेव शोचय, अन्यसम्भवात् तेजोऽभिवृद्धिर्जायते इति तदाचरेति व्यङ्ग्यम् ; [कृञ् हिंसायाम्] यद्वा—के जले, खेलो विलासः, तेन सितावगतः जलक्रीडा-विदितः, ("सितस्त्ववसिते बद्धे सिता शर्करा" इति हैमः । "सितः समाप्ते धवले विबद्धज्ञातयोरपि" इति विश्वप्रकाशः) यद्वा—नाके स्वर्गे, खेलो विलासो येषां ते नाकखेला देवाः, तद्वत् सिताऽवगतः ; यद्वा—अङ्गीकृतं अभीप्सितम्, आत्मानं तत्त्वतो नाकलयसि ? पूर्वं तथैव धनदानादिना सर्वसुहृत्प्रियतामापादितः, इदानीं तामेवायामयसि ? सा दरिद्रावस्था ते किं विस्मृता ? इति व्यङ्ग्यम् ; कस्य जलस्य, खेलो विलासो मीनगमनरूपः, तेन सितावगत मीनगमनप्रसिद्ध, स्वीकृतं स्वोद्दिमितम्, आत्मानमेव ; यद्वा—ककारो वासुदेवः, तेन तुल्यमेव, इवार्थे वः, अव कृष्ण इव, स्वीकृतं गोपव्यासम्, आत्मानं तत्त्वतो नाकलयसि ? अस्माभिः सह क्रीडां करोषि चेत् कुरु, परन्तु मनुष्याऽपि सह क्रीडां कुर्वन्ति भाव, ("व वा यथा तथैवैवं साम्ये" इत्यमरः) यद्वा—कितवत्वतो धवलत्वाद्धेतोरेव, कृष्ण इव स्वीकृतं स्वोपध्यासम्, आत्मानं नाकलय, तदीयशरीरवर्ण एव त्वच्छरीरे नास्ति, कथं तदीयसामर्थ्यमिति भावः ; यद्वा—येन यशसा, सितत्वं तस्मात्, नाके स्वर्गे, क इवेन्द्र इव, स्वीकृतमात्मानमेव, ("यशो यः कथितः शिष्टैः" । "कः इन्द्रः" इत्येकाक्षरकोषः) ["अव रक्षे गतौ कान्तौ प्रीतौ वमौ धृतौ श्रुतौ । प्राप्तौ श्लेषेऽर्थने वेशे भागे वृद्धौ वधे वधे ॥ स्वाम्यर्थेऽवगमे कामे कृतौ" इति कवि-कल्पद्रुमः]। दूतीसंवादवाक्येष-व्याख्यादिग्दर्शिता मया । अन्यथाकुल्यभीतेन कृतस्त्वं स्वधियाऽधिकम् ॥ हे कान्त ! कस्य सुखस्य, अन्तो यस्मात्, प्रस्तर इव क्रूरोऽसि पाषाण इव कठिनोऽसि, निष्ठुरहृदयोऽसि, तथापि न चाकर्षको यस्मात्त्वत्तः प्रत्युत्तरमपि कोऽपि निःसरति, अयस्कान्तमणिश्चुम्बको यत्सम्बन्धाल्लौहमुपगच्छति, सूर्यकान्तो वा सूर्यकरानिमित्तयथायासम्बन्धादिन्धनादावग्निमुत्पादयते, द्रावको यत्सम्बन्धाल्लौहं द्रवति, चन्द्रकरस्पर्शात् स्वयं द्रवति स चन्द्रकान्तो वा, भ्रामको यत्सम्बन्धाल्लौहं भ्रमति, स "गुरिया" इति ख्यातः, "चुम्बको द्रावकश्चैवाकर्षको भ्रामकस्तथा । एवं हि विचतुः पञ्च-वसुधाः सम्भवन्ति ते ॥" इति लौहशास्त्रे ; कामकलाकौशलेन यो नारीमाकर्षति स चाकर्षकः, रतिकौशलेन यश्चुम्बति स चुम्बकः, वीर्यधैर्यविशेषयोगेन कुचादिमर्दनेन वा यः कठिनकामिनीं द्रावयति स

आच्छिततरवारिस्त्वमसि। सखेदमिव मनसा चिन्तयसि दुर्लभं जनम्। सत्त्वसारचरितो यो रिपुमण्डलाग्रतो निर्वृतिमुपेत्य तिष्ठति। स खलु वीरः प्रतिपक्षस्य यः सम्प्रहारतः कुञ्जरान्

द्रावकः, एतेषु नैकोऽसि, परं केवलं, भ्रामकोऽसि, अन्यासक्तो योऽन्यनारीं भ्रामयति प्रतारयति, स भ्रामकः ; अस्य प्रत्यासत्तिः, अन्तो यस्मात् कान्तः, आकर्षको अनुराकर्षकः, क्षुब्धकः सैन्यप्रवेशकः, द्रावकः परसैन्यविद्रावकः, तेषु कः शूरः, आम, भ्रामकोऽश्वादीनाम्, असि खड्गश्च, भ्रामको वा ; कान्त! मनोहर! न प्रस्तर इव क्रूरोऽसि, प्रार्थितः मन्त्रराधान् अधमं, आकर्षकक्षुब्धकद्रावकाः एषां वाणा यस्य स कामः, तदङ्कोऽद्वितीय, आम, भ्रामको नारीचित्तस्य. ("एकोऽद्वितीये श्रेष्ठे च"। "क्रूरो कठिननिर्दयौ" इत्युभयत्रापि विश्वः) धर्माधर्मसम्बन्धेन केनचिद्धार्मिकेन राज्ञा नागरिकादिना वा, प्रयुक्त अतिरविना आकर्षकमनान परदारं नयति इति, चित्रलिखित नायक इव, मुधा वृथा, आच्छिततरं वारि जलं येन तादृशः, अथ त्वमसि एव धर्मो न नायकस्यार्थः ; मुधा आच्छिततरं वारि जलं येन वा, तद्गुणज्ञनद्रशाय्यमिति भावः, अतिस्मा संवर्तितद्रवद्रावं संप्रयोक्तुं, न तु तत्त्वकथनं, रसाभासापत्तः ; यद्वा—मुधा आच्छिततरवारिः खड्गो येन ; आवर्जने—कितव! विदग्ध! धर्मार्थे धर्मप्रयोजन, मुधावा व्यर्थावनाः, आच्छिताः प्रबलो यस्य, अन्येन प्रभुणा, प्रयुक्त इत्यादि, तदनुवर्णको नायकः, तरवारिः खड्गः, तद्वत् क्रूरः, धर्मार्थाद्यसंप्रयोजनात्, अन्येनाधर्मेण, प्रयुक्तः ; यद्वा—त्रिवर्गो धर्मार्थाभ्यामन्यः कामः, तेन प्रयुक्तः, ("कितवो द्यूतकृद्धूर्त-विदग्धेषु निगद्यते"। "तरवारिरसिः खड्ग" इति धराणिद्वयम्। "मुधा तु निष्फलं वृथा" इत्यमरः)। तूष्णीं स्थिते पृच्छति—सखेद सकष्ट, मनसा दुर्लभमिव जनं नायिकाऽन्तरं, चिन्तयसि ; सखे! मित्र! दमिव खण्डितमिव, शृङ्गारे—सखि! दमिव कामवमिव, दुर्लभं जनम्, ("दकार उच्यते कामः"। "दं कलत्रं बुधैः प्रोक्तं छेदे दाने च दातरि" इत्येकाक्षरकोष उभयत्र। "दः स्यादेदोऽवदाते च दातरि च्छेददानयोः" इति विश्वप्रकाशः)। स त्वसारचरितस्तुच्छव्यवहारः, या अगमि ता अगः, मण्डलस्याग्रो मण्डलाग्रः कुलटा, रिपुभूता मण्डलाग्रा रिपुमण्डलाग्रः, तासु रतो रिपुमण्डलाग्रतो निर्वृतिं सुखम्, उपेत्य तिष्ठति, [अत्र अग कुटिलायां गतौ] यद्वा—निर्गता वृतिरावरणं यस्यास्ता निरावरणा वेश्याम् ; वीररसेऽस्मिन्—रिपुमण्डलाग्रतः शत्रुखड्गात्, निर्वृतिं सुखं, शत्रुणां खड्गे धृते स्वयं सुखी तिष्ठतीत्यर्थः, निर्वृतिं चर्माद्यावरणं वा, भयादुपेत्य ; शृङ्गारे—

नयति। धृतोरुकरवालसञ्चयोऽपि परमकाण्ड एव सम्यतन् महापदं विग्रहेण लभते। राजसेन रहितो राजसे न रहितो

—सत्त्वेन गुणेन, सारचरितो यो रिपुमण्डलायतः शत्रुमण्डलायतः, निर्वृतिं जीविकाम्; यद्वा—रिपुमण्डलायतः सपत्नीसमुदायतः, [सप्तम्यर्थे तसिः] निर्गता वृतिरन्यपुरुषान्तरवरणेच्छा यस्याः, मत्सखी तामुपेत्य तिष्ठति, ["वर्त्तमान-सामीप्ये" इति लट्] पूर्वमस्याः सपत्नीरनादृत्य त्वं तस्यामेवानुरक्तः स्थितः, इदानीं तथैव कर्त्तव्यं त्वयेति ध्वनिः, ("कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाणवत्" इत्यमरः। "मण्डलं देशसङ्घयोः" इति विश्वः। "निर्वृतिस्तु सुखे जीव्ये अमर-वर्गेऽपि च" इति धरणिः)। अपरा आह—स खलु वीरः शूरः, यः प्रतिपक्षस्य शवाः, सम्प्रहारतः कुञ्जरान् गजान्, नयति; यद्वा—वि विशेषेण, ईरयति, वीन् पक्षिणो वा, ईरयतीति वीरः, सम्प्रहारतो गमनात्, ("सम्प्रहारो रणे गतौ" इति हैमः) [ईर गतौ कम्पने च]; यद्वा—विशिष्टा इरा मद्यं यस्य मद्यप इति यावत्, ("इरा भूमिसुरावारि-भारतीषु प्रयुज्यते"। "कुञ्जरोऽनेकपे केशे धातक्यामपि कुञ्जरा" "वीरस्तु सुभटे श्रेष्ठे वीरो भल्लातकेऽपि च" इति विश्वप्रकाशस्त्रिषु) प्रतिगतः पक्षं प्रतिपक्षो बलं तस्य; यद्वा—प्रतिपक्षस्य सख्युः सहायस्य वा, ("पक्षो मासार्द्धके गेह-पार्श्वे साध्यविरोधयोः। केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहाययोः॥ पतत्रे चुल्लीरन्ध्रे च देहाङ्गे राजकुञ्जरे॥" इति विश्वप्रकाशः) यद्वा—वि विशेषेण, इं कामम्, ईं लक्ष्मीं वा, राति ददाति वीरः, ("इकारः कथ्यते कामो लक्ष्मीरीकार उच्यते" इत्येकाक्षरकोषः) सम्यक् प्रकृष्टः, अत्युत्कृष्टः, हारो मुक्तादिमाला तान् सम्प्रहारतः, [द्वितीयार्थे तसिः] कुञ्जरान् केशान्, नयति, ("हारो मुक्तावली युद्धे" इति विश्व-प्रकाशः) यद्वा—सम्प्रहारतोऽत्युत्कृष्टरतियुद्धे, [सप्तम्यर्थे तसिः] ("खलु स्यात् प्रतिषेधेऽपि निश्चयेऽप्यवधारणे" इति विश्वः)। अन्या आह—धृत उरुकरेण विशालहस्तेन, वालानां शत्रुकेशानां, सञ्चयो येन; यद्वा—धृत उरुर्महान्, करवालस्य कृपाणस्य, सञ्चयो येन; यद्वा—ऊरुपर्यन्तौ करावूरुकरौ, ताभ्यां धृतो वालानां प्रतिपक्षलक्ष्मीकेशानां, सञ्चयो येन, आ-जानुबाहुरित्यर्थः; यद्वा—धृत उरुकरेण भूरिरोमभागेन, वालानामस्त्राणां, सञ्चयो येन; यद्वा—धृत उरुकरेणोरु-कराभ्यां वा वालानां सञ्चयो येन; यद्वा—धृत उरुकरवालानां सञ्चयः, सुरतबन्धे, विग्रहेण शरीरेण कलहेन युद्धेन पक्षिपक्षेण वा, महापदं महास्थानं महापत्तिं वा, पदं शस्त्रं, परमार्थं वा, अकाण्डेऽनवसरे, परमकाण्डे उत्कृष्टावसरे वा, ("विपक्षौ

भुवम्। विशारदा शिशारदाभ्रविशदा विशदात्मनीनमहिमा महिमानरक्षणक्षमा क्षमातिलक! धीरताधीरता मनसि भूतता-भूतता वचसि। साहसेन! साहसेन कमला कमलापराजिता-

शुचि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः" इति हैमः)। अपरा आह—राक्षसे रजोगुण-विकारे सति, अनरहितो मनुष्यानकुलः, त्वं न राक्षसे, रहितो मया त्या जनेषु त्यक्तः; [रह त्यागे क्तः] यद्वा—राक्षसेन [पञ्चम्यर्थे] रजोगुणेन, रहितो नरहितो मनुष्यहितः, न राक्षसे भुवम्; यद्वा—राक्षसः रजोगुणप्रधानः, इनरहितोऽप्रभुस्त्वं, न राक्षसे, यतो रहितः प्रभुणा त्यक्तः, नरेषु हितो राक्षसे भुवम्। ("ध्रुवं तु निश्चिते तर्के निश्चले शाश्वतेऽव्ययम्" इति विश्वप्रकाशः)। यमकालङ्कारः। अन्यद् आह—विमला शारदा सरस्वती यस्य तत्सम्बोधनं, धृष्टो वा चतुरो वा, ("विशारदो बुधे धृष्टे" इति विश्वप्रकाशः) स्त्रीविशेषणं वा, वि विशिष्टः, शारदोऽभ्रो मेघः, तद्वद्विशदा निर्मलान्तःकरणा, विशन् प्रविष्टो भवन्, आत्मनीन आत्महितः, महिमा महत्त्वं यस्याः, मह उत्सवो येषां ते महिनः, तेषां मानरक्षणे सम्मानपालने, क्षमा, क्षमातिलक! पृथ्वीभूषण! शान्तितिलक! बहिः शान्तिप्रदर्शक! तव मनसि धीरता बुद्धिरता, सार्वकालिकीत्यर्थः, अधीरता कातरता, अनभ्यभूतताऽसत्यता, भुवि पृथिव्यां तता विस्तृता; यद्वा—अकारो वासुदेवः, तस्याङ्कलता कन्दर्पता; यद्वा—अक्षेण व्यवहारेण, मा लक्ष्मीः, सा तिलकमस्य; यद्वा—अक्षस्य बिभीतकस्य, मा लक्ष्मीः, तत्तिलक! ("अक्षः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः। आत्मज्ञे पाशके चाक्षम्" इति विश्वप्रकाशः) विशेषेण शारं हिंसां, ददातीति विशारदः, [शॄञ् हिंसायां घञ्] महिमा अनन्ति प्राणन्ति ते महिमानाः मानवनाः, तेषां रक्षणक्षम! हे धीर! तावाहृशः, धीरतास्तव मनसि तव वचसि भूतता सत्यता, भूतता पृथ्वीप्रख्याता, ("भूतं न्याये पिशाचादौ भूतं सत्योपमानयोः" इति विश्वः) विशारदाभ्रविशदा विशिष्टशरन्मेघस्वच्छा, निष्कपटहृदयेति यावत्, आत्मनि स्वविषये, विशिष्टं शं श्रेयः, द्यति विशदाः, [दो अवखण्डने] इनस्य सूर्यस्य, महिमा महत्त्वं यस्य तादृशस्त्वम्। ("शं श्रेयसि मकारः स्याच्छिवे सौख्ये प्रकीर्तितः" इत्येकाक्षरकोषः। "शं कर्मे शास्त्र शास्तरि" इति विश्वप्रकाशः) ["आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः" इति खः] आत्मनीने। अपरा आह—सा मत्सखी, त्वामाह, हे सेन! अप्रभो! परतन्त्र! सा मन्मथाऽपि मान्यमनुसरामीति प्रतिज्ञाविशिष्टाऽहम्, आहसेन मदीये-प्रकाशेन, कमल सुखम, मया आधारपात्री, [मल मल्ल धारणे पचाद्यच्] पराजिता

पराजिता । सा त्वदर्पणा दर्पणाकारविमलाश्रया श्रयाग्रविनि-र्जितकिसलया सलयाङ्गुलिविभ्रमेण विभ्रमेण प्रतिगवाक्षं शलाकाविवरं विलोकयन्ती विलोकयन्ती । त्वया विना साविना

कमला लक्ष्मीर्यस्याः सा कमलापराजिता, [पादितान्यादिः] अत एवापराजिता अन्यस्त्रीभिः रूपसुरतकौशलादिभिरपराभूता ; ("पराजितपराभूतौ" इत्यमरः) यद्वा—आहसेनेषद्धासेन, अपराजिता एतदभिधाना देवी, पराजिता पराभूता, कं मस्तकमस्याः कमला शिरोमणिश्चर्यविशिष्टा, सीमन्तकसंयुक्तेति यावत्, तादृशी कमला लक्ष्मीः ; यद्वा—मा इत्यनेनाभिधरूपेण, कमला लक्ष्मीः, तत्परा कमलापरा लुब्धेति यावत्, जिता, यथा लुब्धा नाभिसरत्येवं धौत्या मनस्यभिसरतीत्यर्थः ; ननु कुरूपा सा केनापि नाद्रियते इति सा स्वतो धावति न तत्र समुद्धेतुरित्याह—आहसेन सा प्रसिद्धा, कमला लक्ष्मीः, पराजिता, मत्सख्येति शेषः ; सखीभावमाह—[ला आदाने] लातीति ला न ला अला लुब्धा, कं सुखम्, अपराजिता त्वया पूर्वं प्रोत्साहनाद्दीपिता ; [राजृ दीप्तौ] यद्वा—आहसेन आहसेन, युक्तेति शेषः, सा मत्सखी, कमला वरस्त्री, आकमला बहुलक्ष्मीका ; ("कमला तु वरस्त्रियाम्" इति शाश्वतः) [कम इति "कमलकोर्णौ" इत्यप्-प्रत्ययान्तः] यद्वा—यया परा कमला, पराजिता सा मत्सख्याह, आ-हसेनेषद्धासयुक्तेन त्वया, जितमात्मना-मात्मेत्यर्थः, कीदृशी ? सेना सप्रभुः, कमला लक्ष्मीर्यस्यास्सा लक्ष्मीदानभोगादि-युक्ता, न त्वस्वामिकलक्ष्मीवद्दानभोगहीनेत्यर्थः । इतरा आह, त्वय्यर्पणमस्यास्त्वदर्पणा, दर्पणाकारो मुकुराकारः, आश्रयो यस्याः, श्रयाग्रेण करकमलेन, विनिर्जितकिसलया जितनवपल्लवा, अङ्गुलिविभ्रमेणाङ्गुलिचलनेन, सलया सविलासा, ("लयो विलासे संश्लेषे साम्ये तौर्यत्रिकस्य च" इति विश्वप्रकाशः) गवाक्षेषु शलाका जनानामागमन-प्रतिषेधार्थं प्रयुक्ताः काष्ठादिनिर्मिताः, तासां विवरं विवरं प्रति प्रतिगवाक्षशलाका-विवरं, विलोकयन्ती पश्यन्ती, विलोकवत् पथिकजनवत्, आचरन्ती विलोकयन्ती, यथा पथिकः पथस्थशलाकाऽन्तरेण पश्यन्त्येवं साऽपि भवानागतो न वेति गवाक्षशलाकाऽन्तरेण पश्यति ; गवाक्षशलाकाऽन्तरदर्शनं परकीयात्वद्योतकम् ; ("शलाकाशलाकाऽपि मदन-सारिकाशल्ययोः शरे । कूर्चे पञ्जरकाष्ठे च" इति विश्वप्रकाशः) उक्तं च—" स्वागूढा-त्मानुरक्ता स्त्री परकीया निगद्यते । उत्तमाधमभेदाभ्यां द्विविधेयं पराङ्गना ॥ अलक्षितानुरागैषा क्रीडाकल्पोत्तमा भवेत् । तादृशा त्वधमा ज्ञेया तद्भेदा लक्षिता-लक्षिताः ॥ प्रौढाऽन्यथाभिधायाम् द्विविधा मता । विदग्धाऽमुदिता चैता-

सायमनुभवन्ती दुःखानि। जीवनायक! जीवनाय क इह नाश्रयन्ति सुभगम्?। अन्यास्तावदामतां दामतां पुरतोऽहमेव भजामि मैवारतोऽमैवारतोऽस्तु। अञ्जमारत: मारत: किमपि

ऽनुशयानाऽथ लक्षिता॥ मुग्धा च कुलटा चेति षट्प्रकारोदिता बुधैः॥" इत्युक्तत्वेन रसरत्नहारे; यत्तु अप्रकटपरपुरुषानुरागा परकीयेति तन्न, कुलटाया असङ्ग्रहात्; उपालम्भपक्षे कञ्जमासः, विभ्रमेण भ्रमणेन, ("स्याच्छलाञ्चाऽपि मदन सारिका-मत्स्ययोः स्मरे। पञ्चरकाले च" इति विश्वप्रकाशः)। इतरा आह, अविना मेषेण, त्वया विना सायं सायङ्काले, दुःखानि त्वद्वियोगदुःखानि, अनुभवन्ती तिष्ठति, तामनुसरेति व्यङ्ग्यम्; धीरेयं, "प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या धीरा दहेद्रुषा" इति रसरत्नहारः; अविना रक्षकेण, त्वया विना दुःखान्यनुभवन्त्यतः सायं मादम्, अनुभवन्ती तिष्ठति; [अव रक्षणादौ, "सर्वधातुभ्य इन्:" इतीन्:। ओऽन्तकर्मणि, "आदेचः" इत्यात्वम्, "आतो युक्" इति युक्]। अन्या आह, जीवनायक! प्राणेश्वर! जीवनाय जलार्थं, जलाहरणार्थमित्यर्थः, सुभगं शोभनपशुं त्वां, के नाश्रयन्ति? (भग-मैश्वर्यमाहात्म्य-ज्ञानवैराग्ययोनिषु। यशोवीर्यप्रयत्नेच्छा-श्रीधर्मरविमुक्तिषु॥" इति विश्वप्रकाशः) अधीरोक्तिरियम्, "अधीरा परुषोक्त्या" इति रसरत्नहारः; भङ्गार्थे—जीवनायक! मत्स्यजीवाधिप! जीवनाय प्राणधारणार्थं, के जनाः, सुभगमैश्वर्ययुक्तं त्वां, नाश्रयन्ति? क इति पुंलिङ्गनिर्देशो यदि पुरुषाः स्वप्राणधारणार्थं त्वामाश्रयन्ति तर्हि स्त्रीणां का वार्त्तेति द्योतयितुम्। अपरा आह, अन्यया मत्सख्यतिरिक्तया, अतः चित्रकसम्बोधनम्, अत एवावद! तस्यां क्रोधादसम्भाषक! अमतां परपोढा-ऽनभिमतां, पुरोऽग्रे, दामतां दास्यम्, अहमेव भजामि, अतोऽमैवारतोऽमितभावात्, मैवास्तु; ("वदो वदावदो वक्ता" इत्यमरः) यद्वा—अन्यैस्तदपेक्षयाऽन्यैः मङ्गारिभि-स्तत्सम्बन्धिभिर्वा, अस्ता चित्रा, तया सह वदति तत्सम्बोधनम्; यद्वा—अन्यास! अत एव दाव! पुरोऽहमेव भजामीति तां दामतां पूर्वस्वीकृतां मत्सख्या दामताम्, अव रक्ष; यद्वा—अन्यासेनान्यनारीपरित्यागेन, अवदा अभाषणकर्त्री, "निर्माल्योज्झित-पुष्पदामनिकरे का षट्पदानां रतिः?" इत्यहं मतामेव दामतां भजामीति; यद्वा—अवनमाव:, [अव्] अन्यासानामावदा रक्षणकर्त्री, अमरणमरणेति यावत्, प्रीतिप्रदा वा हर्षप्रदा वा; यद्वा—अवयतो भयन्तोऽकान्ति अमि! [अम्बुदो नपुंसकानां मनोपो वा वाच्य:, "हापितः क्वासि हे सुभ्रु!" इत्यत्र

कन्दर्पकं दर्पकं न तनोषि विशेषतोऽशेषतः खिन्नमेव मरणम्। शठधियां शोधन! यशोधन! प्रेमहार्य्यमहार्य्याशयोत्कटाक्षैः कटाक्षैराविर्भूतदास्यास्तदास्याः परिजनाः!। कमलाकृतिनारीणां कमलाकृतिनारीणां भवता मुखं न मलिनितम्?।

सम्बुद्धिद्वयो यथा रामविरहातिशयपोषकत्वा सर्वथा पक्षीणत्वघोतनाय नपुंसकप्रयोगः] जनाः प्राणिनः, तेभ्यो हिताऽन्या, ["तस्मै हितम्" इति यत्] सतामावहा, त्वयेति शेषः, अस्ता तिरस्कृता, इदानीं दासतां भज, कीदृशी? पुरो नगर्य्याः, सैव लक्ष्मीः, [इन्तेर्विच्] हे महास्फोटक! अत्रापि पूर्ववत्, ("मः शिवश्चन्द्रमा वेधाः"। "हकारस्फोटने मतः" इत्युभयत्रैकाक्षरकोषः) अन्या इतराः, तावदासताम् तिष्ठन्तु, अहमेव पुरो दास्यं भजामि। अपरा आह, अपरा शेषेणाच, आरतो बलात्, सा, तन्वी तव प्रियेति शेषः, त्वं रतः सक्तः, किमपि दर्पकं न तनोषि, किमुत्कृष्टं, दर्पकं दर्पं, न तनोषि, विशेषतो विशेषात्, अशेषतो निःशेषात्, मरणं खिन्नमेव, माधुर्य्ये गुणः, "मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू। अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्य्ये घटना तथा ॥" इति काव्यप्रकाशे। परा प्राह, हे शठधियां जडबुद्धीनां, शोधन! यशसा धन! बुद्धिशुद्धिप्रयोजन! उत्कटमत्यन्तम्, अक्षि येषु तैः, कटाक्षैः प्रेमहार्य्य! सुखहारणीय! या त्वां क्रूरकटाक्षैरामन्त्रयति तस्यास्त्वं वश्य इत्यर्थः, अत एवामहार्य्याशय! महागौरवाशय! असं त्यक्तं, दास्यं यया तादृशी, आविर्भूतं दास्यं यस्मिन् तत्सम्बोधनं, परितो जनान् सखिप्रभृतिजनान्, अस्यति, तया कामचारिणा हतप्रसतया, तत्सम्बोधनम; आवर्जने—शठधियां जडबुद्धीनां, शोधन! शिक्षक! अतो यशोधन! प्रेमहार्य्य! केवलप्रणयवश्य! अतो महार्य्याशय! अनुन्नताभिप्राय! तदा मत्सख्या मानसमये, उत्कटाक्षैः कटाक्षैर्भ्रूभङ्गिभिः, अस्याः अन्यसख्याः, परिजना अस्मदादयः, आविर्भूतदास्याः यस्मिन् काले तया मानः कृतो भवता च क्रूरकटाक्षैः सा दृष्टा, तदारभ्यैवास्मदादयस्तत्परिजना भवत्सेवकाः संवृत्ताः, एवं च चिरसेवकानामस्मदादीनां प्रार्थनया सा सुसम्पन्नमनोरथा सम्पादयितव्येत्यर्थः; यद्वा—उत्कटाक्षव्यवहारैः; यद्वा—उत्कटभाभिर्वीक्षणैः; यद्वा—तदा भवत्कोपकाले, उत्कटाक्षैः क्रूरैः कटाक्षैरित्यादि पूर्ववत्, अत्र पक्षे सर्वथा तवैव दोष इत्यर्थः। काचिदाह, भवता अरीणां शत्रूणां, कमलाकृतिनारीणां लक्ष्म्याकृतिस्त्रीणां, कमलाकृति मुखं न मलिनितमिति न; यद्वा—कृतिना भवता अरीणां शत्रूणां, कमला लक्ष्मीः, न मलिनिता न मलिनीकृता, कमलाकृति पद्माकारं, नारीणामरी-

विश्वस्य विश्वस्य व्यवस्था समासाद्यमसमासाद्यमनेककाल-सङ्गीतमङ्गी तनुषे तनुषेकमनङ्गमनङ्गपुष्पेषुपुष्पेषु रुजा तरसा जातरसा मन्दाचमन्दा क्षणं भ्रमन्तो मुह्यति। कामधुराधरेण का मधुराधरेण मुक्ता रजोराजिविशेषकेण विशेषकेण मुखेन्दुना। तव हृदि लग्ना स्तदिमाकरेण करेण स्वेदबिन्दु-

कमनारीणां, मुखं न मलिनितम् ? इति काकुः, ["नपुंसकमनपुंसकेन" इति नपुंसकैकशेषः] ("कृती कुशल इत्यपि" इत्यमरः) यद्वा—कमलया लक्ष्म्या, कृती तेन भवता परीणां नारीणां कमलाकृति मुखं न मलिनितम् ? काकुः पूर्ववत् ; यद्वा—कमलाकृतिम् ! पद्माकार ! निर्लेपत्वेन साम्य, लक्ष्मीकृतमिति वा सम्बोधनम् ; नारीणाम् साकल्येनातिकठिनतया वैदग्ध्येन वा कोऽपि नास्मान् द्रावयितुं पटुरिति प्रसुप्तापन्नानां, नारीणां कमलाकृति कमलरूपं, मुखं न मलिनितम् ? इति काकुः ; अकाकुरुपालम्भवचः । कामिदाह, विश्वस्य सर्वस्य, विश्वस्य विश्रम्भं कृत्वा, सा तव प्रिया, समा सलज्जीका, विगता अवस्था मर्यादा वयो वा यस्याः, आदितोऽसमा विषमा, त्वं तु साद्यमासादयोग्य, तनुषे शरीराय, ("तनुः स्यात् तनुषा सार्द्धम्" इति शब्दभेदप्रकाशः) कमलसंदर्शने तनुषे आसिरसं विश्वस्य सर्वस्य,जगतो मध्ये त्वया व्यवस्था समासादि असमं विषममस्थैर्यसकामा इ अनमान ? इति वा, आद्यं प्रथमम्, अनगोः कामस्य, सेकं कं सुखं, ("पुष्पं विकाशे कुसुमे स्त्रीणाञ्च रजसि स्मृतम्" इति विश्वः) अनङ्गमशरीरं, पुष्पेषुपुष्पेषु कामशरेषु, तरसा वेगेन, जातरसा मन्दं च मन्देतरं, भ्रमन्तो मुह्यति ; आवर्जने—हेऽनङ्ग ! आयाम् काम ! अनङ्गमसम्बद्धं, प्रति पुष्पपुष्पेषुरुजा कामबाणरुजा, तरसा वेगेन, जातरसोत्पन्नानुरागा, मन्दाचमन्दा लज्जामन्थरा, क्षणं भ्रमन्तो मुह्यति । धुराया धरो धुराधरः, [भागुरिमते टाप्] कामं धुराधरत्वेनात्यन्तभारवाहकेन, अधरेण नीचेन, रजोराजिभिर्विशेषकं तिलकं यस्य तेन त्वया, विशेषस्य हावादेः धर्मो यत्र तेन मुखेन्दुनोपलक्षिता मधुरा रम्या मूर्त्तिः, का स्त्री, मुक्ता ? न कापीत्यर्थः, एतादृशेनैतादृश्यो बह्व्य उपभुक्ताः । समालङ्कारः, "समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः" इति लक्षणात् ; आवर्जने—कामस्य भूः कामभुवा, ["ऋक्पूः" इति समासान्तः] तथा अधरत्वेन मधुरः सुधाधिकस्वादः, अधरोष्ठो यस्य तेन, सुधारजोराजिभिर्विशेषकं तिलकं यस्य तेन, एतन्निर्माणावसरे बहवो

पयोधरेण पयोधरेण वक्षःफलककाञ्चनेन जितानाविलकाञ्चनेन। कामदारुण! मदारुणनेत्राश्रमरमयं रमयन्तं त्वामदयं मदयन्ती परमकमितारं परमकमितारं वाञ्छति। हारिणा हारिणा स्तनकुम्भेन हारिणाचिरुचिहारिणा चक्षुषा हारिणा।

मुखेन्दवो निर्मितास्तेषु रम्यत्वादस्यैव प्रयोगः अतो विधिमेति विशेषेण शेषो यस्य तेन मुखेन्दुनोपलक्षिता का काऽपि स्त्री, वर्त्तते, शेषो वदन मतस्त्रौ ज्ञात्वा न वदति येन सामान्यरूपेणाभिधार्थेनं नेष्यामीति वचनप्रधानास्ता इत्युक्तिः, ("तमालपत्र-तिलक चित्रकाणि विशेषकम्" इत्यमरः)। इतरा आह, तव हृदि वसा काऽपि वर्त्तते; पद्मदिन भास्करेण, दाक्षोत्वं व्यक्तं, बरेण स्वेदबिन्दुभिः पयोधरो मन्मथर-सेन, वक्षःफलकेऽञ्चनं गमनं यस्य, पतितत्वादित्यर्थः, तेन पयोधरेणोपलक्षिता अनाविलकाञ्चनेन जिता, श्यामवर्णत्वादित्यर्थः; आत्मंने—यदिव अधरेण वरेण स्वेदबिन्दुपयोधरेण वक्षःफलककाञ्चनं पूजनं, रम्यत्वं येन, जितमनाविलं स्वर्णं, काञ्चनं येन, गौरत्वादिति भावः, तेन पयोधरेणोपलक्षिता, तव हृदि वसा, काऽपि वर्त्तते इति पृच्छति; अस्ति चेत् तामनुसरेति व्यङ्ग्यम्; "कमलंकठिनौ हस्तौ पादौ चाप्यति कोमलौ" इति सामुद्रिकवचनं तु पुरुषविषयम्। [कञ्च दीप्तिबन्धनयोः] ("काञ्चनं चम्पके हेम्नि" इति विश्वः)। अन्या आह, कामेनाभि-लाषेण, दारुण! मदारुणनेत्र! श्रमरमयममदयं रमयन्तं त्वां, परित्यज्येति शेषः, मदयन्ती मत्ता वा, परमर्थयेन, कं दुःखम्, इतारं प्राप्तवन्तं, परं भिन्नम्, कामि-नामकामुकम्, ("कं पापे च रोगे च" इति विश्वः); आत्मंने—कामेन मदेन दारुण! कठिनतारोपामन्त्रणेन दारुण! मदयन्ती लोभुपेत्यान, मद एवारुणनेत्र! कामदाभिलाषप्रद! श्रमरमयमदयं रमयन्तं परमकमितारं परमकामुकं, परमकं परमसुखम्, इतारं त्वां वाञ्छति; ("कामुके कमितानुकः" इत्यमरः) अन्यापि कलमप्रकारः। परा आह, हारिणाऽन्योऽन्यं युद्धवता, पतितत्वादिति भावः, अस्थितः कामानां हेतुतासम्पादनेनेत्यर्थः, एतादृशेन स्तनकुम्भेनोपलक्षिता, हे मर्त्य, इच्छति हारि, [हृ गतौ, अच ः] हारिणा मर्गमतेन, अत एवाचिरुचिहारिणा नेत्रकनेत्राभिलाषहारकेण, कुत्सितत्वादित्यर्थः, चक्षुषा चोपलक्षितं त्वामाह, एतादृश-लोचनचिह्नितं त्वामेतादृशमाहेत्यर्थः; आत्मंने—हारिणाचिरुचिहारिणा हरिण-चक्षुर्ध्वनेः कान्तिहारिणा चक्षुषोपलक्षिता, हारिणा हारवता, हारिणा हरि-

अनन्तरं दुग्धार्णवप्रविष्टमिव, स्फटिकगृहप्रविष्टमिव, श्वेतद्वीपनिवाससुखमनुभवदिव जगदामुमुदे। क्रमेण च विघटमानदलपुट-कुमुदकाननकोष-मकरन्द-बिन्दु-सन्दोहमुदित मुग्ध-मधुकर-कुलकलरुतमुखरितदिगन्ते, चन्द्रिकापानभरालसचकोर-कामिनीभिरभिनन्दितागमने, सुरतभरपरिश्रमखिन्नपुलिन्द-राजसुन्दरीस्वेदजलकणिकाऽपहारिणि प्रयाति सायन्तने तनीयसि निशानिःश्वासनिभे नभस्वति कन्दर्पकेतुस्तमालिका-मकरन्दसहायो वासवदत्ताजनकनगरमयासीत्।

अथ कटकैकदेशविरचिताभ्रंलिहशिखरेण, सुधाधवलेन,

अवलम्बुध्यानुचारित्वादस्यैवेत्यर्थः, स्तनकुम्भेनोपलक्षिता, अनेन मध्यस्थो युवतिः सुन्दरा वचना प्रशासिता चेति, सुगन्धि शाम्बूनदम्। ("हा गर्त्तेऽपि निगद्यते" इत्येकाक्षर-कोषः)। निरीक्ष्य लोकव्यवहारकालं रीतिं कवीनामथ कोषजालम्। व्याख्या मयेयं रचिता महेशपादारविन्दे प्रणिधाय चेतः॥

चन्द्रिकाव्याप्तिं वर्णयति।—अनन्तरं चन्द्रोदयोत्तरं, दुग्धार्णवप्रविष्टमिव स्फटिक-गृहेषु प्रविष्टमिव श्वेतद्वीपनिवासस्य सुखमनुभवदिव जगद्भुवनम्, आ साकल्येन, मुमुदे। [मुद हर्षे] क्रमेण कन्दर्पकेतुर्वासवदत्ताजनकनगरमयासीदित्यन्वयः। विघटमानं विकसत्, दलपुटं पत्रपुटं यस्य तादृक्, कुमुदकाननं तस्य कोषेषु मध्यभागेषु, मकरन्दबिन्दुसन्दोहः पुष्परसबिन्दुसमुदायः, तेन मुदितं हृष्टं, मधुकर-कुलं तस्य कलरुतेन मुखरितदिगन्ते, चन्द्रिका ज्योत्स्ना, तस्याः पानभरेणालस-चकोरकामिनीभिरभिनन्दितागमने स्तुतागमने, ("चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना" इत्यमरः) सुरतभरपरिश्रमखिन्नाः पुलिन्दराजस्य म्लेच्छजातिविशेषराजस्य, सुन्दर्यः तासां स्वेदकणिकाऽपहारिणि सायन्तने सन्ध्याकालिके, ["सायंचिरम्" इत्यादिना ट्युः] तनीयसि स्वल्पे, अत एव निशानिःश्वासनिभे नभस्वति वायौ, प्रयाति सति तमालिकामकरन्दो सहायो यस्य सः, [या प्रापणे, "यमरम" इति वनिटौ]।

अथ वासवदत्ताभवनं ददर्शेत्यन्वयः। कटकैकदेशे राजधान्येकदेशे, विरचित-मभ्रंलिहं शिखरं यस्य तेन। ["वहाभ्रे लिहः" इति खश्] ("कटकं वलये

एकान्तर-निविष्ट-कनक-मुक्ता-मरकत-पद्मराग-शकलेन, वासवदत्तादर्शनार्थमवस्थितदेवतागणेनेव शालवलयेन परिगतम्; अनिलोल्लासिताभिः, नभस्तलमञ्जरीभिरिव, तर्जयन्तीभिरिव गगनार्णवश्रियं, पताकाभिरुपशोभमानम्; कनकशिलापट्टाङ्कण-प्रस्तृताभिः, कर्पूरकुङ्कुम-चन्दनैलालवङ्गगन्धोदक-परिमल-वाहिनीभिर्वाहिनीभिः, अज्ञाततटस्फाटिकपट्टसुखनिषण्ण-निद्रायमाणप्रासादपारावताभिः, प्रभ्रश्यत्तटनिकटविटपिकुसुम-स्तबकितसलिलाभिः, अनवरतमज्जदुन्मज्जदुन्मदयुवतिजन-घनजघनस्फालनोच्छलच्छीकरनिकरस्नपितवेदिकाभिः, कर्पूर-पूरविरचित-पुलिनतट-निविष्ट-निनदानुमीयमान राजहंसीभिः,

---

स्थाने राजधानीनितम्बयोः" इति विश्वः)। सुधा चूर्णाद्युपलेपविशेषः, तया धवलेन। एकान्तरं निविष्टानि कनकं सुवर्णं, मुक्ता मरकतं गारुत्मतं, पद्मराग एषां शकलानि यत्र। वासवदत्तादर्शनार्थमवस्थितदेवतागणेनेव शालवलयेन प्राकारवलयेन, परिगतम्। ("प्राकारो वरणः शालः" इत्यमरः)। अनिलोल्लासिताभिर्नभस्तलमञ्जरीभिर्गगनार्णवश्रियं तर्जयन्तीभिरिव पताकाभिरुपशोभितम्। ("पताका वैजयन्ती स्यात्" इत्यमरः)। कनकशिलापट्टाङ्कणेषु प्रस्तृताभिः, जलयन्त्रविशेषैरिति भावः, "फोयारा" इति "चहर" इति वा भाषायां, "पाटङ्गण" इति "परसार" इति भाषायां प्रसिद्धः। कर्पूरकुङ्कुमचन्दनैलालवङ्गानां गन्धो यत्र तादृगुदकं तत्परिमलवाहिनीभिर्वाहिनीभिर्नदीभिः। अज्ञाततटस्फाटिकपट्टेषु सुखेन निषण्णा अत एव निद्रायमाणाः प्रासादपारावता यासु, निषण्णत्वमत्राने निषण्णत्वे च निद्रा तस्यां सुखोपवेशनं हेतुरिति कारणमालालङ्कारः। प्रभ्रश्यद्भिस्तटविटपिकुसुमैः स्तोत्रकपुष्पैः, स्तबकितं गुच्छितसलिलकं, सलिलं यासाम्। अनवरतमज्जदुन्मज्जदुन्मदयुवतिजनस्य घनजघनास्फालनेनोच्छलच्छीकरनिकरैः स्नपिता आर्द्रीकृता, वेदिका वितर्दिः, प्राङ्गणादौ कृतमुपवेशनस्थानं याभिर्वा ताभिः। ("स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका" इत्यमरः)। कर्पूरपूरेण विरचितं यत् पुलिनं तस्य तटे समीपदेशे, निविष्टा उपविष्टा, निनदैर्विरुतैः, अनुमीयमाना राजहंस्यो यासु ताभिः; सादृश्य पुलिनवर्णेन। समासोक्त्यलङ्कारोऽनुमानालङ्कारः, कर्पूरपुलिनवर्णनेन उदात्तश्चाल-

विकचनीलोत्पलकानन-दर्शिताकाण्ड-चक्रवाक-तिमिरशङ्काभिः, युवतिभिरिव सुपयोधराभिः, सुग्रीवयुद्धकलाभिरिव कीलाल-स्नपितकुम्भकर्णाभिः, सागरकूलभूमिभिरिव सुन्दरोपादपराग-शबलाभिः, नवनृपतिचित्तवृत्तिभिरिव कुल्यापमानकारिणीभिः, अनेकतराभिरुपशोभितम्; शिखरगतमुक्ताजालव्याजेन पुर-युवतिजनदर्शनकुतूहलागतं तारागणमिवोद्वहद्भिः, उपान्त-निलीनाभिः काचकलशाकृतिमुद्वहन्तीभिः शिखिसंहतिभि-रुद्भासितैः प्रासादैरुपशोभितम्; क्वचिदनवरतदह्यमानकृष्णा-

---

मेघत्ववर्णनात् उदात्तालङ्कारोऽप्यत्र, तथाच दण्डी—"आशयस्य विभूतेर्वा यन्महत्त्व-मनुत्तमम्। उदात्तं नाम तं प्राहुरलङ्कारं मनीषिणः॥" इति। विकचेत्यादि।—रक्तोत्पलपाठपक्षे—रात्रौ विकासासम्भवात्, नीलोत्पलपाठपक्षे—चक्रवाकाणामेव तिमिरशङ्कावर्णनानुपयोगादुपेक्ष्यम्। युवतिभिरिव तरुणीभिरिव। ["यूनस्तिः" इति तिः] सुपयोधराभिः शोभनस्तनीभिः; पक्षे—धरतीति धरा, [पचाद्यच्] पयसो जलस्य, धराभिः। ("तरुणी युवतिः समे"। "स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ" इति द्वयोरप्यमरः)। सुग्रीवयुद्धकलाभिरिव कीलालेन रक्तेन, स्नपितः कुम्भकर्णो राक्षसो याभिः; पक्षे—कीलालेन पयसा, स्नपितः कुम्भस्य कलशस्य, कर्णोऽग्रो याभिः; ("शोणितेऽम्भसि कीलालम्" इति पचवर्गेऽप्यमरः)। सागरस्य कूलभूमिभिरिव तीरभूमिभिरिव, सुन्दरोपादपानां रागैः शबलाभिः; पक्षे—सुन्दरीणां पादपरागै-श्चरणरेणुभिः, शबलाभिः। ("सुन्दरी तरुभिन्नायां भिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत्")। नवोऽचिरप्राप्तराज्यपदः, नृपतिस्तच्चित्तवृत्तिभिरिव कुल्यस्य कुले साधोः, ["तत्र साधुः" इति यत्] अपमानकारिणीभिः, पिशाचैरमात्यादयः शिष्यत्वासभ्यत्वाद्वा नैनमतिमनुते इति तेषामपमानः; पक्षे—कुल्यानां कृत्रिमाल्पसरिताम्, अपमानकारिणीभिः। ("कुल्याऽल्पा कृत्रिमा सरित्" इत्यमरः)। अनेकतराभिर्बह्वीभिः, उपशोभितम्। शिखरगतानां पक्षिप्रवेशवारणार्थमुपरिबद्धानां, मुक्ताजालानां मुक्तामयानायानां, व्याजेन पुरयुवतिजनस्य दर्शनार्थं कुतूहलं कौतुकं, तस्मादागतं तारागणमिवोद्वहद्भिः। ("कुतुकं च कुतूहलम्"। "जालं समूह आनायो गवाक्षक्षारकावपि" इत्युभय-त्राप्यमरः)। उपान्ते निलीनाभिर्नितरां लीनाभिः, निश्चलतया स्थिताभिः, अत एव काचकलशाकृतिमुद्वहन्तीभिः शिखिसंहतिभिर्मयूरयूथैः, उद्भासितैः प्रासादै-

गुरुधूमपटलैर्दर्शिताकालजलदोदयम्; क्वचिदतिगम्भीरमुरजरवाहूतमानन्दनर्त्तितनीलकण्ठम्; सायन्तनसमयमिव पतितलोकलोचनम्; जनस्थानमिव दारोत्सुकरामम्; मानुषकमिवाभिनन्दितसुरतम्; निधानमिव कौतुकस्य; वासमिव शृङ्गारस्य; कुलगृहमिव विभ्रमस्य, सङ्केतस्थानमिव सौन्दर्य्यस्य; वासवदत्ताभवनं भवनन्दनप्रभावो ददर्श ।

द्रवसि द्रवसिद्धितो निगलिते!। चपला चपलायते

रूपशोभितम्। क्वचिदनवरतदह्यमानकालागुरुधूमपटलैर्दर्शितमकाले जलदानां मेघानाम्, उदयो येन यत्र वा। अत एव क्वचिदतिगम्भीरमुरजरवाहूताः सानन्दं नर्त्तिता नीलकण्ठा बर्हिणो यत्र, रात्रौ मयूरनृत्यवर्णनं तिर्य्यञ्चोऽपि सर्वकालं सुखिनः, मनुष्याणां तु का कथा? इति ध्वनयितुम्। ("मृदङ्गा मुरजाः"। "मयूरो बर्हिणो बर्ही नीलकण्ठः" इति द्वयोरप्यमरः)। सायन्तनसमयमिव पतितः लोकलोचनः सूर्य्यो यत्र; ("किरणमालिविलोचनदैवतः" इति हारावली) पक्षे—पतितानि सौन्दर्य्यावलोकनार्थं लोकानां लोचनानि यत्र। जनस्थानमिव दारेषु सीतायाम्, उत्सुको रामो राघवो यत्र; पक्षे—दारयतीति दारः कन्दर्पः, तेनोत्सुका रामाः स्त्रियो यत्र। ("सुन्दरी रमणी रामा" इत्यमरः)। मानुषकमिव मनुष्यसमूह इव, अभिनन्दिता श्लाघाविषयीकृता, सुरता देवत्वं येन; पक्षे—अभिनन्दितं सुरतं मैथुनं यत्र। कौतुकस्य निधानगृहं भाण्डागारमिव। शृङ्गारस्य वासगृहमिव, "पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि सम्भोगं प्रति या स्पृहा। स शृङ्गार इति ख्यातः क्रीडादि-रसकारणम्॥" इत्युज्ज्वलम्। विभ्रमस्य विलासस्य, कुलगृहमुत्पत्तिस्थानं, "कामोन्मुक्तकृताकारं रूपयौवनसम्पदा। अनवस्थितचेष्टत्वं विभ्रमः परिकीर्त्तितः॥" इति भरतः। भवनन्दनस्य कार्त्तिकेयस्येव, प्रभावो यस्य सः।

इत्यन्योऽन्यं प्रवृत्ति पेशला रम्याः, मनदानामालापकथाः शृण्वन् कन्दर्पकेतु-र्मकरन्देन समं विस्मयमाश्चर्य्यम्, अचरीत्। द्रवसिद्धितो मर्म्मविद्धितः, [सार्वविभक्तिकस्तसिः] निगलिते! उभयोरैक्यान्निगलिते! द्रवसि [द्रु गतौ] अतस्य गमन-प्रयास उपचानाय अफलत्वादिति कश्चिदुपहसति; यद्वा—मया प्रेम्णा बद्धाऽपि त्वं मां परित्यज्य शाखोत्प्लवाद्रवसि; ("द्रवो विद्रवसंक्षोः। पाठवे पवनश्चोर" इति

किमेषा ? । स्तबकस्तव कर्णतः पतितोऽयं सुरेखे ! । सुरयाचिता सुरयाचितश्रीस्त्वमसि मत्ता । कलहे ! कलहेमकाञ्चीदामक्वणितैः स्मरमिवाह्वयसि । मलये ! मलयेप्सितं दृशैवाधिगतासि । कलिके ! कलिकेतुमिमां मुखरां मुञ्च मेखलां, शृणुमः कलवल्लकीरुतम् । मेखला मे खला न भवति, त्वमेव मुखरतया सुखरतया च । अपतेऽत्र पतेदियमवन्तिसेना कुसुमोपहारे

हैमः) यद्वा—निगलिते ! एतदभिधाने ! द्रवसि द्रुतो द्रावकौषधिविशेषात्, द्रवसि । "यद्यप्यष्टगुणः स्मरो निगदितः पुंसोऽङ्गनानां सदा नो याति द्रवतां तथाऽपि झटिति व्यायासिता सङ्गमे । तत् स्याद्विजनसम्प्रयोगविधिना सङ्कल्पतो द्रावणम् ॥" इति रन्तिदेवः । यद्वोक्तं द्रवतीति तां लक्ष्यीकृत्यान्यां प्रत्याह, एषा पुरोवर्तिनी, चपला चपलाभिधाना, किं चपलेव विद्युदिव, आचरति ? नाम्नैव गतार्थत्वादिति भावः ; यद्वा—एषा चपला चञ्चला, किञ्चान्यच्च, पलायते ; [इण् गतौ "उपसर्गस्यायतौ" इति लत्वं परारेफस्य] यद्वा—चपलेव पिप्पलीव, आचरति, इयमेवौषधः सर्वदा द्रवतीति भावः । ("चपला कमलाविद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च" इति विश्वप्रकाश इति दिक्) । हे सुरेखे ! तव कर्णतः स्तबकः पुष्पगुच्छः, अयं पतितः, त्वं न जानासि ? मत्ताऽसि ? इत्युपहासः । ("स्याद्गुच्छकस्तु स्तबकः" इत्यमरः) । एतामेवोपहसति, सुरैर्देवैः, याचिता अर्थात् ब्रह्मण अर्थिता योग्या, श्रीः सौन्दर्यशोभा यस्यास्तादृशी त्वं, सुरया मदिरया, चिता व्याप्ता तादृशी सती, मत्ताऽसि । हे कलहे ! कलहेमकाञ्चीदामक्वणितैः स्मरमाह्वयसीवाकारयसीव, पर्य्यालिङ्गितपुरुषाह्वानोन्मेषमुपहासाय । एता-मुपहसति, मलये ! तन्नामिके ! मे शिवे, लयो नाशो यस्य मलयः कामः, तदीप्सितं हृद्यं, दृशैव दृष्ट्यैव, अधिगताऽसि, त्व पुरुषं कटाक्षैरामन्त्रयसीति भावः ; ("अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यम्" इत्यमरः) यद्वा—मः शिवः, लयो गृहं यस्य मलयश्चन्द्रः, तस्येप्सितं हारिणः तं, दृशैवाधिगताऽसि मृगलोचनाऽसीति भावः, ("मः शिवश्चन्द्रमा वेधाः" इत्यनेकार्थध्वनिमञ्जरी) । कलिके ! कलेः रतिकलहस्य, केतुं ध्वजं, यथा केतुना सेनादि द्योत्यते, एवमनया रतिकलहो द्योत्यते इति भावः, मुखरां वाचालां, मेखलां काञ्चीं, मुञ्च, त्यज फलमाह, कलमव्यक्तमधुरं च, वल्लकीरुतं तत् शृणुमः । ("कलिः स्यात् कलहे शूरे कलिरन्त्ययुगे युधि" इति विश्वप्रकाशः) । उत्तरयति, मे मम, मेखला काञ्ची, खला पिशुना, न भवति, सुखेन प्रेम्णा, रतं यातीति सुखर-तया ; यद्वा—सुखेन वात्स्यायनाद्युक्तोपायेन, रतं यातीति सुखरतया; त्वमेव, मुखर-

मुग्धा। तव कैतवैरलं, कलिङ्गिके! वेपथुरेवाशयं व्यनक्ति। वहतीव क्षतीर्वनकुलेखे! स्मरसायकानां तव वपुरक्षतम्। पिहिता-ऽपि हिताय ते उत्कलिकामहोर्मिः। वदने वद नेत्रपेयकान्तौ किमुपमानमिन्दुरप्युपयाति। वसतीव सतीव्रते! तव हृदि कोऽपि शतधा शतधारसारा वाचस्तवानुभूताः। कुन्तलिके! करकाकरकालमेघखण्डतुलामयमुल्लसितोत्फुल्लमल्लिकामालभारी कुन्तलकलापः तव याति। केरलिके! पुरगोपुरगोचराः

तया वाचालतया, खलता। ("मुग्धस्तुपाये प्रारम्भे प्रेष्ठे निःसरणाश्रयोः" इति हेमः। "पिशुनो दुर्जनः खलः" इत्यमरः)। काचिदाह, मुग्धेयमवन्तिसेना नमते लज्जते, एव कुसुमोपहारे पतेत्। [सम्भावनायां लिङ्]। तां प्रत्याह, कलिङ्गिके! कैतवैरलं कैतवसाध्यं नास्तीत्यर्थः, वेपथुरेव कम्प एव, तवाशयं व्यनक्ति सात्त्विकाविर्भावात् त्वमेव कम्पसे मां किं तथा वदसि? इति भावः; "स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः। वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः॥" वनकुलेखे! तव वपुः [कर्तृ] स्मरसायकानां क्षतीर्हननानि, [क्षण् हिंसागत्योः क्तिन्] वहतीव क्षतो-ऽक्षतम्। उत्तरमाह, तेऽप्युत्कलिकामहोर्मिः पिहिता छन्ना, हिताय विरह-ज्ञानाविष्काराद्भावात् ते हिताय कल्याणाय; यद्वा—उत्कलिकामहोर्मिः पिहिता-ऽपि हितवदाचरति हितायते; यद्वा—उत्कलिकामहोर्मिः पिहिताऽपि हि निश्चयेन, तायते लोकोपहासात् त्वां पालयतीत्यर्थः, [ताय् सन्तानपालनयोः] सन्तानः प्रबन्धः; यद्वा—पिहिताऽप्युत्कलिकामहोर्मिः [कर्मकर्तृ] तायते स्वयमेव विस्तृता भवति, हि प्रसिद्धौ; [तनु विस्तारे, तनोतेर्यक्यात्व विभाषात्वम्] यद्वा—उत्कलिकामहोर्मिः पिहिताऽपि हिता वृद्धा, [हि गतौ वृद्धौ च] चयते लोके गच्छति, प्रसृता भवति। हि नेत्रैः पेया कान्तिरस्य तस्मिन् वदने मुखे, किमिन्दुरुपमानमपि यातीति वद; पूर्वं त्वन्मुखमुपमानमिदानीमिन्दुरुपमानमपि यातीति सम्भावनं, मुखे विरहातिशयात् पाण्डुत्वाधिक्यद्योतनाय। उत्तरमाह, सतीनां व्रतमिव व्रतमस्यास्तत्सम्बोधनं, तव हृदये कोऽपि वसतीव, शतधा शतप्रकारेण, शतधारोऽशनिः, तत्सारा वज्रपरुषाः, तव वाचोऽनुभूताः। ("शत-कोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः" इत्यमरः)। कुन्तलिके! उल्लसितोत्-फुल्लमल्लिकामालभारी तवायं कुन्तलकलापः करकाणां वर्षोपलानाम्, आकरो

श्रूयन्ते गीतध्वनयः, किमिव कल्पयसि ?। क्षणमीक्षणमीलनादपि चटुलं चटुलम्पटं सखीजनमायासयसि मुरलिके !। स्तनता स्तनताडनेषु यत् सौख्यं तल्लब्धं स्मरता स्मरतापनोदनं दयितेन दयितेन विमुक्ताऽसि किं मुह्यसि ? महतो महतो हतमोहतमो दयितो दयितः स्मरति स्म रतिप्रियं तव कौशलम्। नवनिशानखराणां नखराणां व्रणः स्मरजन्यां स्म रजन्यां कुरुते ! न कुरुते रुजं किं ते ?। लोचनाभ्यां

यः कालमेघखण्डः तस्य तुलां साम्यं, याति प्राप्नोति, ("वर्षोपलस्तु करका" इत्यमरः) [मालभारीत्यत्र "इष्टकेषीकामालानाम्" इति ह्रस्वः]। पुरस्य गोपुरं द्वारं, तद्गोचरा गीतध्वनयः श्रूयन्ते, ("गोपुरं द्वारि पुरस्य केवर्तीमुस्तकेऽपि च" इति मेदिनी) किमिव कल्पयसि ? किं वा गायसि ? कुत्र वा कस्य कृते वेति किं कल्पयसि ? सर्वैः स्पष्टतयैव ज्ञायते इति त्वदर्थमेवेत्युपहासः। हे मुरलिके ! क्षणं ("कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" द्वितीया) ईक्षणमीलनात् दृष्टिमीलनात्, चटुलं चञ्चलं, कार्येऽनलसं, चटुलम्पटमपि प्रियवाक्यासक्तमपि, सखीजनमायासयसि त्वमपि विरहवेदनया मूर्च्छिताऽस्मान् वेदयसीति भावः। दयितेनाभीष्टेन, स्तनता भणितं कुर्वता, सङ्केतार्थं पत्न्यादिशब्दं कुर्वता वा, स्तनमण्डलेषु सुरते चन्द्रकलानुरोधघातेषु, यत् स्मरतापनोदनं स्मरतापनाशकं, सौख्यं लब्धं तत् स्मरताऽपि दयितेन पत्या, विमुक्ताऽसि, ("दयितः स्वामिकान्तयोः" इति धरणिः) एतादृशेनाऽपि येन मुक्ताऽसीति को वेद तवापराधमिति ध्वनिः, अत एव वदति, किं मुह्यसि ? युक्तमेव कृतं पत्येत्यभिप्रायः; यद्वा—समाश्वासयति, किं मुह्यसि ? स त्वद्गुणासक्तस्त्वां न त्यक्ष्यति। पूर्वं वर्णितमपि गुणं तत्प्रत्ययार्थं पुनर्वर्णयति, महतो महोत्सवः- महतस्स्वदत्तिरूपात् महोत्सवात्, हतमोहतमः हतो यया कयाचिद्गर्भविधानरूपो मोहो यस्य सः, ततोऽतिशये तमप्, दयितः कान्तः, दयितः पतिः, रतौ सुरते, प्रियं तव कौशलं स्मरति स्म स्मृतवान्। ["लट् स्मे" इति भूते लट्]। हे कुरुते ! नवं निशानं तेजनं, तेन खराणां नखराणां नखानां, व्रणः क्षतं, स्मरस्य जन्यो वधः रतिस्तस्यां रतौ. स्मरं जनयतीति [कर्मण्यण्। "जनिवध्योश्च" इति वृद्धिनिषेधः, ङीप्] तस्यां कामोद्दीपिकायां वा, रजन्यां रात्रौ, रुजं पीडां, किं ते न कुरुते स्म ? [पूर्ववल्लट्। रुजा तनने] यद्वा—स्मरेण जन्या कामेनोत्पादिता वा, रुजं, चन्द्रकलानुरोधेन

लोचनाभ्यां प्रोषिताखिलजनेक्षणदेशः क्षणदेशः किं न पीयते ? प्रियसखि मदनमालिनि ! । बिम्बाधरसङ्गत्या सङ्गत्यागेच्छया विरागं कुरु मधुमदारुणमालवीकपोलतलसमानो लसमानो रक्तमण्डलतया लतया त्वया विशेषः कः ? । कुरङ्गिके ! कल्पय कुरङ्गशावकेभ्यः शष्पाङ्कुरम् । किशोरिके ! कारय किशोरकस्य प्रत्यवेक्षाम् । तरलिके ! तरलय कृष्णागुरुधूपपटलम् । कर्पूरिके ! पाण्डुरय कर्पूरधूलिभिः पयोधरभारम् । मातङ्गिके ! मानय मातङ्गशिशुयाचनाम् । शशिलेखे ! लिख ललाटपट्टे

नखक्षतादयो नारीणां काममुद्दीपयन्तीति स्पष्टं कामतन्त्रे, ["भक्ष्येय—" इति साधुः] ("जन्या मातृवयस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान् । विष्ण्वाद्यजनिवीर्य" इति विश्वमेदिन्यौ । "स्त्री रुग् रुजा चोपतापः" इत्यमरः) । काऽपि मानिनीं प्रति कुलीन वक्ति, हे मदनमालिनि ! लोचनाभ्यां प्रोषितोऽखिलजनानामीक्षणदेशो नेत्रदेशो येन सः, क्षणदेशश्चन्द्रः, किं न पीयते ? विध्यलङ्कारः, "छिद्रस्येव विधानं यत् तामाहुर्विध्यलङ्क्रियाम्" । लोचनयोर्लोचनविधानं चन्द्रदर्शनेन साफल्यद्योतनाय, नात्युद्धतरागेयं स्वयमेव प्रियमनुनेष्यतीति भावः ; यद्वा—लोचनाभ्यां नेत्राभ्यां, प्रोषिताखिलजनेक्षणदेशः, क्षणदः सुखदस्तादृशोऽयश्च स पतिः, लोचनाभ्यां किं न पीयते ? । रक्तमण्डलतया लसमानोऽत एव मधुमदारुणमालवीकपोलतलसमानः ; पक्षे—रक्तमण्डलतया अनुरक्तमण्डलतया, लसमानः शोभमानः, मालवीकपोलतलसमानता रक्तमण्डलतया, बिम्ब एव बिम्बवदा अधरस्तत्सङ्गत्या लतया त्वया को विशेषः ? न कोऽपीत्यर्थः, अतः सङ्गत्यागेच्छया विरागं कुरु, यथा चण्डेशक्षोभधीमत्त्वेनाविरोधी लतयैवं नैकविधवाक्कौशलाद्योषधीमत्त्वेन चण्डेशेन तवाप्यविरोध उचित इति भावः । कुरङ्गिके ! इत्यादीनि सखिसम्बोधनानि, कुरङ्गशावकेभ्यो हरिणशिशुभ्यः, शष्पं बालतृणं, कोमलं तदङ्कुरं, कल्पयोत्पादय, देहि, ("मृगे कुरङ्गवातायुः" । "पृथुकः शावकः शिशुः" । "शष्पं बालतृणं घासः" । "अङ्कुरोऽभिनवोद्भिद्" इति चतुर्ष्वप्यमरः) । किशोरकस्याश्वबालकस्य, प्रत्यवेक्षामवेक्षणम् । ("बालः किशोरः" इत्यमरोऽश्वप्रकरणे । "अवेक्षा प्रतिजागरः" इति च) । तरलय विस्तारय । काऽप्यतिविरहाकुलाऽऽह, कर्पूरिके ! कर्पूरधूलिभिः पयोधरभारं पाण्डुरय । अथाऽऽह, मातङ्गिके ! मातङ्गशिशुयाचनां मानय अङ्गीकुरु, पुनः पुनः

शशिलेखाम्। केतकिके! मण्डय केतकीमण्डपस्य दोहदम्। शकुनिके! देहि क्रीड़ाशकुनिभ्य आहारम्। मदनमञ्जरि! मञ्जरय सभामण्डपकदलीगृहम्। शृङ्गारमञ्जरि! मण्डय शृङ्गाररचनानि। सञ्जीविके! वितर जीवञ्जीवकमिथुनाय मरिचपल्लवम्। पल्लविके! पल्लवय कर्पूरधूलिभिः क्रमिम-केतकीकाननम्। सहकारमञ्जरि! सञ्जनय सहकारमौरभं व्यजनवातेन। मदनलेखे! लिख मदनलेखं मलयानिलस्य। मृणालिके! देहि मृणालाङ्कुरं राजहंसशावकेभ्यः। विलास-वति! विलासय मयूरकिशोरम्। तमालिके! परिमलय मलयजरसेन भवनवाटम्। काञ्चनिके! विकिर कस्तूरीद्रवं काञ्चनमण्डपिकायाम्। प्रवालिके! सेचय घुसृणरसेन बाल-प्रवालकाननमित्यन्योऽन्यं प्रणयपेशलाः प्रमदानामालापकथाः शृण्वन् कन्दर्पकेतुर्मकरन्देन सह विस्मयमकरोत्।

करचालनेन कुचोन्नत्यं कुच्ययोः प्रार्थयत इति भावः। शशिलेखे! ललाटपट्टे शशिलेखां लिख, स्मरविभीषिकार्थमिति भावः। केतकिके! केतकीमण्डपस्य दोहदं मण्डय जानीहि, अस्येच्छिदद वा। ("दोहदो गर्भलक्षणे। अभिलाषे तथा गर्भे" इति हेमः)। शकुनिके! क्रीड़ाशकुनिभ्य आहारं देहि, ["घृमीरेडविस्येत्वाभ्यासलोपौ"]। मदनमञ्जरीत्यादि। शृङ्गारमञ्जरि! शृङ्गाररचनानि मङ्गल्यशोभादय। सञ्जीविके! जीवञ्जीवकाय मरिचपल्लवं वितर देहि, ("जीवञ्जीवश्चकोरकः"। "मरिचं कोलकं कृष्णम्" इति द्वयोरप्यमरः)। पल्लविके! क्रमिमकेतकीकाननं कर्पूरधूलिभिः पल्लवय। सहकारमञ्जरीति। मदनलेखे! मलयानिलस्य मदनलेखं मदनावस्थासूचकं लेखं, लिख। मृणालिके! इति। विलासवति! मयूरकिशोरं विशेषेण लासय नर्तय। ("किशोरस्तरुणे श्रेष्ठे" इति धरणिः)। तमालिके! मलयजरसेन चन्दनरसेन, भवनवाटं गृहमार्गं, परिमलय, ("वाटः पथश्च मार्गश्च" इति त्रिकाण्डशेषः)। काञ्चनिके! काञ्चनमण्डपिकायां कस्तूरीद्रवं विकिर विक्षिप, [कॄ विक्षेपे]। प्रवालिके! घुसृणरसेन कुङ्कुमरसेन, प्रवालानां पल्लवकेशानां, काननं समूहं, सेचय, ("कुङ्कुमं पीतकाश्मीरं घुसृणं कुसुमान्तकम्" इति हारावली)।

मनस्यहो ! भवनानामतिशायि सौन्दर्य्यम् । अहो ! शृङ्गारकलाकेलिकौशलम् । तथा ह्ययं तत्कालललोलावहलविरलविमलमालवीदशनकान्तिकान्तिदन्तिदन्तघटितो मण्डपः, असावपि कनकशलाकाविनिर्मितयन्त्रपञ्जरसंयतः क्रीडाशुकः इत्यादि परिचिन्तयन् प्रविश्य व्याकरणेनेव सरक्तपादेन, भारतेनेव सुपर्वणा, रामायणेनेव सुन्दरकाण्डचारुणा, जङ्घायुगलेन विराजमानां, छन्दोविचितिमिव भ्राजमानतनुमध्यां, नक्षत्रविद्यामिव गणनीयहस्तश्रवणां, न्यायस्थितिमिवोद्योतकरस्वरूपां, बौद्धसङ्गतिमिवालङ्कारभूषिताम्, उपनिषदमिवानन्दात्मकमुद्योतयन्तीं, द्विजकुलस्थितिमिव चारुचरणां, विन्ध्यगिरि-

प्रविश्य वासवदत्तां ददर्शेत्यन्वयः। व्याकरणेनेव पाणिनिप्रोक्ताष्टाध्यायिरूपेणेव, "तेन रक्तं रागात्" इत्युपलक्षितः पादोऽध्यायतुरीयांशः, तत्सहितेन ; पक्षे—रक्तपादेन लोहितचरणेन सह सरक्तपादं तेन। भारतेनेव सुपर्वणा शोभनपरिच्छेदयुतेन ; पक्षे—सुपर्वणा शोभनग्रन्थियुतेन। ("ग्रन्थिर्ना पर्वपरुषी" इत्यमरः)। रामायणेनेव सुन्दरकाण्डेन चारुणा ; पक्षे—सुन्दरकाण्डवचारुणा। ("काण्डं चावसरे बाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम्। स्तम्बे रहसि वर्गे च" इति धरणिः)। जङ्घायुगलेन विराजमानाम्। विन्ध्यगिरिश्रियमिव सुनितम्बां सुन्दरकटकाम् ; ("कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः" इत्यमरः) पक्षे—शोभनकटिपश्चाद्भागां, ("पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः" इत्यमरः)। छन्दोविचितिमिव भ्राजमानतनुमध्यां, तनुमध्यानिधं छन्दः,—"त्यौ स्तस्तनुमध्या" ; पक्षे—भ्राजमानं तनुमध्यं यस्याः। नक्षत्रविद्यां ज्योतिःशास्त्रमिव, गणनीयं हस्तो हस्तर्क्षं, श्रवणं श्रवणर्क्षं च यत्र ; पक्षे—गणनीयमत्युत्कृष्टतया हस्तश्रवणं यस्याः। न्यायस्थितिमिवोद्योतकर आचार्य्यो न्यायवार्त्तिककृत्, तत्स्वरूपां तदात्मिकाम् ; विद्यातद्वतोरभेदविवक्षाऽत्र त्रिमुनिव्याकरणमितिवत्, भेदविवक्षायां तु—उद्योतकरेण स्वरूपं यस्याः, उद्योतकृतत्वमविच्छिन्नतया वार्त्तिककृता स्वरूपं यथा प्रतिपादितरूपं, न तु खण्डितं भवेदित्यर्थः ; पक्षे—उद्द्योतकरं प्रकाशकरं, स्वरूपं यस्याः, ("प्रकाशो द्योत आतपः" इत्यमरः)। बौद्धसङ्गतिमिवालङ्कारो धर्मकीर्त्तिकृतो ग्रन्थविशेषः, तेन भूषिताम् ; पक्षे—अलङ्कारो भूषणं, तेन भूषिताम्। उपनिषदमिवेकमात्मस्वभावितीयं ब्रह्मानन्दम्, उद्द्योतयन्तीम् ; तदुक्तम्—"आनन्दो ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे

श्रियमिव सुनितम्बां, तारामिव गुरुकलत्रतयोपशोभितां, शतकोटिमिव मुष्टिग्राह्यतनुमध्यां, प्रियङ्गुश्यामामश्वोमिव प्रियदर्शनां, ब्रह्मदत्तमहिषीमिव सोमप्रभां, दिग्गजकरेणुकामिवानुपमां, वेलामिव तमालपत्रप्रसाधिताम्, अश्वतरकन्यामिव मदालसां वासवदत्तां ददर्श।

अथ तां प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा पिबतः कन्दर्पकेतोर्जहार चेतनां मूर्च्छावेगः। तमपि पश्यन्ती वासवदत्ता मुमूर्च्छ। अथ मकरन्दसखीजनप्रयत्नलब्धसंज्ञौ तावेकासनमलञ्चक्रतुः।

ततो वासवदत्तायाः प्राणेभ्योऽपि गरीयसी सर्वविस्रम्भपात्रं कलावती नाम कन्दर्पकेतुमुवाच—"आर्य्यपुत्त्र! नायं विस्रम्भ-

प्रतिष्ठितम्" इति; पक्षे—एकमुत्कृष्टम्, आनन्दमाह्लादम्। द्विजकुलख्यातिमिव चारु सुन्दरं, चरणमाचारो यस्यास्ताम्; पक्षे—चारु रम्यं, चरणं यस्याः, ("चरणोऽस्त्री बह्वृचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च")। तारामिव बृहस्पतिभार्य्यामिव, गुरुकलत्रतयोपशोभिताम्; पक्षे—बृहन्नितम्बितयोपशोभितां, ("कलत्रं श्रोणिभार्य्ययोः" इत्यमरः)। शतकोटिर्यष्टिमिव वज्रयष्टिमिव, मुष्टिग्राह्यो मध्यो मध्यदेशो यस्याः; पक्षे—मध्यमवलग्नं यस्याः, ("मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री" इत्यमरः)। प्रियङ्गुश्यामामश्वोमिव प्रियदर्शनां तन्नामिकाम्; पक्षे—प्रियं दर्शनं यस्यास्ताम्। ब्रह्मदत्तमहिषीमिव सोमप्रभां तदभिधानाम; पक्षे—सोमस्येव चन्द्रस्येव, सोमा रम्या वा, प्रभा यस्यास्तां, ("सोमो मनोहरे चन्द्रे" इति विश्वः)। दिग्गजः कुमुदः, तत्करेणुकामिवानुपमां तदाख्याम: ("करिण्योऽभ्रमुः कपिला पिङ्गलाऽनुपमाः क्रमात्" इत्यमरः) पक्षे—अनुपमामुपमारहिताम्। वेलामिव समुद्रतीरभूमिमिव, तमालपत्रैः प्रसाधितामलङ्कृताम्; पक्षे—तमालपत्रं तिलकं, तेन प्रसाधितां, ("तमालपत्रं तिलकचित्रकाणि" इत्यमरः)। अश्वतरकन्यामिव मदालसां तन्नामधेयाम्; पक्षे—मदेन यौवनमदेन, अलसां मन्दगतिम्।

अथेति स्पष्टम्। मकरन्देन तत्कृतोपचारेण, सखीजनेन तत्कृतोपचारेण, यथाक्रमं लब्धसंज्ञौ तौ वासवदत्ताकन्दर्पकेतू, एकमभिन्नम्, आसनमलञ्चक्रतुः।

तत इति। विस्रम्भपात्रं विश्वासस्थानम्। आर्य्यपुत्त्रेति। "आर्य्यपुत्त्रेति सम्बोध्यः

कथाया अवसरः, ततो लघुतरमेवाभिधीयसे। त्वत्कृते याऽनया वेदनाऽनुभूता, सा यदि नभः पत्रायते, सागरो मेलानन्दायते, ब्रह्मायते लिपिकरः, भुजगराजायते कथकः, तदा किमपि कथमप्यनेकैर्युगसहस्रैरभिलिख्यते कथ्यते वा। त्वयाऽपि राज्यमुज्झितं, किं बहुना? आत्मा सङ्कटे समारोपित एव। एषाऽस्मत्स्वामिदुहिता पित्रा प्रभातप्रायायां रजन्यां यौवनातिक्रान्तिदोषशङ्किना हठेन विद्याधरचक्रवर्त्तिनो विजयकेतोः पुत्राय पुष्पकेतवे पाणिग्रहणेन दातव्येति। अनयाऽप्यालोचितमद्य, यदि अभ्यर्हितं जनमादाय तमालिका नागच्छति, तदाऽवश्यमेव मया हुतवहे शयितव्यमिति। तदस्याः सुकृतवशेन महाभाग! इमां भूमिमनुप्राप्तः, तदत्र यत् साम्प्रतं, तत्र भवानेव प्रमाणम्" इत्युक्त्वा विरराम।

अथ कन्दर्पकेतुः सप्रश्रयमानन्दसागरलहरीभिराप्लुत इव,

पतिः पर्यटनेन वा" इति भरतः। त्वत्कृते त्वदर्थम्, अनया वासवदत्तया, या या वेदना अनुभूता सा सा यदि नभ आकाशः, पत्रवदाचरति पत्रायते, ("उपमानादाचारे" इति क्यङ्) अतिवैपुल्यार्थमिदमुक्तम्। सागरो मेलानन्दायते मसीपात्रायते, गाम्भीर्यार्थं चेदं, ("मेलानन्दो मसीपात्रम्" इति हारावली)। लिपिकरो लेखकः, ("दिवाविभा—" इति टः] ब्रह्मायते, चिरजीवितार्थमिदम्। कथको वक्ता, भुजगराजायते भुजगश्रेष्ठशेषायते, योगशास्त्रप्रवर्त्तकत्वेनान्तरभावाभिज्ञत्वार्थं, शब्दशास्त्रार्णवपारावारीणत्वेन बहुमुखत्वेन बहुधाऽभिप्रायाविष्कारकर्तृत्वार्थं, वैद्यकशास्त्राचार्यत्वेन विरहवेदनयाऽस्या इयमवस्था, न ज्वरादिजन्येति वक्तृतार्थं चेदम्; तथा चोक्तं—"योगेन चित्तस्य पदेन वाचा मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन। योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि॥" इति, तदा कथमप्यनेकैर्युगसहस्रैः कथ्यतेऽभिलिख्यते वा। सम्भावनाऽलङ्कारः, "सम्भावनं यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये" इति लक्षणात्। त्वयेत्यादि। पाणिग्रहणं विवाहः। अनया वासवदत्तया, आलोचितं चिन्तितं, यद्यभ्यर्हितं त्वल्लक्षणं जनम्। हुतवहे वह्नौ, शयितव्यं प्रवेष्टव्यम्। महान् भागो भाग्यं यस्य तत्सम्बोधनं, ("भागो भाग्यैकदेशयोः" इति विश्वः)। साम्प्रतं युक्तम्। प्रमाणमुत्तरकर्त्तव्यतायामित्यर्थः।

अथ सखीवाक्यश्रवणोत्तरमानन्दसागरलहरीभिराप्लुतः कन्दर्पकेतुः

भुवनत्रयराज्याभिषिक्त इव, भीतभीत इव, वासवदत्तया सह सम्भ्रान्त्वा मकरन्दं वार्त्ताऽन्वेषणाय तत्रैव नगरे नियुज्य भुजङ्गेनेव सदागत्यभिमुखेन मनोजवनाम्ना तुरगेण तया सह नगरा-न्निर्जगाम ।

क्रमेण च जाङ्गलकवलनाभिलाषमिलितनिःशङ्ककङ्ककुल-सङ्कुलेन, अर्द्धदग्धचिताचक्रमिमसिमायमानविकटकटतृष्णाचटुल-कटपूतनोत्तालवेतालरवभीषणेन, शूलशिखरारोपितशङ्कित-वर्णाकर्णनासिकच्छेद-रुधिरपटलपतित-भाङ्कारि-भम्भराली-भार-भरितभूमिभागबीभत्सेन, कटाग्निदह्यमानापटुचटचटत्करोटी-

---

भीतभीत इवाननुभूतपुरुषसङ्गेयं मा कदाचिदुद्विग्ना भूत्, तथा कश्चित् रक्षकः स्यादिति सभय इवेत्यर्थः । सप्रश्रयं साविस्रम्भं, वासवदत्तया सम्भ्रान्त्वा सत्त्वा. कामचारानुज्ञां विधाय तया सह रतिं कृत्वेत्यर्थः, सम्पूर्वो भ्रान्ति कामचारानुज्ञार्थकः । वार्त्ताऽन्वेषणाय मकरन्दं तत्रैव नगरे नियुज्य भुजङ्गेनेव सदागतिर्वायुः, तदभिमुखेन ; पक्षे—सदा सर्वदा, गत्यभिमुखेन मनोजवनाम्ना तुरगेण तया वासवदत्तया सह, नगरान्निर्जगाम, दुर्गगमनादौ स्त्रीणामनधिकारात्, [अत्र "सहयुक्तेऽप्रधाने" इत्यप्रधाने तृतीया] ।

क्रमेण श्मशानवाटेन निमिश्रमावादनेनापतद्योजनं गत्वा विन्ध्याटवीं विवेशेत्यन्वयः । जाङ्गलकवलनाभिलाषेण मांसग्रासाभिलाषेण, मिलितं निःशङ्कं कङ्कानां पक्षि-विशेषाणां, कुलं तेन सङ्कुलेन, ("जाङ्गलं जलदेशे स्याज्जाङ्गलं पिशितेऽपि च" इति विश्वः)। अर्द्धदग्धचिताचक्रे मिमसिमायमान एतादृक् शब्दविशिष्टः, विकटो भयानकः, कटो मृतशरीरं, तत्तृष्णाचटुलकटपूतनानामुत्तालवेतालानां रवेण भीषणेन, ("कटः समयभेदेऽपि तृणेऽपि मृतकेऽपि च" इति विश्वः)। शूलशिखरारोपितस्य शङ्कितवर्णस्य चोरस्य, कर्णनासिकमिति [प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः] तच्छेदरुधिर-पटले कर्णनासिकच्छेदनिर्गतरुधिरपटले, पतिता भाङ्कारिभम्भराल्यो भाङ्कारोऽव्यक्त-शब्दः, तद्युक्ता भम्भराल्यो मक्षिकाः, ताभिर्भरितम् [इत्यन्तो न तु क्तान्तः] पूरितं, तादृग्भूमिभागेन बीभत्सेन, ("चोरः शङ्कितवर्णश्च कुशलाख्यः प्रकीर्तितः" इत्युत्तरतन्त्रम् । "भम्भरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता" इति हारावली) ।

टङ्कारभैरवरवेण, शूलपाणिनेव कपालावलिभस्मशिवावक्षिभूत-भुजगावरुद्धदेहेन, पुरुषातिशयेनेवानेकमण्डलकृतसेवेन, श्मशान-वाटेन गत्वा निमिषमात्रादेवानेकशतयोजनं प्रलयकालवेलामिव समुदितार्कसमूहां, नागराजस्थितिमिवानन्तमूलां, सुधर्मामिव स्वच्छन्दस्थितकौशिकां, सत्पुरुषसेवामिव बहुश्रीफलाढ्यां, भारत-समरभूमिमिव दूरप्ररूढार्जुनां, पुलोमकुलस्थितिमिव सहस्र-नेत्रोचितेन्द्राणिकां, शूलपालचित्तवृत्तिमिव फलितगणिकारिकां, सज्जनसम्पदमिव विकसिताशोकसरलपुन्नागां, शिशुजनलीला-

---

जटाशिरस्कशाखिः, तेन टङ्कारनामा पट्टवटचटत्कृतकरोटिमण्डलशिरोऽस्थि, तस्याट्टहासेन भैरवरवेण भयानकशब्दविशिष्टेन, ("शिरोऽस्थनि करोटिः स्त्री" इत्यमरः)। शूलपाणिनेव शिवेनेव, कपालावल्यादि, शिवा गौरी, पक्षे—क्रोष्ट्री। पुरुषेष्वति-शयो यस्य स महाराजः, तेनेवानेकमण्डलं राष्ट्रम्; पक्षे—श्वा, तत्कृतसेवेन। प्रलय-कालवेलामिव समुदितोऽर्कसमूहः सूर्यसमूहो यस्याम्; पक्षे—अर्कौ वृक्षविशेषः, ("अर्काह्ववसुकास्फोत:" इत्यमरः) "मदार" इति भाषायाम्। नागराज-स्थितिमिवानन्तः शेषः, मूलमादिकारणमस्याः; पक्षे—अनन्तानि मूलानि यस्याम्। सुधर्मामिव देवसभामिव, स्वच्छन्दं स्थितः कौशिक इन्द्रो यस्याम्; पक्षे—कौशिक उलूकः। सत्पुरुषसेवामिव बहुश्रीयुक्तैः फलैराढ्याम्; पक्षे—श्रीफलो बिल्वः। ("बिल्वे शाण्डिल्यशैलूषौ मालूरश्रीफलावपि" इत्यमरः)। भारतसमरभूमिमिव दूरप्ररूढो-ऽर्जुनः पार्थो यस्याम्; पक्षे—अर्जुनो वृक्षविशेषः। ("इन्द्रद्रुः ककुभोऽर्जुनः" इत्यमरः)। पुलोमकुलस्थितिमिव सहस्रनेत्रायेन्द्राय, उचिता योग्या, इन्द्राणी शची यस्याम्; ["मत्वर्थे" इति कप्] पक्षे—सहस्रनेत्रैः सहस्रमूलैः, उचिता योग्या, इन्द्राणी शतावरी। ("पाटधारा महेन्द्राणी शक्राणी नगवादिनी" इति रभसः)। शूलपाणी वेश्यापाणौ वेशिको वा, तच्चित्तवृत्तिमिव फलिता सफला, वैशिकेभ्यो धनलाभात् सुरतसुखलाभाद्वा, गणिकानां वेश्यानाम्, कारिका आगतिराकारकं वा यस्यास्ताम्; [अत्र गतो धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्, वृद्धिः। पर्यायान्तरे चाङ्पूर्वः। "प्रत्ययस्थात्—" इतीकारः] पक्षे—गणिकारिका वृक्षविशेषः, ("श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात् कणिका गणिकारिका" इत्यमरः) जयपर्ण इति प्रसिद्धः। सज्जनसम्पदमिव विकसिता हृष्टाः, अशोकाः शोकरहिताः, सरला उदाराः, पुरुषा नागा इव पुन्नागाः पुरुषश्रेष्ठा यस्यां इत्यर्थकाः